

ЕВГЕН МАЛАНЮК
(Варшава)

Побачення

Це сталося на зимному Поділлі
В рік пам'ятний.

Прещедрий урожай
Вже зводили, й музика вововиці
Пливла під споловілою блакиттю,
Аж поки не свадала рання ніч,
Рясна від зір важких та довговіх.

А тлом стояла тиша, тиша серпим
Така глибока, майже бездихання,
Що яблуко, спадаючи, адавалось
Граватою: ось вибухне неспинно
І звичайно-зруйнує тишину.

1.

Той день важкий був, хмурий і нервовий.
Брехало радіо. Зуділи мухи.
Господар все вдивлявся в непенне небо,
Блідіш була, ніж завше, господиня
І пані-матка, в тьмяному салоні
Няд клявішами згадувала Брамсом
Віденську молодість...

Гостинний дім
Ів тих, що їх вже залишилось мало,
А надто в нашім краї. Був маєток,
Мовляв, поміщицький, старе гніздо
Старого роду княжого, що завше
Повіставався в народі — чи не диво?

Ще руського (варязького?) коріння,
Був рід владичним ще ва Ярослава
І, може, власне, десь ва Осмомисла,
Ів Сіверщини перейшов сюди,
Щоб стати при алотокованому столі
Імперії старого спадковця
Й, гамуючи боярські коромоли,
Нести тягар історії вперед.

І не було перерв у службі рода,
Бо й геть піаніше бачимо іанов,
Як рід дав ставних та пишновусих
Богданові — дотепних дипломатів,
Мавепі — генералів орлооких,
Псляполтавських ревних діячів —
Для Орлика помічників відданих,
Що спомагали чинами і влотом
Відчайливий амаг іаноя.

Час минав
Зеніту. Розливалась псевдо-тиша
І псевдо-добробут. А по-під ними,
За лаштунками в рококових рож,
Під золотим мереживом пишноти,
Зрів динаміт змізкованих ідей,
Щоб невабаром вибухнуть.

І, дійсно,
То романтична буря загула.

Наполеон! Як вірилось... Здавалось,
Повстане в пеплу Троя українська
Й повернеться Еней — козак моторний —
До батьківщини будувати Рим.

Та романтична буря прогула
Безнаслідно для краю: оминула.

І от по бунтах, по „весні народів“
(А як вона звабливо обіцяла!) —
Безверхе дев'ятнадцяте століття
Безкрилам супокоем розпливалось,
І душно-теплярняний пополулень
Тривав ще довго: адже ж fin de siècle
У сутінках переступив в Двадцяте.

... Останній в роді, як останній дуб
На скраю хоріділого байраку,
Ще намагавсь у присмерку безчасся
Траматі чоло високо — і тут,
Де господарство грало, як оркестра,
Симфонію співніло-пасторальну,
І там, побіля цісарського Бургу
Веселої дунайської столиці,
Де відблиск Риму тускло догасав...

І так прийшла Велика Косовиця:
Рік Чотирнадцятій —

кінець і початок.
Гніздо спустіло. Зразу, як осідок
Штабів преріаних, далі лазаретів,
Що кров'ю й йодоформом віддихали;
А там, коли з-під рваного мундуру
З'явився голий звільнений монгол, —
Завила осінь в боровнах окопів
Спорожнених, пожежа ажерла палац
І тільки сови жили між руїн.

А власників, сполоханих, мов птахів
З розтерзаного бурями гнізда,
Розвіяв подмук владний.

Та лишилась
Життійва іскра в попелі руїни, —
Владарний дух її роздмухав знов
І от почав спроквола оживати
Глибокий корінь. Дужий пень проріс
І в паростку — і Рід, і Дім воскресли.

2.

Не спалося.

Осіній місяць прип
Останні чари літа в адичавілім
Старезнім парку. І вікно адавалось
Отвором у міжворяні простори безкраї,

Звідкіль густим потоком лягло с'яйво
Холодне, міжпланетне, ледь зловісне,
З пливкою прозеленню глибини.

Не спалося. Дрімота-півдрімота
Творила зовсім негугешній світ
Ані земний, ані небесний, — тільки ж
У тім-таємнім сьняві пісна
Здавалось все можливим і природним.

... То ж не здригнувся я й не здвухався,
Коли в потоку місячного світла,
Як з-під завіси давної, в'явився
Начальник.

Був він у знайомих френчі
Тямлю-вслівім (як лежав в труні),
В ботфортах пальових, в райгузах сніж, —
Так добре знаний, простий і ясний.
Сказати б навіть, надто вже він просто
І надто дійсно виглядав.

І усміх
Крізь світло місячне, отже — містичне,
Сяв алотом сонячним — живим і денним,
І залівав обличчя дороге,
І проволоть ряхтіла на мундурі.

Він крок зробив матеріально, важко,
Присів на ліжку і почав...

Немов би
Нас не ділило двадцять літ, трува
На рівенським кладовищі, події,
Що наступили потім, довгі роки
Кордонів, мандрів, болю і аусиль.

В цім було щось від нехтування факту
Так адже ж безперечного, як смерть.

Почав він, мов продовжував, розмову,
Перервану учора.

„Отже знов,
Поручнику, на нашу Батьківщину
Війне вогонь вже близької війни.

Вона висить у цім безхмарнім небі
Над площиною довгих ажатих нив,
В охлялім сонці, у напрузі тиші,
В отвертих обрїях далечани.
Ударить час і осінь завирув
Гарматним гулом, вихорем атак,
Стакатом скорострілів, гострим сяком
Авіобомб, залівним хрипом танків
Та жвавим маршом жовнірських пісень.
І поволоту просторів осінніх
Покриють теплі плями багреця.

Вже двадцять літ минає. Двадцять літ...
Держава. Київ. Наступи і відступ.
Так, ніби вчора це було — не правда ж?
Та ж, певно, Вам нерав оттак здається,
Що — лиш збудитися — і вставуть знов:
Шляб армії, війни гарячий відлях
(О, незабутньо билось серце війська!),
Стрічковий стрекіт апаратів Юза,

Уриваний радіоавітів войк
Та рапорт вартового... І навруга
Баских думок над аркушами мапи,
І скрещення конценцій суперечних,
І рішення, що зроджується трудно
І — тепле ще — тужанів в вакан.

Або раптова подорож на фронт,
В зарання маршу, в ніч, вагітну бовм, —
Як неворушно в небі сяла ворі
І блідли перед ранком, і світав
Бурхливий день судьби і перемоги.

І та остання подорож — в сніги,
В метеляцю, в крутіж глухої скрути,
З Гречав, бсь тху, до війська навпростець,
Пова Пашківці, що були неважкі
І виразно ворожі, і дурні,
І хитрі сліпотою самогуби —
О, символе прокляття — Пашківці!

... А потім — Любар. Крапка. Несмертельний
Малоросійський жарт-одноактівка,
Де адже ж були й чарка й ковбаса,
І Шельменко, й блаудлива молодичка,
І простачок-господар, но і, конче,
Москаль-Чарівник в тіні лаштунків.
Ще щастя, що вдалось той воденіль
Перерубать шаблякою Походу
І дати Дев'ятнадцятому Року
Його легенди гідний епілог“.

Він навіть встав і перейшов кімнату
Знайомим кроком стриманого гніву.

„Рік Дев'ятнадцятий! Рік іспиту і кари.
Рік неповторної симфонії судьби,
Де чергувалися в нестримному потоці
Падіння й влети, де гучний тріумф
Був, водночас, безоднею упадку:
Найгірша бо поравка розгорталась
Найшвишим виднокругом перемог!“

Прогаяно сліпучу мить побіди.
Прогаялено. А мить така була
І то нерав... Бігме, немає долі
Ласкавих, алик, щасливих чи безщасних, —
Є доля — справедлива і одна“.

Він знову сів.

„Повториться нерав
Листопадний посвєст завірюхи
І ожеледь походів, і вітри
Чужин холодних.

Той Великий Льох,
Що замагає трусів і вулканів,
Щоб обудити викляті скарби...
Аж вибухне в степу готичний племін
І кволе серце крицею наллє
Велика віра. Побороти сумнів, —
Саме це слово замне, як гадюка
Й отруйне, як вона, — збловати в уст
І викреслити в мови.

Мус і віра.
Мус віри. Звіря переможе Дух.
Велика віра..."

3.

Тиша ще давеніла.
Вікно точило зеленаве сійво.
Повіки зліплювалися.

Його
Вже не було. Лише знайомий голос
На струнах променів бренив вдала,
Віддаючись місячним туманом
І абляжуючись в шепіт — ось над вухом —
Найтихша в таємницю:

"Й нема,
Ви розумієте — немає смерті.

Коли ж настане визначений час —
Імлистий день у листопаді, в лютім, —
Пручнеться серце, помилявшись в ритмі,
І, поки валунає гострий крик
І скляну тишу на скалки розіб'є,

І співвється вже непотрібний лікар, —
Ви будете далеко —

— Там, де літо
Ще все триває пахоцями липня
І квітне невечірній день дитинства
Над синім сріблом степової річки,
Лямованою легким влотом верб.

Ви йтимете так, як колись вертались
Із школи десь на свята. Ще вдалека
Побачите якаці і дім,
Штахети жовті, фіртку...

І на зустріч
Вам вийдуть — Ви вже ясно планасте:
Високий — дід в святочному журані,
При ньому — бабуся в хустці старованній,
Ще далі — батько в сірому жакеті
І, врешті, разом з братом, — Ваша мати,
Усміхнена й заплакана разом.

Але — то сльоза радості по довгій,
Ах, як же довгій і гіркій, розлуці".

VIII. 1939— VIII. 1941.

АНАТОЛЬ ВІЛЬХІВЕЦЬ
(Київ)

Ніч у Києві

Осінь ніч. Вітри вгорі
Свою співучу строять цитру,
Немов далекі лахтары,
Що ледь гойдаються од вітру,

Невалчні ворі мерехтять...
Та ще і місяць поміж ними,
Мов гайдамака між дівчат,
Кивав вусами рудими —

Рогами вігнутими ввєв...
Ще і тополя срібнолиста
До вірок пнеться в саяно вись,
Мов чепуруха до намєста...

Ще й наче ствердження надії,
Яку плекали ми давно,
Маячить на святій Софії
Жовтоблакитне знамено.

Київ, вересень 1941.

ЄВГЕН ПЛУЖНИК

* * *

Щасливого дня, проминувши атоли,
Я став на вайдальшій в усіх островах,
І древній дикув, шоколадний і голий,
Мене на уаліссі свящєвним зустрів...

І довго ми йшли в нам, все вище, все вгору;
Аж доки той острів під ноги нам ліг —
Прекрасний уламок того світотвору,
Що знавий з кавок і незнаних ще книг.

На вітах веселі гойдалися мавпя,
Чіпками хвостами керуючи літ,
(Я хвсту такого ніколи не мав би,
Хоч би й народивсь перед тисячю літ!)

Приходили квіри, ласкаві і миді
(Які? Всі учені скажуть не змогли б),
І тихі на берег виносили хвилі
Барвистих, мов квіти, небачених риб;

Хвилюсь під ноги нетоптані трави...
І тут, пам'ятаю... так наче кривь сон:
На дереві пізнання трикутник яскравий —
Плакат „Не топтати газон!“.

І згодом, вже стоячи знову на бригу,
Що навіть для віршів давно застарів,
Я сумно дивився в ту вгорнуту книгу,
Де зник цей найкращий в усіх островах!

ОКСАНА ЛЯТУРИНСЬКА
(Прага)

* * *

Реї, щогли і лаштунки,
Дивовижі на обзорі, —
О, моря, моря прозорі,
Як вітрило — серце юнга!

Уабережжя коралеві.
Їх минають човни срібні.
Десь чатують чорні глибини.
Над бортами б'ються меча.

Все вперед, вперед, у далеч!
Нам нема вертання.
Безвість клоче нас, незнана.
Океани.

* * *

Нам сняться сині береги
морів далеких і ясних,
вітри солоні і тугі
і легко спущені човни.

Де дме пасат, біжить рівник,
Де норд і сюд, упав бігує.
Магнетом тягне їх явк
того, хто смілав і хто ює.

М. В.

Літо

Вночі, далеко за житами
Осліпли сполохом вогні...
То в ночі чорної, як камінь,
Посухою кресались дні...

А ранком день багряно встане,
Збереться враз як плід сухий...
І тільки шелестить житами
Між синіх волошкових віїв...

І тільки варипеть десь вовом,
А обрїй синій і вовє...
Здається перегліли грови
І в синь сухий простір плже...

Ніч теж суха, аж ринви раптом
Дощем проснуться над вікном
І струї мчать. В темноті краплі
Стрибають по воді кругом...

І стане день паркий і тьмяний,
Та чуєш — велено шумить!
В просторі, чуєш, над житами
Схидвалось літо ворожить.

1924.

ЮРІЙ КАНДІВ
(Київ)

Прощання

Біжи, струмок кипучий, грай
За каменем рудим.
Я повернуся в рідний край,
Як перше — молодим.

Нехай на скронях сивавна,
Як попіл, нагорить, —
Зведуся в чарою вина —
За біль і радість пята.

Я сміх і сум свій розвілю
Над широчинню вод,
І пісню вільною мою
Підхопять весь народ;

А там — колись-таки помру.
Поставлять жито й мед,
Мене десь сплять у яру
І скажуть: був поет.

І в піснях знатиме мій край,
Що був я молодим.
... Кипи, струмок, біжи та грай
За каменем рудим!

1937.

Р. М. РІЛЬКЕ

* * *

Тоді уперше ми мовчали:
Ми в легіт теплий поринали,
Ми стали віття розбуяле
І в дні вслухались сонця й трав.

І впали тіні на дороги;
Ми чули: дощ шумить розлого
І, спраглий дару золотого,
Йому навустріч світ бував.

* * *

Ти чув, мій лісе, подув зим холодний;
Але весна лунав — і сміліш
Своє срібло ти топши, недрімотний,
І, знаю, тугу гойно ввелениш.

Що далі йду твоїми я стежками,
Не спізнаю мети — але дарма:
Твої глибини закривала брама,
Тепер її — нема.

Перекл. Михайло Зеров.

I.

Уже давами руць навеленіла,
А сонце ген як високо ваяло, —
Водить веснянки кличе за село
Левада, що в снігу ще вчора мліла.

Бо, дивно а-під землі зотліла
Пшениця в ніжне пророста стебло. —
І вахиливши струджене чоло
Помислив сіяч: дивна Божа сила!

Якби не зогнала в землі пшениця,
Без плоду залишилося б зерно,
А нині — вся природа веселиться,

Від гробу встаючи. Отак давно
Колось Хреста розп'ятого гробниця
Розквітла в воскресіння знамено.

Б. БЕДНАРСЬКИЙ

Б. І. Антоничу

Був поет, що вмів любити вітер;
Був поет, що клею срібнолистим цвів.
У п'янкі, нервовні замарлючки літер
Загортав він сонце, загортав свій спів.

Так було не довго... вмер поет в заранні
І не квітне клею між високих трав,
Тільки слово юне, тільки думи ранні
Розвівав вітер, як поет бажав.

Може так і добре, може так і треба —
Сонцю не горіти вічно у хмарках;
І не страшно вмерти, як а блакиттю неба
Жити вдруге можна в радісних віршах.

Берлін, 1942.

МИКОЛА ЧИРСЬКИЙ
(† 26. 2. 1942)

Подєбрадське

Вже ось розквітла павільони
Серветками офіціантів.
З сонця свічок мліони
Сиплють дощі бралянтя.

Випив я снігу отруту
З овера віч вічно-юних.
Стиха посунувся Лютий
Ген по захмарених дюнах.

II.

У далечинь старий прославсь гостинець,
Широкий та журливий, як життя,
А тут же — свідок смерті й забуття, —
Лежить напіваруйнований Ззіриниць.

Іду, як подорожник, як чужинець,
В ту далечинь — без думки, без чуття,
Туди, відкіль немає вороття, —
Щоб великодній положить гостинець

Між сопу-цвіту, між гілок ялини,
І слухать під тихий спів берез,
Як в Лавра в вічність надають хвилини.

О, як би я хотів, обнявши хрест
Твій, в відповідь почути в домовині,
Як схемник той „Воістину воскрес“.

Київ, весна 1922.

ГАНС ФРІДРІХ БЛЮНК

St. Michel

Хто вимріяв тебе побожний і великий,
Ще заки руки майстра приторкнулись,
У моря хто одняв тебе і прислонив у хмарі?
Не світу цьому — Богу дав у дарі.

Хто буревісне ім'я Боже заквітчав коштовно,
Хто був, що вврясьбив його в граніті?
По-нашому: це хтось, хто взяв насилу в
моря скали
На те, щоб по-новому святість прославляли.

Переклав з нім.
Б. Беднарський.

Вранці на сходах піони
Квітнуть вінком вогневи,
Тане крижаних бетонів
Сірнй похмурій квітм,

А над просторами вводом
Сонцем васяв святопис:
Прийде нам, прийде свобода
Крівь молот, пензель і спис.

Подєбрадв 1923.

Б. БЕДНАРСЬКИЙ
(Прага)

Полювання

Моєму Батькові
присвячую.

У гарячі дні літа, у сльотливу осінь, ув інейну зиму, мені приходять на пам'ять каламбурні слова синьоокої дівчини:

— Як добре згадувати добре.

Молоді, розсміяні дні...

На голубому небі працює сонце. Сонце — на дорогах, на деревах, у волоссі замурааних дітей, що граються безтурботно на ясных муравниках, сонце купається в зеленому плесі води, де нависло безрадно вербове гілля.

А коли небо ставало теж зеленим, і маляр лягнув би з туби на палету веронезу, а потім, коли чергувалось з анемичним фіолетом, і коли на землю клалась безпелесно довгі-довгі й важкі (жура), як жура важкі тіні, коли на крайнебі запалювались перші зорі, — босоногі дівчата в колірних наголовних хустинах із лозовими тонкими прутами гнали перед себе корови...

Поволі, згорда ступали ситі корови, носили круглими боками, ремигали...

Дівчата співали пісню, а корови пили воду, зупинившись над широко розливою за крутим поворотом річкою.

Дівчата мили ноги й вилискували білими колінами, і сміялись, сміялись по-простому...

Над далеким, нерухомим лісом червонілось небо.

Тоді, коли дівчата повергались до своїх хат з пасовиськ, ми прямували туди...

Нас було двох: батько і я.

На батьковому плечі була перевішена довга рушниця, при боці — патронташ і набої, коло ніг майже нечутно ступав зеленоокий, з чорнявими плямами на гладкій шерсті, мисливський пес.

У батька дивно блистіли очі (ах, цей блиск!) і дивно ворухались батькові піздрі, а вітер (ах, я так люблю вітер!) торкався легко батькових скроньових морщин, а мені розкуйовджував мокре од поту волосся.

На полях стояла тиша.

Тільки в кучерявій траві шорохтіли кроки: батькові — дужі, впевнені; мої — дитинні, несміливі.

Повз нас з весняної оранки проїжджали плуги з утомленими кінями, на хребтах у яких сиділи теж утомлені селяни. Привітно вклонялись нам селяни.

Плуги позначували дерев'яними держаками загорошену дорогу в село, що скривалось у балці.

Звідтіля долітав ще принишклий дівочий спів і пах весняного квіття прихатніх, вінкових, селянських садів.

По дорозі, ми завжди йшли мовчки, батько думав напевне про те, кудю пройде сьогодні щетинястий дик-великан і наперед обмірковував мисливську стоянку.

Під гіллям широкого дуба ми зупинялись.

Шелестіло стиха лапасте листя...

Пролітала на ночівлю з розгоном над нашими головами запізніла галка.

Батько стояв непорушно, а мене кусали до крові нахабні комарі і я пручався.

До молодих озимин, до довгих і вузьких селянських меж прилягала щільно імла. Коли мені було вісімнадцять років, я визнав, що так прилягається ще до п'янливого, залапного тіла такої ж молодої дівчини.

Довжились години...

Світили зорі...

Пахло росюю...

І врешті надходив він, щетинястий дик-великан, і розлягався голосний постріл, і товкся довго постріл об мохнасті шиї дерев...

Підскакував розпачливо й смішно підстрелений смертельно щетинястий дик-великан і падав обезсилений на вогку землю, і зрошував її червоною кров'ю...

Пахло стрільним порохом і була краса в безпорадності вмирання.

І не тільки на щетинястого дика-великана полювали ми з батьком.

Ех, ви ранки, росяні і срібlistі...

Ех, ви очерети похилені низько болотняних місць...

Ех, ви хмари шовкові, коли над нашими головами пролітали зграями качки дикі, і коли падало багато з них у гнилу воду.

Качки били тривожно крильцями і застигали у смертельній тиші.

Прекрасно вмирали тоді качки...

А ви, сині-сині зимові ночі... а ви, ночі різдвяні, що одгукались гулками пострілами батькової рушниці.

Ніколи постріли не бували ще такими голосними, такими вбивчими, як у ці ночі зимові.

Це були постріли в серце.

Прилякала тоді струнгоного серна на пухкий сніг і позначувала його червоним...

Незабутніми будуть на білому краплини червоні. (Я так люблю контрасти, і хтось прекрасно вмів вмирати для контрастів. *)

Ех, ви дні діточі, дні веселі, дні, коли пахло ліщиновим листям, коли п'янило скошене сіно, коли червоніла ягодами калина...

Ех, ви полювання романтичні, ех ви вечори, коли небо ставало теж зеленавим, і маляр лягнув би з туби на палету веронезу, а потім, коли чергувалось з анемічним фіолетом, і коли на землю впадались безпечно довгі-довгі й важкі (жура), як жура важкі тіні, коли на крайнебі запалювались перші зорі, — ех, ви вечори, коли кашляла сухо батькова рушниця, ех, ви вечори — повні поезії.

У гарячі дні літа, у сльотливу осінь, ув інейну зиму, мені приходять на пам'ять каламбурні слова сирьоокої дівчини:

— Як добре згадувати добре.

*) Гляцько Чупринка — талановитий український поет, розстріляний більшовиками р. 1921. „Контрасти“ — збірка його поезій.

НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА
(Мельник)

Хрищеник Попа Івана

Ледь-ледь дочекався ранку нетерпеливий вітрець-пустун. Зірвавсь з сонної поверхні моря. Штовхнув під бік хвилі. І уже гнав їх отарами — ген, — аж по-під стіни старого палацо Лоредано, що пережив свій давній шляхетний рід й нині був тимчасовим житлом хібащо якогось багатого чужинця, який наймав його — мов кімнату в готелі...

Та ж суворі, темно-червоні в заглибинах стіни — ніби на них засохла ще перед століттями пролита кров, — похмурно привіяли жартівливий легіт. І вітрець поплинув собі далі від них — непривітних! — ледве торкаючись, мов струн, тьмяних вод Венеціанських каналів. Дочекався веселого приятеля: на світ виглянуло молоде, весняне сонце. І засміялося тисяччю діамантових усміхів. Аж збудило ними зо сну Місто-Мрію, вранішню, прозоро-повітряну Венецію, збудовану, немов не з марморів та каміння, — як буденна, реальна! — а ніби вирізьблену з перлових веселок та опалових хмар.

Підкреслені проясненим сріблом води тіні, долі, під домами, згустіли ще дужче. І відірвали Мрію-Видину від дійсности.

Вся легка, підносилає Венеція до зеленавого неба. Тяглась до нього всіма своїми дзвіницями-кампаніями, крилатими лєвами Св. Марка, золотими Ангелами Сан-Джорджіо й простягала до неба — як офіру — переплетені трояндами герби Лоредано з девізою стародавнього роду:

— *Non nobis, Domine, sed pomini tui da gloriam.*

На лутки широкого, відчиненого вікна палацу сперся невисокий, але раменатий муж. Темна барва та строгі лінії його одягу прозраджували старший вік. Але іскри незвичайної краси й великості самоцвітів, які гоїно прикрашали всю постать — аж до клямр на черевиках, — підкреслювали, що цей нобіле не має природньої у старшого віку байдужости до своєї зовнішности.

Сонце заглянуло в задумані очі й, незадоволене, почало шукати веселіших забав. Обкреслило світляним контуром багату різьбу темних фотелів та цяцькованих ніжок овальної великої залі. Легенько торкнулось блідих, «паперових» тонів гобеленів по стінах. Знов повернуло до столу й поцілувало теплу злотистість скрипки, недбало киненої між опалізуючим склом Мурвантської лози та докінченим, лише непідписаним товстим аркушем листа. І, раптом, завмерло в захопленні, припавши поглядом до образів-портретів. Кожна бо намальована постать, так само, як і раменатий муж коло вікна, була залита дорогоцінностями, майстерно виписаними. Аж в їхніх іскристих переливах гасли обличчя. Дарма, що були випрацьовані рукою вправленого мистця.

Муж пригладив рукою темне — ненапудроване — ледве торкнуте сивиною волосся. Відійшов від вікна і схилився над листом. Перебіг очима перші рядки. Але, немов враз пригадавши собі ввесь зміст написаного, не дочитуючи підписав.

— Карло, граф Сен-Жермен.

Запечатав зеленим воском й написав адресу:

— Monsieur Arquet de Sollere-Ferney. Suisse.

Поблажливо всміхнувся.

Так ідкі фанфаронади й висміювання всього на світі не перемогли у «фернейському старцеві» звичайно-людського страху смерті?

Monsieur Arquet прислав гінця до графа Сен-Жермена. Прохав у «великого вченого й дослідника тайн природи» його чудодійного еліксіру, що дозволив Сен-Жерменові продовжити собі життя «майже на два століття».

— «Великий вчений»... — знов усміхнувся граф. — А як ще недавно він був для Вольтера лише «людиною», що знає все й ніколи не вмирає!»*) Які байдужі ці епітети! Виростають бо вони або з надії дістати поміч, або з відмови виконати прохання,... з досади,... зо заздрости до «слави» великого «мага»!..

На хвилину погляд Сен-Жермена затримався на образах-портретах. Був задоволений ними: Арки, над якими працював протягом кількох літ, знаменито передавали іскристу гру самоцвітів. Були прозорі й сяйливі. Але якою ж впертою працею свого винаходу!

— «Магія?»... Працею зветься вона, його «магія!» Невтомною й систематичною працею, з безліччю знов і знов перероблених досвідів... Тим же шляхом дійшов він й до утворення в своїй лябораторії самоцвітів. І до відкриття, що перли можна плекати, «виращувати»... Як горох в горді!

Відгориював тонке мережево манжет й милувався великими рубінами шпюньок.

«Реконструював» їх, сплавивши з малих камінчиків.

— Аби знати рецепт! — зненацька згадав дотеп кухаря* графа Франца Ракоція й похвальбу пишного своїм умінням слуги, що він — знає рецепт всього, що лише варто з'їсти на цьому світі.

Згадка несподівано зірвала зідхання з Сен-Жерменових уст.

— Як же це було давно!..

«Граф Сен-Жермен» був тоді лише кучерявим, смуглявим хлопчиком у палаці ще нежонатого графа Франца Ракоція...

Ще не відіслано малого Карла з Ракоцієвих маєтків до Відня,... а потім до Італії; де його «всиновило» містечко Сан-Джермано й дало йому — безбаченкові! — ім'я.

Як весело було ганятись над Тисою за металево-блискучими зелено-синіми, граціозними водлими «бабками» — в'язками!..

Чи не вони перші збудили в очах й душі ту пристрасну любов до блискучих, сяючих, баревних самоцвітів?..

Там — під тінню «Гори Попа Івана» забреніла струна дитячого серця від голосу трембіти й флюяри... І вже не вгасав в душі розбуджений ритм. Сен-Жермен з пасією віддався студіюванню музики. Дійшов в ній до такої досконалости, що — «не мав більш чого осягати. Хоч кинь!» **) — як писав маркграфові Анемахському.

Ах, те листування! Мало не зі всіма коронованими та визначними

*) Слова Вольтера автентичні.

**) Автентичні слова.

людьми Європи... На полагодження усієї кореспонденції потрібно було б, принаймні, «планетного» життя!..

А в світі ж стільки цікавого! На нього не вистачає часу, хоч би й доточував дні безсонними ночами. Як нині, — забув бо про час, працюючи над новими досвідами «пгучного зросту перел»!.. Аж палило втомлені очі й пересохлу — як від спеки й пороху, — горлянку.

Пив освіжуючий ранок весняного дня — одного з тих днів, коли почуваш себе щасливим без причини й підстави... навіть без щастя!..

— Щастя! — глибоко зідхнув. Хто ж може сказати про себе, що справді, в дійсності зазнав щастя?.. А головне: впізнав його!.. В чому воно — це веселкове й, як Главк, неоформлене! — щастя?..

Машинально, в задумі, витяг з кишені золоту, прикрашену гемами табакерку.

— Ці — не його виробу... пам'ятка це... ще по батькові... Задивився на майстерно вирізьблену у смарагді Паладу-Атену, яка вдаряє списом старця — Кронсса. А він, переможений, випускає з рук косу і клепсидру.

— «Мудрість перемагає Час!»

В гемі-смарагді немов збиралося все світло наростаючого дня. Загорілось сліпучою іскрою. Розбилось на сніги тонких промінчиків. І утворило зорю, що випускала й знов втигала в себе світляні відростки.

Сен-Жермен вперся поглядом у сяйливу пляму. Думку скупчив на формулі:

— Побачити людину, яка вірила, що пізнала щастя!

І межа реального зникла.

Спираючись на ціпок, ледви пересуває ноги молода жінка. Іде немов не до затінку по-над берегом річки, а до брам Смерти, на вічний відпочинок. І ці кроки — її останні кроки по землі. Спинилась. Аж перегнулась в попереку, так міцно вхопила її болість. Пальці стерпли. А тіло немов все, вщерт, виповнилось гострими ножами.

Та ж молоде життя пручається. Глибоко вдихнула повітря, — немов напилася його. І жовто-каламутна імла, що була застелила світ — відступила.

Гаптована пурпуром, кована золотом і бронзою гірська осінь, кожним листочком всміхається до молодої жінки:

— Іди до нас, голубко! — манить мандрівницю сліпучими движками-бліками річка під схиленими вербами. А могутні осоки дають ледве-чутно металевими, зарожевілими листочками-дукатами.

Гора відмежовує цей кутик землі від решти світу.

— «Піп Іван!» — тихо вимовляють уста молодої жінки.

Не відриває погляду від гори. А очі наповнює ніжність, аж сльозю зайшли. Немов по довгій розлуці зійшлась знов з близьким приятелем, з рідною істотою. І безсило витяглась під ліщиною:

— Тепер — спокійно помру!

Бо «Піп Іван» — не звичайна гора. В ній замкнено святого, божого священика — праведного й не смертельного. Грішне людське око не може побачити його — жадне!

Але він бачить і чує все. Тільки не сміє на людську біду відізва- тись, аж доки «не виповниться час»...

Та й як би могло грішне око побачити «Попа Івана», коли він — найстарший з тих трьох східніх володарів-дарів, що то прийшли «по ворі» Христу поклонитись!

— Отче Іване! Заступись за мене грішницю! — ледве-чутно летить з подихом вітру голос з-над річки.

Жінка омліла. Коли ж прийшла до тьми, була вже не сама: коло неї ворушилась маленька, квола істота — її дитина. І здалося жінці: тепер цілком і назавжди запали за нею двері рідної хати. Тієї, що з порогу її сумно дивилася мати... А батьків голос не сльозами — словами плакав:

— Іди від нас!.. іди геть...

Болість й жаль віднесла з собою з рідного дому. Та ще дорогоцінне пуделко, що дав «він»... коханий «Франц»!.. пан-магнат... великий пан!.. Той, що дав їй її таке велике щастя...

Видина раптом так наблизилась до Сен-Жермена, що на обличчю «маг» повіяло теплою вогкістю нагрітої за день сонцем води, напоєної запахом лози...

А жінка — там у смарагді! — намагаючись з останніх сил, досунулась до самої води. Обережно обмила дитину, загорнула до м'якенької ряднинки. У вузлику її мала, заздальгідь наготовлену для ненародженої, але уже дорогої істоти — частини власного тіла.

Тремтячими руками перебирала в клуночку. На сонці блиснули іскри самоцвітів й золото.

— Скільки разів!.. Скільки разів блищали вони так, коли «він» виймав це пуделко, щоб понюхати з нього табаки!..

Жінка дивиться на майстерно вирізьблену ієму: Палас-Атена вдаряє списом старця-Кроноса, а він випускає з рук косу й клепсидру.

Для жінки однак це:

— «Архангел Михайло перемагає Смерть»...

Від'їжджаючи до Італії Франц Ракоці дав коханці це пуделко. Жадного іншого дарунку ніколи від нього не взяла.

— Не золото-самоцвіти даю, — казав бо Франц, — а долю дитині: по цьому пуделочку впізнаю його. Другого такого — в світі нема. Збережи ж!

Хто ж знає? Може й чари які в пуделку переховані?.. І берегла дорогоцінний свій скарб — талісман. Жебрала шматок хліба — але не продала ані найменшого камінчика.

Сповила разом з дитиною до убогого рандя дорогоцінну річ. Розплутала чорний шнурочок з мідяним хрестиком, набрала рукою води й охрестила сина. Хрестик завісила на шийку. Дивилась на ясні оченята дитинки, на темний пушок волоссячка, що пробивалося на голівці:

— Щасливий буде! — затремтів радісно голос матері, — народився з волоссям!..

Підвелась з намагою й піднесла дитину:

— Отче Іване! — звернувшись до гори. — Будь за хрищеного батька! Дай щастя-долі!

Промінь вечірнього сонця вдарився широким потоком об верхів'я гори, полився долу, вбираючи в себе весь пурпур й золото осінньої пишноти. Здавалось: несподівано відчинились ковані двері й лється

з них чарівна, могутня сила. Подихом вітру кинуло аж на саму дитину сухий корінець — темний, легенький, вузлуватий *) — дарунок «хрищеного батька». І мати прив'язала до хрестика це:

— «Дар-Зілля!».

Хотіла поцілувати дитину. Але спечені гарячкою, пересохлі, потріскані уста видались їй негідними торкнутись ніжної істоти:

— Умитись!

Схилилась над спокійною поверхнею річки: блищала як дзеркало. Прилякла на низькому березі. З води дивилось на молоду матір змарніле личко, повними суму, великими очима — такими глибокими, немов сягали вони аж до дна ріки. Чорні коси впали й торкнулись води. Від цього підводна сестра — русалка — болісно зморщила личко. Немов заплакала над людською долею. Молода мати схилилась обличчям ще нижче. Торкнулась устами й чолом води. Немов поцілувала свій відбиток.

Більш не випростувалась.

Не чула нарікань чорноголових синичок — «вуглярок», що вболівали над долею сирітки, якого тепер уймуться тільки

— «Чу-жі! Чу-жі, чу-жі...»

Не чула звуків мисливських рогів, лускання бича та кінського тупотіння, а потім — й близько коло себе, — людських кроків. Хоч вмиєть, коли безіменна мандрівниця вклонилася Смерті-Визволительці, в річку в'їздив важкий, дорожній, панський коч.

Коливався, тягнений шестериком вороних коней, оточений верхівцями, гайдуками, пандурами та старшинами у блискучих від золота одностроях, у напудрованих перуках!

Аж вода броду співилась, немов пущено млин.

А з повозу, рука в білій, військовій рукавичці вказала на молоду матір під ліщиною.

Двоє гайдуків погнало берегом до вказаної мети. Могли, одначе, лише ствердити:

— Мати — мертва, дитина — жива.

Гайдук простяг до коча загорнене немовля..

Старший пан у військовому однострою байдуже глянув на знаходку:

— Відвезти священикові — хай охрестить. «Циганку» поховати, де знайшла її смерть. До вечера — виконати.

Одному гайдукові зведено лишитись при тілі, доки не поховають...

Але рука молодого старшини, що було взяв немовля від гайдука, намацала щось тверде:

— Щось загорнене з дитиною, Величносте! — озвався до пана в кочі, й невмілими рухами почав розповивати дитину. За хвилину, другий старшина передавав цісареві Карлові VI., — що з полювання їхав відвідати свого улюбленця, графа Франца Ракоція, який щойно повернув з Італії, — добре знайому цісареві табакерку, ту

— «єдину в світі!» — як запевняв Ракоці.

*) Існує легенда, що Сен-Жермен завдячував своє, справді незвичайно довге життя вживанню коріння „Жень-Шень“, якому в Тибеті й Хівах ще й тепер приписують могутню силу: продовжувати людське життя.

Обличчя цесаря споважніло під гривою тугоскручених — немов порцелянових, — кучерів білої перуки.

Рухом руки звелів подати собі немовля.

З хвилину розглядав його. І розказав все знов загорнути разом та покласти коло себе, до коча.

Повіз вирушив повільним кроком. Цесарева рука у білій, військової рукавичці злегка притримувала малого знайду.

З верхів'я Іванової Гори лилось розтоплене сонце, вкриваючи килимом проміння дорогу «хрищеникові Попа Івана». Гуркотіння коліс й лускання бича завмерли в далині..

Гайдук пустив пастись коня. Відтяг тіло від берега, поклав рівно, навзнак, поки ще не зтужавіло!

З хвилину дивився співчутливо в обличчя мертвої.

— Молоденька, бідачесько!..

Оглянув вишивані великими хрестами на раменах рукави со- рочки:

— Не циганка — «наша!»

І скинув шапку. Наламав червоних галузок калини та блискучих, чорних ягідок дикого логострума. Заквітчав голову мертвої.

Не знав цієї жінки. Але зажурено схилився. Раптом стала йому таки справді «своя», ця невідома мертва, хоч не міг сказати: що ж в'яже її з ним — панським гайдуком, який служить панам цієї землі, як служили їм й батьки його... Навколо розіслалась посвятна тиша. Тільки ятлик, — десь далеко! — довбав дерево: вперто й витривало...

Світляня пляма на смарагді замиготіла, немов струсила сльозу з промінних віт. Камінь ще раз блиснув яскравою іскрою. І вгас. На сьайливе око лісової казки впала повіка дійсності.

— Так оце — щастя? Кохання безіменної жінки з безіменної країни?..

Рука в перстнях відкинула з чола пасмо темного, неналудрованого волосся. Але журливих думок не відігнала. Погляд сковзнув по табакерці, що торкалась її руки матері... Давно немає в живих не тільки її, але ж ані Франца Ракоція, ані цесаря Карла, що привіз, як чужого, й лишив у батьківському домі «свого знайду». *)

З дитячого віку всіма пенцений «цесарів вихованець» вбачав щастя у довгому житті... Кому ж бо й всміхалося воно принадніше, як не йому!

Та ж за «щастя довгого віку» рівновага життя каже платити втра- тою своїх близьких, що їх переживаєш... А з цими втратами, скільки ж гостряків болю холодним дощем падає на серце, всипає й шлях життя...

— «То ж відмовтесь від любови й не зазнаєте болісти!» — кидають з далини тверду раду, саркастично-усміхнені уста «Фернейського Старця».

— Без болісти й любови — це буде буддійська Нірвана, не земне,

*) Серед Габсбурзької родини існувало переконання, що Сен-Жермен, вихованець цесаря Карла VI, був сином графа Франца Ракоція і селянки в Карпатській Україні.

живе життя! — труснув головою Сен-Жермен. Глибоко зідхнув, немов прокидаючись від сну. І поглядом потягся до сонця.

А воно сипало вогненні пелюстки світляних бліків і хвилі сміялись під ними тисячами сяючих уст. Венеціанські дзвони сколихнули повітря мірливим хоралом й понесли на ньому срібне миготіння крил голубів святого Марка.

— Скільки ж треба того баревного прядива, щоб зіткати з нього чарівну запону життя, за якою ховається веселково сліпуча, вічно невловима примара — щастя!..

Г. Р.

Слизька дорога

Юшкевич сам не знав, як це сталося. Здається, спочатку він відклав на бік ручку, заховав у письмовий стіл списаний вздовж та впоперек рукопис, і вирішив, що від тоді не напише ні одного рядку:

«Коли не можна писати так, як бажаєш, — краще не писати зовсім...»

Цілком логічно. Ніхто не настоював. Ті, що прийшли й заявили: «Геть романтику! Ми люди budouчого часу, нам потрібні більш реалістичні речі... Оди машинам! Гімни вождю й державі!» — ті не змушували його ні до чого. Вони мовчки й терпляче чекали... Так чекає вовк на ягня, вижидаючи зручного моменту ущемитися в нього зубами...

Юшкевич репетував: «Але дозвольте... я письменник, я одиниця суспільства!.. Я маю свій погляд, свої амбіції... Нарешті, я людина, й не можу, як гумовий хлєпчик ходити по ливні, не відчужуючи, як далеко від моїх ніг земля. Я ризикую впасти... розбитись...»

Хтось зауважив: «большевики ризикують весь час, щохвилини... на кожному кроці...»

Оцінити свої вчинки можна через вчинки інших людей... Юшкевич шукав доказів у світовій історії, літературі. Він питав, що робили у таких випадках великі люди...

— 0 —

У вікні прокидався ранок, заходило сонце, із сутінок народжувалась ніч...

Так промайнули день... два, місяць... два...

Письменник відчув, що легеням вже не вистачає 25 кубиків кімнатного повітря. У той день його бачили на вулиці. Він ішов поволі у насунутому на саме чоло капелюсі, розстігнутому плащі. У зливу з нерозкритою парасолькою. Знайомих проминав, незнайомих приймав за знайомих...

На кожному кроці він бачив портрети людей у засмальцьованому одязі з мовозлистими руками, з відкритим на всі 32 зуби ротом... Вони кричали про нове щасливе життя, про вічну радість... Це їх він мав оспівувати у своїх віршах, це їм мав прикрашати голову вінками, а на груди класти ордени.

А поруч, по землі, ходили люди теж в засмальцованому одязі, теж з мозолистими руками, але з міцно стиснутим ротом.

І Юшкевичу було незрозуміло: навіщо вони силкуються народитися удруге на світ, коли добре відчують за своєю спиною вже прожиті роки.

У всьому є межі. Для всякої підлости є критерії. Запеклий злодій має теж такі речі, які він ніколи не зробить, хоч здавалося б, що вже може бути вищим проступством для людини, яка підіймає ножа на іншу людину?!

Для письменника Юшкевич вважав найстрашнішим злочином брехати, відчуваючи зарані свою брехню:

«Не можеш бути чесним поетом — будь хоча б чесною людиною!»

Проте Юшкевич не був з тих, хто міг би без вагання сказати, де кінчається для нього поезія, а де починається життя, і тому сам не помітив, як знову потрапило до його рук перо.

Він сказав собі жартома: «Ану, спробуй написати щось у новому «советському стилі».

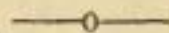
І хоч це сказано в такому дусі, мовляв, я не з тих, що ловляться на вудку. Але, Боже мій! Один необережний крок на похилій площі і ви втрачаєте назавжди надію повернутися цим шляхом назад.

Обличчя з вличів ставали близькими обличчями героїв, слова плакатів наймудрішими їх виразами.

Юшкевич не опам'ятався, як під легку руку написав більш з десятка віршів про трактор, комбайн, про героїв праці, про велику любов до вождя, і про його безмежну любов до народу.

Поява збірки в коштовній політурці з передмовою, яка пишається народженням ще одного велетня в радянській літературі — отверезило Юшкевича. Юшкевич сказав: «Пожартував і досить!»

Але тримаючи вже у зубах свою здобич і наперед приємно засмакуючи, хижак не скаже раптом — «пожартував і досить» — і, зробивши широкий жест, не розкриє пастку — дарую тобі життя. Це не правдоподібно.

Пізніше приходить слава. Квіти. Листи. На кожному кроці ваш портрет. Спочатку, як скромна людина, ви відмовляєтесь від неї, кепкуєте нею.

Потім вас починає це цікавити, ви приймаєте її лагідніше, вона вам навіть подобається і, нарешті, — ви не можете жити без неї. Втрачаєте спокій, вам здається, що хтось може її від вас вкрасти, що хтось уже лучить у генія. Думка ця стає щоразу настирлівішою і кінець-кінцем перетворюється в графоманію: ви боїтесь кожного молодого поета — і в бездарних рядках вже вбачаєте вогник геніяльності. Ви боїтесь своїх родичів і друзів, бо може вони вкрадуть ваш сюжет, перекажуть тему.

З тремтячим серцем сидите на зборах у театрі. Чутливим вухом ловите кожне слово: чи не забули вас пом'янути, чи не вважають вас вже гірше інших, чи не є небезпеки появи ще нової геніяльності.

І раптом, не дай Боже, чуєте, що на літературній арені з'явилося нове сляво. Спочатку ви здібні кінчити своє життя самогубством, вбити суперника, і накоїти багато-багато дурниць.

Але потім переконують, що цього робити не слід і ряєте тихесенько йому яму.

І хто знав, чим би все це закінчилося, коли б обережне владне око не узило в вас небезпечного для себе елементу, а владна рука, повинуючись наказу серця, не пересадила б вас з розкішного кабінету в скромну камеру політичного в'язня.

Як дим розсіялася слава, зникли вороги-суперники.

І з гіркою посмішкою питає Юшкевич себе: «Чи варто було так прославлятися?»

Київ, січень 1942.

В. СОЛЬСЬКИЙ

Фільмовий сценарій

Фільмове лібретто та фільмовий сценарій, що є вже дефінітивним випрацьованням лібретта, в багатьому різняться від звичайного літературного твору (якщо його можна взагалі вважати за літературний твір).

Головна різниця є без сумніву та, що автор мусить, так би мовити, бачити свій твір, розбивши його на поодинокі образи (кадри), які вмільм чергуванням та монтажем творять пізніше цілість.

Отже автор розбиває цілу акцію на окремі кадри так, щоби ці твори чисті зорові вражіння у відміну від інших літературних творів, де чисто зорове вражіння ніколи не являється головним планом.

Окремі кадри поділяємо на три вже цілком фотографічні поняття, себто на деталь (напр. рука, що пише лист), півдеталь (голова, що усміхається) та цілість (постать чи постаті, краєвид і т. д.).

Чергування цих окремих кадрів, що є чи дією чи знову чисто зорово зв'язані між собою, творять частину цілоти, якусь подію, думку чи епізод, висловлений вже чисто фільмово:

Щодо техніки самого писання фільмового сценарія: 1. розбиваємо дію на окремі частини; 2. ці частини розбиваємо на окремі кадри, які числуємо та зазначаємо по лівому боці рукопису; 3. до кожного кадру приписуємо його фотографічне спрацьовання, себто деталь, півдеталь, цілість; 4. сам текст пишемо по правому боці рукопису, при чому описуємо окремий кадр як можна найдокладніше; 5. звук, себто діалог чи інші чисто звукові ефекти, пишемо по лівому боці рукопису.

Що до самої техніки фільму, то для того, щоби можна було також часово розбити фільм на окремі кадри, треба знати, що за одну секунду пробігає перед об'єктивом 24 окремих знімки. Нормальний фільм має довжину від 2,5 до 3,5 тисяч метрів. Короткий тижневик чи культурний знімок має довжину 250 аж 300 м. та біжить приблизно чверть години.

Не треба забувати, що нормально фільм у первісній стадії має довжину аж 10.000 метрів, отже є далеко більше окремих кадрів, які пізніше викидаються (вирізуються) до згаданої довжини.

Для того, щоби читач міг побачити, як виглядає такий фільмовий сценарій, містимо практичний приклад.

Крім сценарія автор мусить писати також лібретто, себто дуже згущений опис дії фільму, вже нерозбитий на поодинокі кадри, в довжині од трьох до десяти сторінок машинового друку.

- 450 Світлішає... (ціле) Біля ватри сидить Білий, загорнений в плащ, мов гном, не рухається...
- 451 (Ближче) ...враз він відчиняє заплющені очі, кидає у ватру пару гиляк і оглядається навкруги...
- 452 (ціле) панорама ... Темно, потім вгорі на тлі світлішого неба скраю місяць, що помалу сходить, ховаючись за малі хмарки (камера вниз) видно темну масу колиби, через щілини і дах якої мерехтять відблиски вогнища...
- 453 (ближче) ... Колиба, крізь щілини якої видно відблиск вогню і дим, що продирається крізь щілину в даху...
- 454 (деталь) ... очі Білого не можуть відірватися від колиби, на його обличчі мерехтять відблиски ватри, він думає. Враз очі його збільшуються і він з певним наміром...
- 455 (півдеталь) ... встає, скидає на землю плащ, оглядається кругом, вагається, але раптом, тихо підкрадаючись...
- 456 (ціле) ... йде в темноту до колиби, на тлі якої лиш часом видно його сілуєт...
(Зміна).
- 457 (деталь) ... Всередині колиби, на висоті людського росту, велика щілина. На грубій стіні вбитий дерев'яний гак, на якому висить тека з мапами і великий ловецький ніж. На його лезі мерехтять відблиски вогню. В щілині темнота, враз показуються волосся, чоло і очі, що пугливо вдивляються всередину, де...
- 458 (півдеталь) ... на лавці спить Леся. Її сукня зсунулась, вона спокійно і рівномірно дихає, на її обличчі мерехтить вогонь...
- 459 (півдеталь) ... двері поволі відчиняються, на тлі неба (знизу) з'являється постать Білого, що обережно, крадучись, переступає поріг... Двері поволі зачиняються...
- 460 (близько) ... Білий стоїть і дивиться на Лесю, він проводить собі по чолі й волосся і враз застигає... (Зміна).

- 461 (ціле) ... на тлі світлішого неба сідуєт велитенського верха, на хребті якого, мов дрібні комахи, злізають сідуєти кількох людей... дуже й дуже помалу вони рухаються... (Зміна).
- 462 (ближче) ... через сідло на тлі неба поволі виринає сідуєт голови, потім тіло, ноги, іде прямо на камеру, заслонює її цілком і зникає... далі другий... третій... (зміна)
- 465 (ціле) ... Білий наближається до Лесі, помалу крадучись крок за кроком... Його обличчя висловлює напруженість, рішучість, зосередженість. Очі його розширились і вдивляються В...
- 466 (деталь) ... розгорнену постать Лесі, в коліно, з якої зсунулась коротка спідниця і яке світиться в півтмлі колиби... (Камера йде вздовж тіла і зупиняється на...)
- 467 (деталь) ... обличчі, що спокійно лежить на підстеленому під голову одіялі. Рісничі дрижать у сні, голова починає рухатись, поволі повертається...
- 468 (деталь) ... на обличчі Білого промайнула іскра збентежености, він зупиняється і напружено прислухається, вичікуючи...
- 469 (півдеталь) ... Леся поволі відчиняє очі, спершу вдивляється зирсоння кудись вгору, потім піднімається... (камера повертається)
- 470 (ціле)
«Ти щось шукаєш?»
«Ні, я так лише... хотів лише подивитися, чи спить...» ... помічає Білого, що з ніяковим виглядом схиляється і починає щось шукати в кутку в рюкзаках. Білий випростовується, ніби байдуже... і дивиться на... (Камера повертається)
- 471 (ціле)
«Що ти на мене так дивишся?..» ... Лесю, що поправляє свою сукню, протягається, випростовуючи руки, поправляє розкудовчене волосся, (камера відступає) видно Білого, що витягає цигарку і, все ще дивлячись на Лесю, запалює...
- 472 (півдеталь) ... незадоволена цією настирливістю, натягує панчошу і черевик...
- 473 (півдеталь)
«Так...» ... він виймає з уст цигарку...
... випускає, піднявши вгору голову дим...
... каже він крізь зуби... якимсь металево, лише щоби щось сказати. На його обличчі мерехтять вогники від загасаючого вогнища, раптом повертає голову і...
- 474 (ціле) ... рішуче виходить на двір, сильно хлопнувши дверми, а...

- 475 (ціле) (камера повертається) ... Леся здивовано дивиться йому вслід, не розуміючи... потім здвигає плечима і...
- 476 (півдеталь) ...наливає воду в чайник, який ставить на вогонь схилившись на коліна...
- 477 (півдеталь) ...роздмухує, прикладаючи сухі гілочки в вогонь, що нараз починає розгоратися... Її обличчя цілком близько біля вогню, на рідницях шматочки попелу, обличчя задоволено усміється (камера приближається) вогонь більшає, більшає і забирає ціле полотно...
- 478 (деталь) ...вогонь зменшується і зменшується, аж ось з'являється постать Білого, що сидить і в нього вдивляється. Це Білий, що сидить біля вогню і вартує біля ватри, він піднімає голову і...
- 479 ...обводить очима кругом... Видко чорні сідуєти дерев на світлішому небі, далі якісь темні верхи (камера йде вгору) небо, по якому де-не-де малі сріблячі в місяці хмарки (камера вниз) ватра, біля неї сідує Білого, що враз...
- 480 (деталь) Десь далеко чути спів, що все наближається, стає все ясніший і голосніший і враз, десь цілком близько вривається...

Др. МИКОЛА АНДРУСЯК
(Львів)

Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч

(Закінчення)

На піднесеній в 1706. р. панегіричній гравюрі гетьманові Мазепі стоїть сам гетьман у лицарських шатах та в шоломі із струсячими перами, круг нього розміщені жіночі алегоричні постаті (6 галузей знання), нижче герб, пишне оздоблення з гармат, прапорів, рушниць і напис з посвятою, на горі — Христос з 6-ма фігурами святих й низка збудованих Мазепою церков. Основником української школи гравюри на переломі XVII—XVIII. ст. вважає Січинський Олександра Антона Тарасевича (1672—1720); до його школи зачисляє він між іншими й автора великого академічного тезису з 1708. р. з портретом Мазепи — Данила Галяховського (1674—1709). Українська школа граверства ма-

зепинської доби сягала своїми впливами до Польщі, Румунії, Білорусі й найбільше до Московщини, куди українські мистці їздили на короткий час або працювали там постійно. Занепад граверства стверджує цей дослідник у періоді після 1709. р. пізніший його розвиток у 30—40-х роках XVIII. ст.

Ернст зазначає, що мазепинська доба залишила нам ще й багато пам'яток інших галузей мистецтва, як от різьби, ювелірні роботи з благородних металів, шиття, тканин, скла і т. п. Буйний, розкішний орнамент цієї доби з фантастичними рослинами — квітами й овочами — дається легко відрізнити від попереднього й пізнішого орнаментів у прикрашенні таких речей, як шати або ризи на образах святих, оклади євангелій, царські ворота з іконостасів, церковні люстри та кадила, дарохранительниця, чаші і т. п. Особливим орнаментом визначається срібна дошка плащениця — дар гетьмана Мазепи до Божого Гробу в Єрусалимі.

Київський дівочий монастир напроти Лаври, якого ігуменею була мати Мазепи Марія-Магдалина, вславився вишиванням сріблом, золотом і шовками; декілька вишитих там плащениць, риз, воздухів і т. п. збереглося з часів її ігуменства. Цей монастир був скасований після полтавської катастрофи; його черниці перенесли своє плекання вишивок до Флоровського монастиря в Києві на Подолі.

V.

Гетьман Мазепа визначився як великий книголюб і меценат тогочасних видань. Як книголюб мав він у Батурині власну добірну бібліотеку, в якій закріпив французький дипломат Жан Балюз у 1704. р. багато латинських книжок.⁴³⁾ Книжками обдарував гетьман бібліотечку київської Академії,⁴⁴⁾ як також обдарував ними різні церкви й особи. Слід підкреслити, що те саме робила і його мати, ігуменья київського дівочого Вознесенського монастиря Марія-Магдалина, що в 1687. р. обдарувала членів царського дому молитовниками й акафистами.⁴⁵⁾

Лубенський монастир одержав від гетьмана дві прегарно видані євангелії,⁴⁶⁾ переяславська катедра при Вознесенському монастирі Пересопницьку Євангелію;⁴⁷⁾ Степан Яворський подарував ніжинському Благовіщенському монастиреві євангелію гетьмана Мазепи.⁴⁸⁾

У 1688. р. Мазепа й архимандрит Варлаам Ясинський послали кн. Василю Голіцинову книгу «Вънецъ Христовъ» Антона Радивилівського.⁴⁹⁾ З листом гетьмана до Голіцина прибув панегірист Атанасій Заруцький з Глухова, якого поручив Мазепа, як порядну і вчену людину. Заруцький написав книгу на похвалу царів, яку прихильно оцінили Лазар Баранович і інші українські вчені, але гетьман перед її друком вислав його в Москву, щоб він доповнив її на основі московських літописів та одержав там одобрення своєї книги до друку. До того Мазепа нагородив його селом Чорторією (нин. Черториги, глухівського повіту), на що просив також царського потвердження, яке Заруцький разом з дворянством одержав. Написаний Заруцьким у

Тому ніхто з наляканих приятелів до нього не писав, коли він був на засланні в Кос-Аральській форті, тому був таким самотнім в своїй столиці, Києві, переїздом через неї у 1859. році, коли абсолютно ніхто з його численних адораторів не відвідав і не вшанував його, бо просто боялися увійти до цього льоху з динамітом із запальними свічками підтримки і зрозуміння.

Чим же ризикували ті люди, коли б відвідали Шевченка? Смертю? Засланням? Тортурами? Нічого подібного! Лише кривим оком якогось зверхника чи впливового приятеля, доганою якогось перестрашеного вуйка й охолодженням кількох знайомих московських патріотів. В крайньому випадку якимсь трусом і коротким арештом. І страх перед такими дрібницями зупинив людей, щоб розуміти всю велич і відвагу Шевченка, перед відданням належної пошани людині, що для свободи й щастя свого народу ризикувала **ввесь час** своїм життям.

Отже чи може бути правдиве розуміння героїства без звичайної цивільної відваги? На це можна дати тільки одну відповідь: Ні, тисячу разів ні!

Що ж, чи ця цивільна відвага така необхідна для тріумфу будь якої ідеї? Які її основні прикмети?

Але вміння говорити в очі гірку правду, — це зовсім не значить, що ми маємо ще більше культивувати в себе рису, в якій вже так являємося недосяжними віртуозами. Себо це не значить, що треба при зустрічі зо старим, симпатичним приятелем, якого ми давно не бачили, півгодини розводитися над тим, як він постарівся і знищився, з диявольською сатисфакцією приглядатися по скінченці зустрічі, як замість повної енергії людини, що прийшла до нас, відходить похилена руїна з почуттям, що вже стоїть одною ногою в труні. — Або підчас якогось великого прийняття не варто голосно даяти нової сукні й цілого вас не задовольняючого вигляду вашої милої сусідки, не звертаючи уваги на благальні погляди господині дому.

Ця «цивільна відвага» жадної ідеї не підтримає і нічому не допоможе, отже **ліпше** дати їй раз на завжди спокій і перейти до тієї правдивої, яка таки існує і в нашому житті й яка нерідко найяскравіше виявляється в якомусь буденному факті.

Цивільну відвагу мав Міхновський.

Коли підчас якогось процесу, де він виступав як оборонець з блискучою промовою, до нього підійшов Володимир Короленко, один з наймудріших московських письменників того часу, адорований тодішнім суспільством, по походженні українець, і з висловами захоплення протягнув свою руку, щоб познайомитися з Міхновським. Міхновський не розтанув від проміння сонця слави пануючої нації, а, сховавши свою руку за спину, коротко й ясно заявив: «Я зрадникам свого народу руки не подаю!», чим глибоко образив Короленка. Щоправда лагідне оточення обурювалося таким нетактовним zachovanням Міхновського, але й вони пізніше визнали, що Короленко часто вертався до цього випадку і почав цікавитися українськими справами. Річ майже певна, що коли б у своєму житті він натрапив на ще кілька таких нетактовних zachovanь, українська література збагатилася б ще одним талановитим письменником.

Цивільну відвагу завжди мала Олена Пчілка, виявляючи її на кожному кроці викликаючи здивовання оточення її, здається, іноді навіть і чоловіка. Це вона з подивугідною впертістю перекладала підручники своїх дітей на українську мову і сама вчила їх в той час, коли найбільші українські патріоти користалися з російської школи, яка калічила душі молоді. Це вона завзято говорила в очі правду усім дводушним землякам, переслідуючи їх за моральне фарисейство. Це вона в Полтаві, на святі Котляревського, зігнорувала заборону наддніпрянцям виступати з українськими привітаннями й вона говорила в своїй мові, своєю відвагою заткнувши горло присутній владі.

І це вона потрапила в тогочасному жидофільському середовищі поступових кол не злякатися закидів в опортунізмі й піти цілком самостійним шляхом, гостро відчуваючи жидівську небезпеку і виступивши з обґрунтованою антижидівською пропагандою у своєму власному часописі.

На всі ж закиди своїх сучасників і на їх поради «смиритися й жити між людьми, як люди», відповідала вона завжди одним і тим самим — «Ні!»

І чи ж дивно, що власне така мати дала своїй нації Лесю Українку, у якої цивільна відвага і погорда до партачів життя теж сягає найвищого шпилья. Великою цивільною відвагою вже була сама тематика її творчості, яку всі тоді не розуміли і переслідували як екзотичного, драпіжного звіря на Смертному полі тодішнього «Фінського» народництва і плоского позитивізму. Зрештою не розуміючи добре її творчості, партачі життя підсвідомо відчували цілу її погорду, що жила в ній до таких, як вони.

Адже ж «Одержима» в поемі Лесі Українки більше, як ворогів Месії, в якого вірує, ненавидить його обережних і пасивних приятелів. Не лише тих, що його розпинали, а і тих, що могли спати, коли він готувався для свого хресного шляху. З огидою оглядає вона сплячих учнів Христа в Гетсиманському саду, в тяжку для нього ніч, яку він самітно переживає, час від часу безрезультатно звертаючися до своїх учнів. І для них у неї в лише такі слова:

«Ви — сонне кодрю! Світло опівночі
Не будить вас? Вам заграва кривава
Очей лінивих не здола заплющить?
Бодай вам вічний сон наляг на груди
І зморю дущив вас без кінця,
Мені сто раз від вас миліші гади,
Бо в них таки либонь тепліша кров.
Каміння у пустині відкликалось
Потрійною луною, але ці
Не обізвуться, ні, дарма надія!»

Людей, що в такий спосіб вірують у якусь ідею, ані Одержима, ані Леся Українка не можуть вважати своїми однодумцями, хоч би Бог, якому вони молилися і був би той самий. Мало того, Леся Українка

разом з Одержимою вірять, що найбільша самопожертва героя може щось змінити в такій юрбі, де навіть найближчі учні його сплять, коли він має гинути.

«Для цієї самої юрби воскреснуть??!
На це, либонь, не стало б і Месії!»

Міхновський, Олена Пчілка й Леся Українка — великі взірці цивільної відваги. Але майже кожний їхній найдрібніший вчинок відразу викликав настороженість або й бурю ворожнечі, не лише з боку партачів життя, а й з боку діяльних та лагідних земляків. Коли ми розглянемо спогади Чикаленка, Русової, Королева-Старого, то побачимо, що сучасники не зносили їх власне за те, за що ми тепер влаштуємо їм ювілей. Адже ж Міхновського за його оригінальний, рішучий спосіб реагувань Чикаленко на щодесятій сторінці називає шовіністом і актором, але ці епітети можна вважати компліментами в порівнянні з іншими. Характерник в своїх цінних спогадах пише, що за часи нашої революції в українських часописах «Боротьба», «Народня воля» та «Робітничя газета» просто обкидано болотом Міхновського і кількох інших за те, що вони мали свою думку, були самостійниками і до автономістичної партії не належали.

Так само кожний акт цивільної відваги Олени Пчілки одразу ж викликав протинакцію. Чикаленко радив цій людині, що мала виняткове вчуття потреб нації далеко глибше й правильніше, як він сам, кинути займатися цими питаннями, сидіти тихо й видавати журнал мод і вишивок. «Поступова» молодь бойкотувала її часопис за жидофобство, Софія ж Русова написала в своєму споміні про неї чесно й отверто:

«Ми не доцінювали тих рис прямолінійного її думання. Нас вражала різкість її доган і неприхильне поведіння з усіма, кого вона вважала не досить націоналістичних переконань. Ми її вважали шовіністкою в найбільшому значінні того слова».

Але суд історії, історії страждань українського народу виявив правдиву рацію її шовінізму, її впертої прямолінійності. Неправильні всі наші мрії й надії на міжнародні зв'язки. Ось перед нами український нарід в абсолютній самоті дуситься під московським злуцанням, гине в ім'я ідеалу московської культури. Правду каже Донцов — «в історії воюючого українства займе постать Олени Пчілки одно з найперших місць».

Приблизно так само більшість сучасників ставилася й до геніяльної думки дочки Олени Пчілки — Лесі Українки. Королів-Старий в своєму спогаді про неї, друкованому в «Краківських вістях» мин. року, згадує, як чужа вона була всім і яким незрозумілим був її шлях. Вона їм не подобалася. Негарна, але вдягнена, без смаку і з дивними ідеями: в той час, коли всі хотіли лише трохи освіти для народу, вона висловлювала таку жіночу, химерну примху: Боротьба за цей нарід й його цілковите визволення. Але оскільки Софія Русова при кінці життя зрозуміла все творче, що колись не доцінювала в Олені Пчілці, то Королів-Старий не зрозумів Лесі Українки, кажучи, що вона, —

цей символ безкомпромісової збройної боротьби за повне життя нації й людини — лише заперечила старі шляхи, а не вказала нових.

В той спосіб приймала наша еліта поступовання відважних одиниць. Річ зрозуміла, що навіть таке відношення оточення не могло стримати ці одиниці від впертого формування життя і мистецтва на свій спосіб. Бо це ж вони робили в протилежність партачам не для нагорд і оплесків юрби, лише з глибокої духової потреби. Але оскільки зрозуміння оточення, головним чином його найвищої верстви, не було необхідним для духового зросту і творчості тих одиниць, то воно було безумовно необхідне для того, щоб вся та творчість, весь цей новий, глибокий, революційний світогляд міг бути поширений серед мас.

Люди з найближчого оточення — це ж були ті, що могли запалювати тисячі свічок від великого вогню, біля якого вони стояли, й освітлювати тими свічками всі закутки... Могли черпати свіжу воду з самого джерела й давати її пити тим, що стояли далі, а вони нероз- старалися всіма силами гасити той вогонь та засипати джерело і тоді змагалися так завзято, що їм можна було сказати те, що сказав Данилишин українцям-селянам, коли вони по довгому цькуванню схопили своїх героїв.

«Як будете так воювати, не бачити вам України ніколи!»

Але в той час, коли правдивих пророків наше громадянство цькувало на всі способи, то воно ж нероз найбільшою підтримкою оточувало пророків фальшивих, приймаючи, як нову евангелію, кожну шкідливу дурницю, що від них походила.

Олена Пчілка, Леся Українка, Стефаник, врешті Донцов змагалися всіма своїми силами і талантом створити новий тип українця. Вони закликали супроти своєї нації і своїх товаришів, закликали до боротьби і змагання, до великих пристрастей, і почування. Вони закликали так, що в найдальших закутках вже починали чути й розуміти. Лише найближче оточення лишалося майже глухе. І тоді з'явився Великий партач, незрівняний деструктивний талант, майстер свого цеху Володимир Винниченко. Великий партач життя, політики й передусім душ нашої молоді, почав кидати в юрбу свої нові думки, які ця юрба легко приймала, бо легший до прийняття примітивного смаку фальшивий діамант, аніж дорогоцінна матова перла, бо приємніший циганський романс, ніж музика Бетовена.

У творців нового життя — великі пристрасті, почування, за які варто віддати життя; у Великого партача теж пристрасті, лише, дрібні егоїстичні, за які не треба віддавати ні життя, ні свободи.

У творців життя — боротьба й змагання за все, отже й за хліб щоденний; у Винниченка — соняшна машина, яка дбає про той хліб замість людини, або віддаватися своїм пристрастям.

І нарешті замість правдивого самоцвіту творців життя — великої чесноти супроти своєї батьківщини і супроти своїх — найбільш блискучий фальшивий клейнот за збірки Винниченка — його незрівняна теорія чесноти з собою, яку — як своє «Вірую» — прийняли тисячі наших інтелігентів, а зокрема студентів і гімназистів старших клас.

Цю чесність з собою наша молодь певного періоду всмоктала в себе блискучечно, мов губка Та і як було не всмоктати, коли така чесність з собою обсолютно ні до чого не зобов'язувала, легко й приємно

розв'язувала всі питання і ще до того дозволяла почувати себе новою людиною революційного типу.

Наприклад, ледве заходило питання: чи йти замість викладу до кіна — «чесність з собою» обов'язково давала стверджаючу відповідь. Таку саму відповідь діставалося на запитання: чи переходити до чужого середовища, бо там вигідніше, чи кидати жінку з місячною дитиною, або наречену напередодні шлюбу. Натомість на питання: чи віддати приятелеві позичені гроші, — чесність з собою завжди відповідала категоричним запереченням і блискуче це аргументувала тим, що властиво — чесно кажучи — тих грошей не хочеш віддати, а волиш купити собі за них новий одяг.

Ця Винниченківщина, що штовхала нашу молодь на бездоріжжя аморальності, безхребетності та цинізму, так міцно в'їлася в осередок нашої еліти, так була визнана один час «новим свіжим повітрям», що тих, які цим «повітрям» не хотіли дихати, вважали опортуністами, як опортуністами вважали не раз тих, які творили справді нову душу нації (Лесея Українка, Донцов) і закидаючи їм назадняцький шовінізм, перестарілу чесність, або варварську жорстокість у боротьбі за свою батьківщину.

Великий партач талановито й прецизійно гнув спини людям, яких вже почали випростовувати великі творці. Для цього він послуговувався цілою галереєю героїв, які приваблювали своїм неробством, скаженою еротикою, та — найголовніше — браком будьяких принципів, що, як відомо, нікому життя не полегшують.

Але в цій цій менажерії опинився один тип, цілком не подібний до інших, а передусім до самого Винниченка. Глибока, симпатична постать, зроджена в уяві письменника у тяжку хвилину твердого переконання, що якби він, Володимир Винниченко, в своїй молодості зустрів когось відважного й безкомпромісового, який взяв би його за комір і вдарив пару разів по фізіономії — у переносному чи й фактичному значінні. — то він, Винниченко, може не став би Великим партачем, лише великим майстром життя. З цієї глибокої нездійсненої туги, зродилася постать твердого, як криця, відважного в своїх поглядах старого Сосенка, що в повісті «Хочу» плює у фізіономію авторитетові Винниченка, письменникові Халепі, говорить йому в обличчя багато гіркої правди, навертає його на свою віру, а на вернувши, підтримує його, мов рідного сина.

Та коли Винниченко лише випадково, в тяжку хвилину відчув свою руйніницькою душею, якою безкомпромісовою людиною мусть бути той, хто змагається за якусь ідею і хоче її затвердити в житті, відчував цю правду все життя, аж до смерті.

Поруч з великими майстрами життя — Шевченком, Лесею Українкою і Донцовом — Микола Хвильовий був найзавзятішим ворогом усіх партачів життя. Він розумів і відчував цілою своєю істотою, що творити, або помагати комусь творити нове життя, можуть лише люди, які цілковито уявляють собі, як те життя має виглядати, люди, які в глибини душі зрозуміли якусь ідею і хочуть її перевести в дійсність понад всякі свої інтереси. Він зрозумів, що для тріумфу якоїсь ідеї потрібно нищити не лише її ворогів, а передусім усіх її приплентачів, що нічого спільного не мають ні з цією, ні взагалі з якоюсь ідеєю і

мати не можуть, бо для них лише одна ціль — використання кожної ситуації лише для своєї вигоди. Він зрозумів, що треба нищити тушість і міщанство в душах своїх чесних прихильників, бо інакше навіть чесні прихильники кидатимуть тяжкі колоди впоперек дороги власної ідеї, або розсаджувати її динамітом із звичайної глупоти, не орієнтуючися, чи зле роблять, чи добре, чи шкодять чужим, чи своїм.

А понад усе відчував Хвильовий, що не може бути прекрасною його Батьківщина, його Голуба Савоя, в якому б вона не була вигляді, коли люди в ній будуть нудні, нещасливі й нецікаві, коли не переродити їх душі так, щоб вони навчилися бачити й шукати в світі і в оточенні ще щось крім власної вигоди і дрібних кліток навіть тоді, коли боротьба буде конечна.

Тому Хвильовий не міг не захопитися жовтневою революцією тоді, коли «гриміла повінь» і йшла духмяна романтика, коли в лісах і в борах бачив він, як блукали середньовічні лицарі, коли йому здавалося, що душі людей змінилися.

Але так само, не міг він не отверезішати, ледве побачив, що ця повінь і духмяна романтика не дали нічого. Він відчув, що це був лише вихор, який крутнув все і знов поставив найгірші речі на своє старе місце, але натомість не було зовсім того буряного дощу, який зміг би ввесь старий бруд і живою водою скропив би всю душу.

Хвильовий, як і його Мар'яна з «Завулку» побачив, що змінялася лише покривка, а зміст її лишився незмінний. Десь змілися, згинули в безвісті правдиві люди революції, а на червоних тронах, за червоними прапорами й іконостасами опинилися ті, які в жадну революцію ніколи не вірили, за неї не змагалися і думали лише про теплі посади. Ті ж самі дами, що колись зо сльозами зворушення вішали на свої стіни портрети Миколи II-го і наслідника, з таким же зворушенням прибивали тепер біля Леніна — Зінов'єва, кажучи в своє оправдання: «Що ж, він хоч і жид, але хороший».

Він побачив, як визначні діячі й діячки комуни на збори для людей вдягали бідний, прслетарський одяг і оберталися в «товаришів», а дома перебиралися в дорогі шляфроки, гризли служницю, пліткували й говорили лише про те, де й що видрати для себе.

Так, революція відгула вже десь в бур'янах. І почався новий тріумф партачів життя. Того не могла знести ні Мар'яна, ні сам Хвильовий.

І ось тоді мабуть підчас довгих безсонних ночей, підчас безконечного самітнього ходження по кімнатах, прийшов Хвильовий до напівусвідомленого собою переконання, що єдиний шлях, яким він ще може йти, це шлях не соціальної, а національної революції. Він рішив, що лише національна гордість і відокремленість може дати людям його нації повне життя, дати відвагу до змагання з конкретним ворогом і цим відірвати їх від міщанських, егоїстичних інтересів, та поширювати їх обрії. Тоді ж з великою послідовністю почав він йти новим наміченим шляхом, сподіваючися на кожному закруті удару в чоло. Але він рішив рятувати похилу душу свого народу й змагався за це завзято. В своїх памфлетах гостро виступав він проти всіх «Гартів», «Плугів» і інших літературний осередків, обсаджених типовими партачами життя, які за всяку ціну старалися обнизити рівень української куль-

тури, творячи з нашого мистецтва якусь плескату бездарність у вигляді поезій про найбільші виплекані буряки, або прозу на взірць безсмертного «сатани в бочці».

Він безжалісно бичує тупість міщанства і брак цивільної відваги свого оточення, а вже найбільшої сміливості досягнув він у своїй останній повісті «Вальдшнепи», де висміяв дерев'яність кавалерів червоного прапору і устами героїні Аглаї одверто виголошував ідею національної романтики.

Цієї сміливості вже було рішуче забагато для його московських братів. Почалася нагінка і цькування, які напевно могли б скінчитися мирно, коли б Хвильовий згодився піти шляхом Тичини, Рильського, Сосюри й інших партачів життя. Тоді й до цього часу друкувалися б його твори щоправда зовсім змінені, тоді й досі по радію можна б було чути його голос, який складав би привітання для соняшного Сталіна. А головне, він би жив, жив...! Але Хвильовий, правдивий майстер життя, не міг лишатися в ньому на те, щоб його партачити. Він творив його до останньої хвилини, поки міг, але пізніше — волів вибрати творчу смерть, ніж бездарне життя. І як правдивий великий мистець — він не помилився. Вистрілом у свою голову він забив не лише себе. Він розстріляв оцією кулею в багатьох серцях безвольну нерішучість і рабську покірність, яку розстрілював за життя словами.

Ця куля дала силу згинуту, а не зігнутися, багатьом однодумцям Хвильового підчас пізньої, ще більшої нагінки оскаженілого ворога.

Ця куля й досі протягом 9 літ від його смерті вертається й розстрілює багато вагання і нерішучости в душах нашої молоді.

Бо майстер життя Хвильовий, один з найбільших ворогів його партачів, відчув цілою істотою, що лише прикладом великої цивільної відваги й безкомпромісовості аж до смерті, можна впливати на душу свого оточення так, щоб воно із суцільної маси льокаїв обернулося в націю варту своїх великих героїв.

М. КУРЕНІВЕЦЬ

Розвіяне листя

(Спроба бібліографії М. Чирського)

I.

На сторінках каліського літературного місячника «Веселка», неповний комплект якої за два роки 1922—1923, ось передо мною, знахожу в липневім зшитку «Веселки» за р. 1922. (ч. 3) вірш у прозі М. Подоляка (перший псевдонім Чирського) п. н. «Фальшивий Акорд», в дальшій числі «Веселки» міститься прозовий нарис Миколи Подоляка «Вічне коло» (ч. 4. р. 1922.), а в потрійнім 6—8 зшитку за той самий рік його ж вірш «Водоспад». М. Подолякові належить у «Веселці» за лютий — березень р. 1923. (ч. 2—3) вірш — присвята «Незабутньому Т. Г. Шевченкові». В останнім подвійнім зшитку 11—12 «Веселки» за р. 1923. знахожу його вірш «Перед бурею» та дотепний скетч «Мій

сон», присвячений роковинам існування «Веселки»; в цьому скетчі, де може вперше проявився його так мало використаний гумористичний хист, Чирський дотепно й влучно характеризував кожного з редакторів та постійних співробітників «Веселки».

В літографованім помісячнику «Наша Громада» (Бюлетень Укр. Акад. Громади студ. подбр. Укр. Госп. Академії) уміщено кілька фейлетонів на актуальні теми М. Подоляка. Нам досі пощастило розшукати лише три: «Без заголовку» в НГ за червень, «З советського захолустья» — в липневім зшитку та «Подєбрадський чичероне» — в серпневім, року 1924.

На сторінках подєбрадського гумористичного журналу «Подєбрадка» (видавець сотн. Оксен Ільницький), одного з найцікавіших українських сатиричних органів як своїми карикатурами, так і текстом, є досить багато текстів (непідписаних зовсім), автором яких був саме Чирський. Так, напр., у ч. 4 (Грудень 1924) йому належить віршовий підпис під портретом проректора проф. Шереметинського, праці Юрка Матушевського, так само, як під портретами Маланюка («Що арки, що хитони»), Тичини — «Прокляття тим, хто ось чим став» («Замість сонетів і октав») — обидва праці Петруся Холодного та Гловінського. У передостаннім числі цього журналу (ч. 6, Листопад 1925) Чирському належить підпис під портретом ректора й проф. архітектури С. Тимошенка («Й замість творить світові архітектурні дива — марнується талант над кресленням хліва»), проф. М. Грушевського, проф. О. Ейхельмана. Участь Чирського в цім журналі може була ще більша, але я пригадую собі лише ці підписи цілком напевно, як йому саме приналежні.

Наведу тут підпис під портретом покійного проректора, проф. Іродіона Шереметинського, добрячого й співучого чоловіка, що на портреті-карикатурі в шатах гетьманського бунчукового товариша (кирея і таке інше) має виглядати дуже грізно:

Ми, що керуєм Гетьманатом,
Зволяємо пониці постуляти:
Понеже нашим світлим оком
Помічено, і лінтяйство, зухвальство,
Наказуємо всім власть імуцим
З того ледащого козацтва
На страх останнім, просто шкіру луцить.

Коли змінити в цьому тексті слово «Гетьманат» на «Ректорат», «козацтво» на «студентство», то справжнє вістря гумору буде цілком відгадане.

В холмсько-варшавськім ілюстрованім двотижневику літератури, науки й суспільного життя «Наша Бєсїда» з 5. квітня р. 1926. (III. видання) була уміщена одна віршована річ Чирського, що сам він називав віденською елегією, й що не вийшла до збірки «Емаль».

« В І Д Е Н Ї »

Зелений вечір, осінь пізня,
Холодний вітер, мокрий брук.
Ще одна прощальна пісня,
Ще останній потиск рук.
І в далеч, бухаючи жваво,
Шарпнеться чорний паротяг,
Майне в вікні твоя постава
І зникне в безвість забуття...
І тільки дим та грохот з далечі
На кілька мить продовжать біль...
І вже спіраючись на палицю,
Минаю ряд знайомих віть...
Так знана вулиця... (і став)
Тепер чужа і непривітна...
Чому одначе не спитав:
А чи писатимеш із Відня...

В роках 1928—29. п'ять віршів Чирського було вміщено на сторінках львівського місячника «Літературно-Науковий Вістник», але всі вони, за винятком присвяти Тичини, Рильському та Сосюрі пн. Де густібус нон ест диспутандум, (ЛНВ, Вересень 1928) підписаної ще псевдонімом М. Подоляк, пізніше були надруковані на сторінках збірника його віршів «Емаль». Те саме можна зазначити й щодо кількох віршів, уміщених на сторінках празького місячника «Студентський Вістник» в рр. 1930—31. — всі вони пізніше знайшли приміщення на сторінках «Емалі». Варто зазначити хіба те, що до ЛНВ відсилалися майже всі ці віршовані спроби Чирського, але там далеко не всі вони містилися. Отже доводилося з неприйнятими віршами інколи чекати роками, аж, скажемо, в органі Центрального Союзу Українського Студентства редакційна конюнктура складається сприятливіше для друку літературних творів, і тоді містити їх там. Неприйнятий в ЛНВ вірш «Кам'янцеві» автор трохи пізніше, влітку р. 1929. мав нагоду вмістити на сторінках першого числа літературного додатку до ужгородської «Свободи».

Влітку й на початку осені 1929. ялось так сталося, що М. Чирський став навіть редактором «Літературного листка «Свободи» — окремого щомісячного додатку (4 сторінки розміру ін кварто) до ужгородського українського тижневика «Свобода». Цих літературних листків вийшло лише три числа, перший — у липні, третій — у вересні. Першого з них нам досі не пощастило відшукати тут у Празі. Гадяємо, що там було чимало полемічних та інформаційних матеріалів пера Чирського. В другім — є його великий критичний фейлетон про «Избранние стихотворенія» Андрея Карабелеша, де Чирський дуже річево обговорює дивовижну подекуди псевдо-російську мову віршів А. К., повну українізмів, а подекуди й гунгарізмів. У третьому числі — знову більший критичний фейлетон п. н. «Де кілька слів про сучасних поетів на Підкарпаттю», де увага присвячена переважно розглядові творчості дуже талановитого гумориста Марка Бараболі, якого Чирський перший, можна сказати, «відкрив». На цім третім числі це дуже цікаве й потрібне для української молоді Закарпаття видання припинилося —

ясна річ за браком фондів у «Свободи», що, як відомо, видавалася на приватні щомісячні вкладки обмеженої кількості осіб, що мали на турботі підтримку не лише «Свободи» й не мали зрештою надто великих прибутків. Пізніше, на початку 1935. року В. Гренджа-Донський видав був чотири місячні додатки такого ж приблизно типу до «Українського Слова», але потім вирахував, що це нерентабельно й, не бажаючи збільшувати дефіцити видавництва, сам припинив цей маленький журнал. Ще пізніше, на початку р. 1939. в Хусті вийшло одно число літературного щомісячника «Говерля», друге число вже майже було готове в друкарні, але настали події, що знеможливили появу дальшого числа цього видання... Отже нелегко йшла справа з чисто літературними виданнями на південних схилах Карпат, але спроба Чирського тим пайцікавіша, що була вона в часі першою.

Тоді ж, на початку осені 1929. знаходимо ще кілька слідів полемічної діяльності Чирського на сторінках вже самої «Свободи». В числі 36. від 4. вересня знаходимо його рецензію на дуже недоладні язичієм писані «Мисли» Павла Федора, а в ч. 38. від 18. вересня відповідь А. Карабелешові, що на сторінках «Русского Вестника» досить невдало спробував боронити свої пародії на вірші Лермонтова від закидів Чирського.

В січневій зшитку за р. 1929. ужгородського ілюстрованого місячника для молоді «Пчїлка» уміщений гумористичний нарис-репортаж Чирського про пригоди театру Просвіти підчас його вандрівок Закарпаттям п. н. «Театральна Одисея».

В травневій зшитку Пчїлки за р. 1932. у відділі Радіо-куток уміщений під титулом «Гальо!... Гальо!» цілком невідданий гумористичний фейлетон М. Чирського на тему браку українських програм в Кошицькїм радіо. Тема, про яку пізніше писатиме Марко Бараболя й інші закарпатські гумористи.

В червневій зшитку ужгородської «Пчїлки» за р. 1932., що на цьому числі припинила остаточно своє десятирічне існування, була вміщена стаття на літературні теми, про поезію взагалі й сучасну українську зокрема, підписана ініціалами М. Ч. п. н. «Ще з літературного фронту» і так само підписана тими ж ініціалами рецензія на дуже недоладний мукачівський москвофільський піби дуже гумористичний журналік «Ку-ку».

Так само того року знаходимо статтю Чирського й у «Свободі», де в ч. 32 від 22. вересня він умістив свою статтю «Історична дата 12. IX. 1932.» — день, коли знаний москвофїл сенатор Цурканович проголосив на сторінках свого тижневика «Русская Земля» Шевченка «руссїм писателем».

В щомісячнику Центрального Союзу Українського Студентства «Студенський Вісник» за моєї близької участі в редагуванні в рр. 1930—31. було вміщено кілька віршів Чирського (Кам'яна Мадона, Назустріч степ і тиші дзвін — третій варіант його Дон-Кіхоту, Іще один переходячий жаль, Осінь, Несе мене життя на дужих персах), що в р. 1941. всі увійшли до його збірки «Емаль».

По кількарічній перерві, від березня р. 1934. починаючи аж до кінця р. 1936., вірші Чирського знову починають друкуватися — цим

разом на сторінках чернівецького щомісячника «Самостійна Дума». Тут було вміщено щось до 13 віршів Чирського, що всі, за винятком двох, (Присвята М. Антоновичівні, уміщена в березневій зшитку р. 1934. та «Дон Хуан» (З циклу Кам'яна Мадона), ум. в зшитку за травень—червень 1936.) увійшли на сторінки «Емалі». Крім того тут від січня по серпень 1936. друкувалася драма його «Отаман Пісня», що вийшла трохи пізніше в Чернівцях також окремим виданням. Нарешті на сторінках цього ж журналу почала друкуватися друга драма Чирського, під псевдонімом Кольченко, — «Андрій Карабут» («Сам. Дума», Січень—Лютий, 1937.), але не була докінчена друком в журналі, бо той мусів припинитися, а в серпні р. 1937. вийшла вже окремим виданням там же, в Чернівцях.

За підписом «Ларіон Ліра» (певно не сам Чирський вигадав собі цим разом такий чудернацький псевдонім) знаходимо кілька фейлетонів в паризькій «Українській Слові». Дня 16. січня 1938. року було там надруковане «Чубарики чубчики або Ілля Муромець на роадорієжі», а майже в рік пізніше ще два полемічно-сатиричні фейлетони: 11. грудня 1938. «Українофільство» — з нагоди дорожніх репортажів московсько-паризького поета Антонія Ладінскаво про Закарпаття на сторінках паризьких «Последніх Новостей» та ще один п. н. «Антисемітизм» — на тему жидівського засилля в інтелектуальних, літературних та наукових колах демократій та плутократій (25. грудня 1938.). Цих фейлетонів певно було більше, але ми знайшли лише цих три. Зрештою писані в санаторії на Будах коло Угліржських Яновіц на Чехах, далеко від українських земель чи навіть української Праги, вони до певної міри недокровні, бо автор був у санаторійній зоні неначе в безповітрянім просторі, не маючи живих вражень і живучи теплоярним життям — самотній українець серед чужонаціональних мешканців санаторії.

У першій зшитку «Пробоем» за р. 1940. Чирський умістив невелике оповідання «Надзвичайний кінець Грицька Сиром'яжного», що він його написав в санаторії Штрениберг (Остмарк). Це одиноке друковане оповідання його. Слід для повноти відомостей зазначити, що ще влітку р. 1935. він через автора цих рядків переслав до редакції ЛНВ першу написану ним психологічну новелю, але ЛНВ не прийняв до друку цю річ, а автор пізніше мабуть знищив її. В дальших числах «Пробоем» за цей рік знаходимо ще його спомини «Перший виступ Летючої Естради» та рецензію на брошуру про свято жертв, нарешті вірш «Мій герой», що ним закінчується збірка «Емаль».

В році 1941. на сторінках нашого журналу був вміщений вірш його «Різдвяний псалом» та дві рецензії: одна на драму Миколи Куліша «Мина Мазайло», друга на віршовану драматичну поему «Вічний Корабель» Леоніда Мосендза.

Поточного року було надруковано в нашій журналі кілька недрукованих за життя автора віршів його.

У краківських «Ілюстрованих Вістях» в серпні 1941. р. появилася його вірш «Гремить, спадавчи, залізниця окуття», а в ілюстрованій місячнику для молоді «Дорога» в січні 1942. був надрукований його сонет «З гір».

На сторінках кам'янець-подільського «Подільнина» появилася дня 10. грудня 1941. перший «Лист до любезних земляків», другий появилася 19. грудня, під підписом Ларіон Ліра, третій — в новорічному числі — 1. січня 1942., четвертий в різдвяному, але цей не належав Чирському (підписаний був іншим псевдонімом «Харлампій Енко»), п'ятий і останній з цієї серії творів, написаних Чирським, був надрукований в «Подільнині» від 5. лютого 1942. Темою всіх цих чотирьох творів Чирського було русотянство декого з сучасних камінчан і його смішні сторони. На сторінках цього ж часопису від 14. грудня м. р. була уміщена за підписом М. Чирського його стаття на театральні теми «Нові часи — нові завдання».

ДМИТРО РЕВУЦЬКИЙ
(† 31. XII. 1941)

Український музичний фольклор і Лисенко

I.

Поняття музичного фольклору, а також фольклору взагалі, були дуже засмічені советськими «аматорами фольклору». Фольклор підгалявся взагалі під ранжир всієї словесної творчості, яка, за формулюванням останніх часів, мала бути «соціалістичною змістом і національною формою».

При розшукуванні творів «аматори фольклору» найбільше вищипали на перший план ідеологічний бік. Тільки б ідеологія твору, його зміст задовольняли «марксівську» потребу — це було найголовніше, це було й усе. Коли форма була викладена хоч і паскудненькою українською мовою — це теж задовольняло «дослідника». А яка та форма, яке враження викликає вона в слухача — чи будить вона в ньому кращі емоції, чи викликає просто огиду до сюжету — це не мало великого значення для збирача, аби ідеологічно твір був витриманий.

Фольклор советських часів засмічувався силою блідих, нехудожніх, часто цілком безграмотних творів, які тільки псували смак народних виконавців. Наші старі фольклористи дивилися інакше. Вони вимагали, щоб твір пройшов через горнило народної критики, обробки, щоб він був відшліфований народними творцями, щоб він був прийнятий народом як високо художній твір. Микола Лисенко був один з таких ентузіастів фольклору.

Кінець XVIII століття висуває, хоч і досить ще нерішуче, перед нашою колишньою державою дві творчі проблеми: перше — засвоїти вироблені Європою засоби музичної виразності, іншими словами, поставити музичну справу на шлях професіоналізму; друге — накреслити шляхи створення музичної національної культури.

Головна заслуга Лисенка була в тому, що він свідомо приєднується ідейно до широкого громадянського руху, який вимагав від мистецтва, щоб воно яскраво відбивало буття народу, щоб воно втілювало образи і поетичне натхнення багатовікової народної творчості. Ли-

сенко розумів, що національність полягала не тільки в мелодіях, а і в загальному характері твору.

Музичне культурне життя України розвивається в умовах колоніальної експлуатації і пригноблення, але загальний розвиток культури і боротьби внутрішніх сил і зовнішніх впливів ставлять перед нею ті ж проблеми — одні раніше, другі пізніше, «в залежності» від місцевих і загальних умов.

Питання музичного професіоналізму підносяться в Україні тільки в 70 роках XIX століття. Але відгомін того, що народні національні смаки починають просякати в життя громадянства, ми знаходимо вже в кінці XVIII ст. В кінці XVIII до початку XIX ст. велика кількість українських народніх пісень видавалися без нот (починаючи від збірника Чулкова 1774 року). Все це, звичайно, виявлення цілком «панського» табору і переусвідомлення української народньої пісні. До цих же спроб належить і збірник 1834 року Аляб'єва з гармонізацією 25 українських народніх пісень Михайла Максимовича; в 1856—57 роках з'являються збірники українських пісень Маркевича-Куліша і Маркевича-Галагана. В 1860 році виходять 100 українських народніх пісень в доборі й обробці А. Єдлички. І, нарешті, в 1868 році видається збірка українських народніх пісень у записах і гармонізації Лисенка, що знаменує новий етап в житті української національної культури.

Якщо завдання попередників Лисенка полягало в тому, щоб вибрати і подати в європейському оформленні ту чи іншу українську народню пісню, якщо вони нерішуче підносили те чи інше питання професійного характеру, то Лисенко поставив перед собою величезне, передове для свого часу завдання — втілити загальні, великі умови, містецько розглядати в музиці національні взаємовідносини. Треба було створювати і сповнені українського національного змісту дрібніші форми, як вокальні — хоріві і сольні, — інструментальні, фортеп'яні та інші. І Лисенко береться за це величезне завдання.

Заслуга його і велике значення для нашого часу саме в тому, що він, як перший видатний музикант-професіонал, все своє довге творче життя присвятив великій справі піднесення і розвитку української народньої пісні. Він один з перших серйозно і повністю зрозумів відповідальність завдання, покладеного на нього історією, і всю свою діяльність спрямував на збирання, зберігання, використання народньої пісні. Він, автор величезної кількості прекрасних гармонізацій і творець високих композицій, пройнятих народнім характером, збирав і обробляв, пропонував її.

І ставлення Лисенка до пісенного фольклору, було зовсім інше, ніж ставлення советських українських «фольклористів». Захоплюючись народньою піснею, віддавши вивченню її все своє життя, він не підсовував замість справжнього, апробованого народом пісенного матеріалу недосконалих художніх творів початківців, не засмічував пісенного скарбу першими-ліпшими пісеньками невдах, що потрапляли будь-кому до рук.

Лисенко надзвичайно високо ставив студіювання передової творчості, як засіб заглянути в саму душу свого народу, вивчити її. Так він писав академікові Філарету Колессі: «Учіться на сирій свитині, на грубій сорочці, на дьогтяних чоботях — там бо душа Божа сидить».

Палко люблячи свою українську народню пісню, Лисенко не робив собі з неї якогось кумира, як робив дехто з старих збирачів, а підходив до неї критично. Він не ганявся тільки за ідеологією, як робили це совєтські збирачі останніх часів.

Отож перед нами постає завдання — наближуючись до 100-ліття з дня народження Лисенка — в 1942. році — подати оцінку надзвичайно корисній діяльності покійного музиканта і фольклориста, таку оцінку, яка б відповідала величезному обсягові його діяльності (цілу монографію). Наші ж українські національні композитори повинні використати із цінної спадщини небіжчика все, що допоможе їм творити на користь свого народу.

II.

Український музичний фольклор взагалі і зокрема українська народня пісня — побутова, обрядова та історична — були божества, яким поклонявся Микола Лисенко протягом всього свого довгого творчого життя. Вплив народньої пісні на Лисенка в дитинстві був величезний. Бабуся Миколи Віталійовича, Марія Василівна Булюбашева, під безпосереднім впливом якої зростав хлопець у ранньому дитинстві, дуже кохалася в народніх співах і навіки прищепила любов до них своєму онукові. Марія Василівна писала у своїй автобіографії так:

«Найбільше впливала на малого Лисенка народня українська пісня своєю невідомою поезією. До двірні панської належало чимало молодих покоївок-дівчат. Челядок тих кликали (з наказу саме Миколи Віталійовича — Д. Р.) бавити панича іграми та різними співами... Цей елемент чи не найбільше прищепивсь хлопцеві своїми мелодіями, дією... Було на весілля завжди кличуть Миколу продавати молоду молодому. Ввесь весільний ритуал, який так цікавив малого своєю театральною обстановкою, сам собою давався в руки майбутньому етнографові. Прийде далі літо, настане день Купала, і ближні до двору парубки й дівчата питаються, чи не можна розкласти вогнище в панському дворі, щоб справляти Купала. А тут його тільки й треба! Розкладають багаття. Дівчата, завітчані в польові квітки, з віхтями запаленої соломи стрибають з відповідними піснями через вогонь, а з ними разом і Микола. Пройде Різдво, Новий рік, колядники, щедрівники, посівальники, ніколи було не минають панської господи, колядують, щедрують, одержуючи звичайно гроші і різні гостинці. Увесь той багатий матеріал не пропадав даремно, він наче та крапля, цілющої та живучої води, западав у молоду душу».

Уже на схилі своїх літ писав М. Лисенко нинішньому академікові Філаретові Колессі про свою любов до фольклору: «Фольклор — це саме життя. Я, будиши студентом університету, кожне літо, що траплялося мені їздити на село, залюбки віддававсь цій роботі. Через те я, між іншим, і ставсь перейнятий духом народньої пісні; вона мене споріднила з людом.

Першим наслідком захоплення Лисенка українською народньою піснею і бажання її пропагувати в широких колах були сім збірників українських народніх пісень для одного голосу в супроводі фортеп'яно. Тут було до трьох сотень найцінніших народніх перлин. Найцікавіші ці збірки тим, що музичні супроводи тут завжди відповідали самій природі пісень і смакам їх українських споживачів. Лисенко дуже обережно застосовував у своїх гармонізаціях українських пісень те, що могло нав'язати навчання в російського національного композитора Римського-Корсакова. Під впливом — музики свого вчителя він надав гармонізації якогось простого, холоднуватого-кришталевого характеру, властивого багатьом творам Римського-Корсакова. Цей вплив Лисенко, проте, майстерно поєднав із стилем української народньої пісні. Більшість же пісень із Лисенкових збірок залишається неперевершеними зразками гармонізованого українського пісенного фольклору.

Багато місць у власних композиторських творах Лисенка показують, якої сили набирає творчість цього великого мистця, коли вона відбиває у собі животворний вплив народньої пісні. Такі найкращі місця відомої його опери «Тарас Бульба», де виявляється велика самобутність композитора... Влучний вплив народньої музики можна ясно помітити на першій «Думі» кобзаря. Дуже гарний, в народньому характері, також жіночий хор дворових дівчат. «Ох, і хилить, хилить буйний вітер...» Характерний оркестровий вступ до другої дії — речитатив-аріозо Тарасової дружини Насті. Її арія належить до найкращих місць. Речитатив цей дуже типовий, як Лисенко використовує народні впливи. Добре використаний народній танковий фольклор у пісні Тараса («Ой, дівчино горлиця») і в «козачку».

Широким роздоллям степу і в той же час сумним роздумом віє від цікавої мелодії, соковито, в народньому характері зробленої у вступі до третьої дії «Тараса» «Запорізькій січі». У тій же третій дії Лисенко добре подав майже в натуральному вигляді народню пісню «Гей, не дивуйте, добрії люди». В іншому місці використано народню відому пісню «Баламуте, вижди з хати». Введено їх надзвичайно влучно.

Неперевершеними зразками використання українського писаного фольклору залишаються численні сторінки музики Лисенка до «Кобзаря» Шевченка, такі, як «Свято в Чигирині» з його чудовою прелюдією і спів Яреми. Особливо слід відзначити одну з перших спроб музики до «Кобзаря» — «Ой, одна я, одна, як билинонька в полі». Тут Лисенко надзвичайно майстерно поєднав засвоєну у XVIII столітті європейську манеру з її ввідним тоном з надзвичайно тужливим характером народніх українських голосінь.

Дуже багато слідів впливу українського пісенного фольклору є в хорівій музиці, де цьому фольклорові надано якнайщирішого, найтеплішого виразу.

Не зважаючи на сувору шовіністичну критику російського націоналіста композитора-критика Кюї, такі твори, як хор Лисенка на слова Шевченка з «Гамалії» «Ой, нема, нема ні вітру, ні хвилі», були з величезним запалом прийняті всією петербурзькою публікою, коли Лисенко виконував їх у своїх «етнографічних» концертах 1875. року. проведених з участю аматорських хорів з петербурзької молоді в «Музей-

ному соляному городку». (Спогади художника Сластіона, що співав тоді сам).

Лисенко мав незбагненно-дивну здібність працювати саме з аматорськими хорами некваліфікованих співаків — молоді, від яких він добивався надзвичайної глибини й майстерності виконання.

Глибину проникнення Лисенка в самий характер українського пісенного фольклору, силу його захоплення пропагандою цього фольклору сучасні українські композитори молодшої генерації повинні сприйняти якнайглибше і так же наполегливо і любовно працювати над українською народньою піснею, щоб вона зажила повним життям в широких музичних обрядах всесвітньої цариці — музики. Фольклор — це справді саме життя.

Як молодий Коцюбинський підготовлявся до літературної діяльності?

У статті *Сергія Козуба „До початків літературної творчості Коцюбинського“* (надр. у збірці статтів „Коцюбинський“ за ред. Ол. Дорошкевича. Том перший. Видання Інституту Т. Шевченка. Київ-Харків 1931, ст. 224—251) зібрані досить цікаві матеріали про те, як Михайло Коцюбинський, ще перед своїм виступом у літературі, в роках 1886—1890, мешкаючи у Вінниці на Поділлі, старанно засвоював собі українську мову та літературу. Сергій Козуб для своєї праці мав можливість використати книгозбірню М. Коцюбинського, де на багатьох книгах помітний письменник поробив своєю рукою помітки й поправки.

С. Козуб пише, що, знайомлячись з сучасною йому українською літературою, Коцюбинський уважно додивляється до мови письменників, робить свої поправки, вказує на помилки. До книжок з увагами Коцюбинського щодо мови належать: „Основа“ 1851. Січень, де на першому місці надруковано „Три долі“ Марка Вовчка. „Народні оповідання Марка Вовчка“, том 2-й, вид. 1862. р., „Гамлет“ Шекспіра в перекладі М. Старицького, Київ 1882. „Шекспірові твори“ в перекладі П. Куліша, том 1-й. Львів 1882; „Ворскло“ Якова Щоголева, Харків 1882. І ряд творів менше видатних авторів, які мали таку неохайну мову, що „Коцюбинському вистачило енергії тільки на те, щоб підкреслити (хви), не подаючи вже поправного слова чи сполучення“ (Козуб. *op. cit.* с. 234).

Козуб, оглядаючи роботу Коцюбинського над мовою зазначених вище творів, на першому місці подає деякі поправки Коцюбинського щодо граматичних форм та сполучень слів, а потім уже лексичні помилки, русизми, діалектизми, новотвори та невластиво вжиті українські слова.

Коцюбинський послідовно виправляє в закритому складі „о“ та „е“ на „і“. (Далі скрізь літери чи слова, подані в дужках, закреслив Коцюбинський. Підкреслення в прикладах також скрізь Коцюбинського). У „Трьох долях“: „От і ді о)аналась“, „Невідомі(о)сть“, „вепевні(о)сть“; „нікто того слова не чув твого окрі(о)м мене“.

Разом з тим Коцюбинський не погоджується з формами північно-українських говорів, де в закритих складах постало „у“. Таке „у“ в забутому романі В. Дорошенка „На Україні“ (Київ 1883) Коцюбинський скрізь підкреслює: „закуль“, „відтуля“.

Частина поправок Коцюбинського в мові оповідання Марка Вовчка „Три долі“ мають на увазі закон милозвучності: „Соняшний (сосяшний) промінь“, „Ти ж у(в) нас одна дитина єдина“.

Тепер кілька зауважень щодо поправок морфологічних та синтаксичних.

У К. Куліша Коцюбинський помітив помилку на поплутання пнів: „Знялося а сіда(є)л воронне крикливе“.

Речівники чоловічого роду однина в давальному відмінкові Коцюбинський скрізь виправляє на „ові“, „єві“. В „Три долі“: „Маруся розкажує чоловікові(у)“, „родич шинкареві(го) небіжчикові(у)“, „я парубкові(у) ганьби не даю“.

„Ові“ Коцюбинський додає навіть речівникові ніякого роду в місцевім відмінку. В „Три доли“: „Ще хмари чорні, важкі волоклись по небові(у)“. Між іншим про цю останню форму Володимир Науменко, що найшов її у збірнику оповідань Коцюбинського „Дорогою ціною“, писав у листі 15. XII. 1901. Коцюбинському: „На воряному небові-ові найбільш буває в живих сущниках (батькові, синові й т. ін.), а в неживих на і (на столі, на небі)“.

Коцюбинському не подобається вживання „по“ в давальному множині й він у „Ворсклі“ Щоголева в „До бурсаків“ підкреслює закінчення в звороті „по всім країнам“. Подібну поправку бачимо в сполученні „по“ в речівником в однині. „Катря ще любила гуляти по полях, по степах, по лісі(у)“. („Три доли“). Коцюбинський у речівниках кличного відмінку додержує окремої від назовного відмінку форми. Так у „Три доли“ він виправляє: „Не вишіть, батюшко(а)“. „Ні, батюшко(а)“.

Деякі поправки Коцюбинського маємо й щодо прикметників: „мовчущий“ („Три доли“) він виправляє на „мовчазний“. У реченні „Соняшний промінь ронив ссяючу сімю“ Коцюбинський підкреслює останні три слова, маючи на увазі певно прикметникову форму на „ущий“. В Кулішовому перекладі „Отелла“ Коцюбинський чотири рази підкреслює цю ж форму на „ущий“.

При другому ступені прикметників Коцюбинський цілком законно не визнає родового відмінка. „Був молодчий Гасті“ („Грошоїд“ — Імшенецького).

Чимало поправок Коцюбинського у вказаних творах маємо щодо керування дієслів. В „Три доли“ по дієслові в „не“ наш письменник виправляє знахідний відмінок на родовий: „Давненько ми вже Марусі(ю) не бачили“. Знахідному множ. назов тварин Коцюбинський надає вигляд називного множ. Тому у „Ворсклі“ Щоголева виправляє „я вапріг воли(ів) свої(х) сиві(их)“ („Галья“). „Закоханий“ за Коцюбинським вимагає не знахідного а применником „в“, очевидно він має на увазі місцевий а прийм. в. В „Над кручею“ Коцюбинський на знак помилковости цієї форми підкреслює „Що піби ти перш була вакихана в цього старого ворожбита“. Тимчасом це у Щоголева трапився досить грубий русизм. По російськи дійсно має бути: „влюблена в нево“. Так само „дбати“ вимагає знахідного не а применником „о“, а а применником „за“ „не дбаєте за(о) здоров'я своє?“ („Три доли“), а „питати“ вимагає знахідного а применником „про“: „Я його ніколи не питала про се (об сему)“ („Три доли“). „Він про(об) неї не говорив“ („Три доли“).

Закінчуючи свої зауваження про мовні й стилістичні поправки Коцюбинського в вказаних творах С. Ковуб пише: „Можемо сконстатувати деякі характерні риси в роботі Коцюбинського над виробленням власної літературної мови. Коцюбинський скрізь у своїх виправленнях прагне до одностайної літературної мови, позбавленої русизмів та діалектизмів“. (Ковуб, *op. cit.* 239).

СТЕПАН ЛИСАК
(Кремс)

Осип Думін

(В 25-ті роковини літературної діяльності)

Осип Думін, сотник Січових Стрільців, вивачний військовий письменник, автор Партизанів, Історії Легіону Українських Січових Стрільців, Історії Українсько-Польської війни 1918—1919. р., та цілий ряд інших цінних споминів з перших днів вивольних, цього року доживав на еміграції двадцятьп'яту річницю своєї багатоплідної праці.

О. Думін народ. 1893. р. в селі Грушові, Дрогобицького повіту. По 3-річній науці в місцевій народній школі перейшов до міської нар. школи в Дрогобичі. Від 1903. р. до половини 1914. р. ходив до польської гімназії, бо тоді ще української в Дрогобичі не було. Як гімназист-учень належав до самоосвітнього Кружка ім. І. Франка. Вчителі-поляки як іншим українцям, так і Осипові давалися досить ванаки. Однак Провидіння йому сиряло: матурував 1918. р. у вільній столиці Києві, в однострою старшини С. С.

З двем І. серпня 1914. р. був покликаний до австрійської армії, до 77 п. в. В осени 1915. р. в боях під Луцьком попав в російський полон, був перевезений до табору полонених в Царицині над Волгою. Проблизки української революції застали Думіна в ковальнях заліза в Вечірньому Куті на Криворіжжі, де його за „бунт“ в Цари-

цiana кинули на чорну роботу. Завдяки їм, німцеві С. Фуксові не мусів він в копальнях тяжко працювати. О. Думін не марнує часу. Між своїми земляками-полоненими шварять культурно-освітню працю. Ходить в копальні до копальні, влаштовує сходина, поучає, інформує і приготує своїх одиодумців до великого менту. Його праця не була марна. В грудні організував 265 добровольців і негайно на початку 1918. р. виїжджає в Київ і вступає до „1-го Галицького Курення Січових Стрільців“, під командою полк. Євгена Кошовальця. З цих добровольців сформовано 2-гу сотню Січових Стрільців, в нею йде в бій проти повставших большевиків в Києві, як рівнож при відступі і повороті Центральної Ради в Києва на Сарни і навад. По завятті Києва військами Директорії О. Думін одержав команду III-го Курення 1 п. п. С. С. 22 січня 1919. р. на чолі окремої частини, складеної в піхоти, кінноті і артилерії, в боях під Обуховом робиває повстанчі відділи от. Зеленого і вже 26. січня входять побідно в його столицю Трипілля. Потім виславо його на большевицький фронт до групи полк. Рогольського, де короткий час був в наступництві команд. 1-шим полком С. С., а опісля став й начальником штабу. В травні 1919. р. обняв знову команду 1-шого п. п. С. С. і зі своїм полком 22. травня відбиває Кременець від большевиків.

12. грудня 1919. р. попав в польський полон; в степені сотника С. С. закінчує свою службу в Корпусі Січових Стрільців. З польського полону за якийсь час опинився в Дойч-Іаблю (Німецьке Яблінне) в Чехах в таборі інтернованої української бригади. В таборі — як знаєте — йшло життя кроком черепахи. Життя на вигнанні, сіре, монотонне, ходили чутки, що знову „підемо“, аж на тім закінчилось, хоч Галицький Політичний Уряд робив різні заходи, одначе без успіху. Сот. О. Думін зневірений, покинув бригаду і виїхав в жовтні 1920. р. в Київ. В Києві співпрацює в Українськїм Центральнїм Повстанчїм Комітеті. Коли в липні 1921. р. Комітет викрито, переходить до партизанського відділу біля Трипілля і став його командантом. В повстанчїм загоні перебув до м. грудня, потім знову виїхав в Київ. В січні 1922. р. виїхав в Києва, на польській границі був арештований і просидів до березня у Львові у тюрмі. В осені записався в український тайний університет, на філософичний факультет, на якому прослухав три семестри. Дальші студії в університеті перериває його праця у Військовій Організації, до якої вступив в грудні 1923. р. Після арештування пок. О. Басарабової, його діяльність була звісною польським посіпакам; в наказу Проводу У. В. О. залашає Львів і виїжджає до Берліва.

Це тільки короткий фрагмент. Чи можна тут в короткий статті описати цілу епопею?

Перша О. Думїна стаття „Російська Революція й австрійські українці“ була друкована в кївській Новій Раді, в м. серпні 1917. р. Згодом його статті друкую Старо-костянтинівська Стрільська Думка. По наших визвольних, поміщує його праці щоденна львівська преса, Вісті, календарі Червоної Калини та постійно співробітничав в його облюбленім Літопису Ч. К. Крім повивецгаданях творів О. Думін написав понад 160 споминів. Крім власного імення писав також під псевдонїмом: Антїн Кревуб, Степан Шоловатець, Трясило, В. Кулик, Юрко Вічар, Городовецький та багато статей невідписаних. В німецькій мові поміщують його праці: Allensteiner Zeitung, Osteuropa Markt, Königsberger Allgemeine Zeitung, Presschau Ost та інші німецькі журнали.

Сотник О. Думін. . .

Це бо вояк в крові і кости. Небуденна вояцька вагартована постать, хрещена вогнем, схвилювана Чином, впивається, пориває цілям своїм еством в пістивам до нашого світлого минулого. . . Це замічаємо, відчуваємо в кожнім написанім рядку його цївних творів.

Безмежна любов до традиції визвольних змагань спонукала його писати пережите — історію Війська Українського, в яким сам брав участь на всіх бойовищах. Ми знаємо, як тяжко живуть на еміграції українці робітники пера, майже кожний відходять в неповоротне на хворобу молодого автора „Отамана Пісні“. Думін слабого вдоров'я, людина сильної волі, в чужиннїм Кенїгсбергу втримує свою сем'ю (двоє дітей і дружину) в лекцій і перекладів в чужих мов і пише. . . і дав до рук Українській Нації твори, що безсумніву можуть нам навидувати великі самодержавні чужинці.

Пане сотнику! В двадцять'яті Ромовини Вашої плідної письменницької праці, споминаємо Вас — ми колишні вояки — і бажаємо Вам крєпкого вдоров'я, щоб Ви на рідних землях написали ще не один твір на честь і славу Війська Українського.

Літературні й україністичні матеріали в газетах

IV.

З сьогорічних статей про творчість Лесі Українки варто зазначити статтю „Леся Українка, лицар української духовости“ (Шад.), уміщену у „Волі Покуття“ з 1. березня та статтю Василя Штуля „Свівець сучасности“ („Волинь“, 26. лютого). У кількох березневих та квітневих числах „Волині“ була надрукована довша стаття Павла Берега про Ольгу Кобилянську. П. Синенький на сторінках цього часопису з 12. квітня містить статтю „Жінка в творах О. Кобилянської“. Випадкове й одиноке число „Нового Запоріжжя“ в Запоріжжя такж, ч. 31(45) з 15. квітня містить на літературній сторінці статтю-агадку „Вінок на могилу Нечуя-Левицького“ Івана Маняла, життєписний перегляд Нечуя — М. Лугового, статтю М. Корця „Нечуй-Левицький про московську неволю“ та статтю Скелі „Правда про жидів у творах Нечуя-Левицького“. Всі ці автори підкреслюють мистецьку вартість та життєвість творчости Нечуя, так свідомо й навмисно ватурканого й замовчаного та навіть не лише знеціненого, але й вдискредитованого всесвітнянською критикою в легкої (чи може й дуже тяжкої) руки автора приснопам'ятних „Листів на Наддніпрянську Україну“ та неменш москвофільських „Чудацьких Думок“. Про Василя Пачовського знаходимо солідно опрацьовану статтю Валерія Крука у „Волині“ (22. IV.)

З нагоди сьогорічних шевченківських днів більшість української преси не пішла за проповіддю „Української Дійсности“ адати до архіву творця „Кобзаря“. Берлінський „Голос“ з 8. березня містить статтю званого шевченкознавця, Павла Зайцева, п. н. „Шевченко творить Гамалію“, статтю Павла Богацького „Пошана до поета“ й ін. Проскурівський „Український Голос“ з 8. березня містить цікаву вступну статтю п. н. „Безсмертний учитель українських душ“, вірші Зиновія Уманця, А. Задуми, Ю. Пугача, присвячені пам'яті поета, й коротеньку, але дуже цікаву аналізу формально-мистецької сторони творчости поета п. н. „Незмируще Слово“ А. Вирового, в якій дана дуже обґрунтована сароба розгляду ритміки та евфонії в „Кобзарі“, асонансів тощо. Рівенська „Волинь“ наприкінці лютого й у березні умістила більшу кількість вдалих та оригінальних статей, ба інколи навіть розвідок про творчість Шевченка. З цього багатого матеріалу зазначимо статтю Характерника про денник поета, Млинцевського „Шевченко без маски“ — про відношення поета до москалів, Пилипа Павлюка „Шевченко про освіту і виховання“, Дрогобицьке „Вільне Слово“ в шевченківським числі умістило вірші О. Бабія „Найбільша тайна“, „Пісню про Шевченка“ Ірини Марчук та жмут спогадів з минулого — статтю д-ра Гриня Кузева „Культ Шевченка в Дрогобиччині“. Знаний ще в львівського „Вістника“ критик Л. Гранічка дав тут актуальну статтю „Сьогочасність Шевченкового культу“, Володимир Дорошенко умістив тут статтю „Вага і сила Шевченкового слова“. З досить численних шевченківських статей, уміщених на сторінках „Українського Слова“ (Станіславів) коротко вгадуємо статтю д-ра Ант. Княжинського „Шевченків лист до нації“ та місцями дуже влучні строфи Ілька Журбенка „В вольну Тарасову річницю“. Коломийська „Воля Покуття“ умістила статтю Дм. Николишина „В Шевченкові дні“, а також цікаву й змістовну вступну статтю „Культ Шевченка“. „Краківські Вісті“ принесли статтю Є. Ю. Пеленського „Шевченко й Галичина“, його ж статтю: „Лепкий про Шевченка“, річеву статтю Вол. Дорошенка „Шевченкова освіта“, монтаж Б. Ю. П. в анекдот про Шевченка. Тижневик цієї газети містить кілька віршів українських поетів, присвячених Шевченкові. Зрештою не беремо на себе завдання нотувати все, що було присвячене пам'яті Кобзаря на сторінках сьогорічних газет — обмежуємося лише вже зазначеними статтями, в яких кожна приносила порівнюючи добре подані й дібрані відомості про певні ділянки чи особливості творчости поета чи про його життя.

На сторінках „Вінницьких Вістей“ в кінця минулого року та початків поточного нотуємо в українознавчих та літературних матеріалах такі визначніші речі: В. Іренджак-Донський — Нищення української науки та культури (26. жовтня); Ігор Костецький — Завдання національного виховання в новім році, де подано до речі дуже цікавий та яскравий огляд сучасної світової літератури (1. січня); стаття Ф. Барвінка про званого ватажка повстанців в роки 1919—21, А. Волянця, що був забитий большевиками в березні 1940. р., та цікавий нарис історії „Просвіт“ в нашій батьківщині, що його намалював В. А. Чуй у своїй статті п. н. „Позашкільна освіта“ (5. січня). Далі ще одна дуже вартісна стаття Іг. Костецького: Древньо-український звичаєвий епос (18. січня). У цьому ж числі уміщено вдало зроблений монтаж — огляд преси, цим разом перегляд статей про сучасні завдання українського театру (статті М. Чврьсько-

го в „Подоланина“ й інших авторів в інших газет). Загалом огляди преси у „Вінницьких Вістях“ були завжди дуже вміло подані. Сонет Миколи Зерова „Сон Святослава“, написаний напередодні арешту автора в 1934. р. вперше був надрукований на сторінках „Вінницьких Вістей“ 25. січня ц. р. Стаття П. Мельника — Біл під Крутими та крутянське оповідання Дм. Яковлева, 29. січня; дуже цікава й актуальна справа подання рівнобіжних на тлі дантівського „Пекла“ й большевицької дійсності в Україні міститься в статті Святослава Івасенка „Дантейство й українство“ (8. лютого). Уривки із вже дуже популярної на сцені драми К. Гупала „Тріумф прокуратора Дальського“ уміщені були 8. лютого; легенда Івана Цвєня: „Серця загиблих“ 22. лютого, і тоді ж також цікавий вибір „Дум та пісень з часів Хмельниччини“. Крім того слід зазначити ряд добрих перекладів Михайла Зерова в німецьких поетів-модерністів (Р. М. Рільке, Ст. Ісорт), Миколи Зерова переклад з Байрона („Поразка Сенахеріба“), надісланий перед роками з заслання до родини, та вдалі вірші Валеріяна Тарноградського про Вінницю, що появились в цім часописі навприкінці січня та початку лютого.

Рецензії

СОФІЯ БУДКО. УКРАЇНСЬКЕ НЕБО ПОВНИТЬСЯ. Збірка оповідань. Ілюстрував академічний маляр М. Михалевич. Видавництво „Українська Родина“. Прага 1938. 8°, ст. 35. — **КНЯГИНЯ.** Символічні оповідання й інші. Накладом В-во „Пробоем“. Прага 1940. 16°, ст. 48. — **НА УКРАЇНСЬКІЙ НИВІ.** Народня Бібліотека „Наступ“ ч. 23. Українське В-во „Пробоем“. Прага 1941. 16°, ст. 40.

В авторки оцях трьох невеличких збірок провозних нарисів, що їх вона називає оповіданнями, проступає скрізь намагання висловлювати в формі наміченого нею мистецького жанру думки, важкі для вашого громадянського та національного життя під теперішню пору. З цього погляду зазначається в неї подекуди лінія суспільної сатири, і треба тенденцію авторки признати корисною. Отак нпр. там, де вона підзначає в наших людей нахил вірити гаршим словам ворогів, користуватись їх мними ласками і добродійствами і таким чином повертати на небезпечний шлях байдужости до національної справи, або й безхарактерного сервілізму до тих, що то добра нам від них нічого й ніколи не ждати („Видужав“, „Месник“, „Кобзар“, „Соціал-революціонер“, „Цар у Москві“, „Патріоти“, „Ідеаліст“). Або там, де знову навпаки — зазначається гідна припання характерність нашої людини у змаганні до якоїсь повитивної мети („Дві сльози“, зокрема ж краща концепцією „Боротьба“), здебільша в наміченням нашого еміграційного життя в колишнім чеськім середовищі.

Як сказано:

Оцю сторону праць нашої авторки, а яких читач мусить вичути її щирю любов до батьківщини і таку ж охоту послужити їй писанням словом, треба відзначати як корисну і потрібну в нас, особливо ж в осередках української скитальщини сьогодні.

Інакше одначе доведеться нам оцінювати їх, коли підійдемо до збірок д. Будко з частю мистецького боку. Тут мусимо сказати, що авторка у своїому змаганні дати речі популярного характеру, на потребу дня призначені, дещо безжурно, а то й неуважно поставилась до мистецької сторінки діла, і через те вищого рівня її абіркам признати ніяк не дасться.

Наша авторка грішить тут в першу чергу помітною поверховністю малюнку, особливо ж у малюнку даних людей. Це, зрештою, в одна з кардинальних хиб українського оповідання взагалі, хіба зв'язана в суттю громадянського життя в нас, в недостатчю психологічної обсервації, змога якої не могла в нас витворитись і поглибитись всебічно і послідовно. Тому люди, мальовані українськими оповідачами, не виходять здебільша з життя, як істоти з крові й кости, тільки з ідеологічного міркування, як бліді схеми, сконструовані в усію односторонністю по потребах такої і такої то ідеології і як її менш або більш переконливі носії, чи лиш її намічені виразники. Суспільні обставини складалися в нас віками і складаються в нас ще завжди так, що українське оповідання — поскільки не повертає на шлях повної ідилії — це, до певної міри, зправила, своєрідний розрахунок з ворожими чинниками, і в того його близькість до полеміки і сатири, — правда, в різних ступнях, вачергах і нюансах, відповідно до творчої спромоги автора. А в тію полемічно-сатиричною сторінкою оповідання в'яжуться завжди небезпека більш або менш простуваючої односторонности, однобічности малюнку, зокрема ж у малюнку виведених в оповіданні характерів. І в

послідовним висліді того малюються в нас ідеологічно позитивні характери виключно гарними, додатними рисами, а ідеологічно негативні вщерть від'ємними і доганими, в виключенням усякої психологічної обсервації, тонкості і своєрідності, а в нам і моменту якогось бодай деякого індивідуалізування по лінії життєвої правдоподібності.

А що в нашій авторки і спромога сатиричного підходу не надто сильна, то люди, змальовані нею, це лиш тіні, обрисовані кількома невибагливими лініями, які поза типовий шаблон не входять ніде. До того ж безжурне ідеалізування деяких типів іде в д. Будко так далеко, що нпр. в нарисі „Дві сльози“ доходить просто до наївності.

Зітє ж зовсім своєрідний характер — а саме характер символічної казки в відтінню легкої сатири — намагалася наша авторка надати нарисам збірки „Княгиня“, до яких треба причислити і нарис „Українське вебо повнисься“ у збірці під таким же наголовком (ст. 28—35). Цей жанр сам про себе одян з найцікавіших в оповідаючій літературі, хоч зразком він і один з найтрудніших, бо в рамках короткого нарису він мусить бути легенькою змістом цілістю, на яку складаються елементи казки, реалізму, вищої ідеї, а при тім ніжної, поетичної крася. І тому саме до того жанру мистецької прози я відніс би прегарні Шіллерові слова:

Bilde, Künstler, rede nicht,
Nur ein Hauch sei dein Gedicht!
(Твори, майстре, не говори,
Хай диханням буде твій вірш!)

Але якщо з такого становища даватись на символічні спроби Софії Будко, то як позитивну сторінку тут можна знов підкреслити лиш тепле, патріотичне почування авторки, завдяки якому нарис її зможуть без сумніву читачам з невеликими вимогами до письменницького твору подобатися і сказати їм те, що авторка тут хотіла нашим людям сказати. Але в мистецького боку вони невдержані гарант. Замало тут передусім тієї глибини справжнього символу, який не є тільки на силу в костюм казки-символу переодягнутої сірою буденщиною, трафаретне обличчя якої проступає тут далеко настврливіше, ніж це в символічній малюнку годилося б. А в цим і недостав огут подаху тієї всепроображаючої поезії, без якої таких символічних нарисів взагалі увявити не дасться. З цього погляду вистане тут указати ось хоч би лиш на такі цінні зразки нашого жанру, як нпр. символічні казки Оскара Уайльда, Зельми Лягерлеф, Катіль Манде або Ганса Вацліка — а в нас деякі речі Ольги Кобалляської, Катрі Гриневичевої та Наталени Королевої — щоб зазначити ступінь того мистецького поглиблення, якого суть нарисів, намічених нашою авторкою у збірці „Княгиня“, домагалася.

Словом:

Ті, що в нас беруться за письменницьке перо, не повинні ніколи забувати про те, що просвітлянина одна літератури вищого мистецького рівня нам не створить, та що завдання справжнього і званого письменницького працівника в тому, щоб не писати, а творити, і щоб у творчості уподібнювати репрезентативні риси духа і культури нації.

Др Остап Грицай, Відень.

ДР. М. АНТОНОВИЧ: ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Т. I. (Княжа доба). Видання друге, без змін, Прага 1942, м. 8°, 78+(1) стор.; Т. II. (Литовсько-руська доба), П. 1941, м. 8°, 80 стор.; Т. III. (Козаччина та Гетьманщина), П. 1941, м. 8°, 118+(2) стор. Видавництво Юрія Тищенка — Наукова Бібліотека „Ю. Т.“ ч. 1, 2 і 3.

На перше видання I-го тому „Історії України“ д-ра Михайла Антоновича була вже рецензія п. І. М. у „Проблем“ за січень 1941. р. (стор. 53—57). Мабуть автор не рахувався цілком із замітками рецензента, коли дозволив видавцеві передрукувати цей том другим накладом без змін. Певно, автор як науковець може не рахуватися в криптонімним рецензентом, уповаючи на свій науковий авторитет. А може автор не мав взагалі довір'я до рецензії, обосновуючись у тому на своїй власній практиці; адже ж Антонович потрапив свого часу написати рецензію на I-ий том виданого варшавським Українським Науковим Інститутом збірника „Мавена“ до львівського наукового журналу „Сьогодні і минуле“, і, не читаючи докладно всіх статей у цьому збірнику, приписав проф. М. Вознякові речі, яких той не написав. Нагадую цей підхід Антоновича до статті Возняка, бо він покривається в підходом того ж таки автора до дотеперішніх дослідів над історією України.

Краще було б, щоб автор раніше глянув критично на свою роботу, заки почне писати про „односторонність“, що була „головною хвиною“ напряду, „який в першу чергу підкреслював в минулім Україні моменти державні“. Хто перегляне докладно 3 книжечки д-ра Антоновича, помітить, без сумніву, й односторонність й тенденцію підкреслювати в минулому України саме державні моменти (хай дарув мені др Антонович, що вживаю слів у реченні згідно з граматичними правилами нашої мови, чого він не придержується); тільки лихо в тому, що він підкреслює саме моменти чужої державності й старається виказати нахил до рабства українського народу навіть там, де його не було. Своє не конче основне знання джерел та історичної літератури старається др Антонович закрити пустомельною буфонадою про „централізуючу бюрократію“ й „вузькоглядну заїлість“, бо ж ці наведені Антоновичем „причини“ якось не скривили при писанні історичних праць українських національних істориків; а може я не знаю, хай др Антонович навне мені хоч одно прізвисьце. Пустомельно пише др Антонович про державу як „засіб, а не самоціль“, про „не суверенні в нинішньому значінні слова, політичні утвори“, про те що, „народи, забезпечені у своїм питомім бутті, вовсім не прагнули обов'язково відрубності від усіх інших народів“. Пане Антоновичу, якби це була правда так, як Ви пишете, не було б ні народніх амагань, ні воян. Др Антонович, вакидуючи українській історіографії останнього десятиліття безвідставно „односторонність, яка вишувала в історії властиво лише те, що можна було підтягнути під ідеали модерної національної держави“, на ділі сам „модернізує“ минуле України; хоче перекопати читачів, що його власні сьогочасні погляди в поглядах нашого народу продовж століть. Голословні в його твердження, що „всі українська провідна кляса радісно прийняла Люблинську унію, в основу нещасливого зв'язку з Росією ліг добровільний акт злуки“. Хай перегляне собі автор акти Люблинської унії, видані Польською Академією Наук у Кракові; а питання, як відбувався „добровільний“ акт злуки України з Москвою, на основі докладного розгляду джерел висвітлювала вже українська історіографія. На прикінці ж II-го тому автор пише: „Нема підстав особливо гльорифікувати Люблинську унію. Але й при її осудженні не можна забувати, що величезна більшість політично-активного населення України чинно сприяла їй, а принайменше радо її прийняла. Українська шляхта бажала собі цієї унії і зуміла її досягти. І коли вона в дальшій тягу історії виявилась політичним промахом та потягла за собою безконечний ряд важких і кривавих конфліктів, то вина за це спадає в першій мірі на самих українців“. Усе це написане без основного знання історичних джерел та приправлене справді „модерним“ антоновичівським журналістичним сосом.

Щоб спростувати всі хибні погляди Антоновича, треба б написати більшу книжку, як його „Історія України“. Очевидно, треба признати, що тяжко в короткому наряді всебічно все висвітлити; але хай автор буде сам скромніший. Все таки, коли натякає про якийсь факт, хай подає вірно. Ось хоч би про те, хто нам передав ім'я одного з антських володарів — Бова; не греки, як це пише гідний шани др Антонович, тільки готський історик Йордан, в походження алан.

Щодо подаваної автором наприкінці кожного тому „важнішої літератури“ замічу, що її підбір в дуже суб'єктивний. Др Антонович наприкінці II-го тому хитро зазначає, що „дальші вказівки знайде читач у тут наведених книгах“. Чи справді подані ним праці — це все „важніша література“, або містить вказівки про нецитовану ним „важнішу літературу“? Ось він наводить багато старших польських праць, а в них певно не знайде й натяку про новішу велику працю К. Ходиніцького про долю православної церкви в польській річи посполитій. А вже щодо історії козаччини, то др Антонович не подає навіть тих новіших праць, які появлялися навіть у „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка“ у Львові. Невідомі йому новіші праці в історії церкви в західній Україні в XVII—XVIII. ст., тимто для нього львівський єпископ Йосиф Шумлянський (1667—1708) в „митрополитом“, не знає нічого про його позитивну в історії української церкви роль й тримається ще старих поглядів, наче б то цей єпископ „при підтримці короля Яна Собеського зручною тактикою вломив опір братства й перевів свою єпархію на унію“, та цілком хибно пише, наче б то, щойно в тягу XVIII. ст. „значна частина Холмціани“ прийняла унію. Закріплення унії в цілій Холмціані було переведене єп. Методієм Терлецьким ще в I-й половині XVII. ст.; про це можна довідатися з VIII-го тому „Історії України-Руси“ М. Грушевського. Знову ж Шумлянський справді зручною тактикою виводував за Собеського привілеї для православної церкви, щойно після смерті цього короля був змушений явно приступити до унії. Ставропігійське братство приступило до унії щойно в 1708. р.; в першому десятилітті XVIII. ст. майже все українське населення Галичини, за винятком кількох монастирів із Скитом Манявським на чолі, прийняло формально унію. В цьому ж десяти-

літті поширилась унія по цілому Правобережжі, що належало також до юрисдикції Шумлянського; приступив до унії також луцький єпископ Діонісій Жабокрицький (1701), але його наслідник Кирило Шумлянський, братанч львівського єпископа та його коадітор при кам'янецькій катедрі, а водночас ігумен православного угорницького монастиря, заявив себе, як тільки став луцьким єпископом, православним. Заслугою львівського єпископа Йосифа Шумлянського було те, що зникла ненависть між православними й уніятами, і він сам, хоч уніят, не поминув у своєму вавіщанні православного Манявського Скита, де спочивали його предки.

Писати, що Колішачину в 1768. р. „спричинила Семилітня війна (1756—1763), яка розстроїла торгівлю в Німеччиною і створила на Україні численні кадри безробітного сільського пролетаріату“ (зісі по модерному), така сама нісенітниця, як би хтось подавав як причину повстання Богдана Хмельницького 30-літню війну в Німеччині. Взагалі автор начитався чужих історичних праць, не простудіював як слід самої історії України. Тимто для нього джерельні вістки про панський і жидівський гніт в видумкою козацької пропаганди, натомість концепція польської історіографії, прийнята польськими політиками XIX—XX ст., яка не була поширена серед поляків XVII ст., на думку д-ра Антоновича, була наче б то вкорінена серед козаків. Згадуючи про переяславський договір пише він: „Таким чином дійшло до остаточного розриву в Ягайлонською ідею“ (?!) Невже ж козацька маса прив'язалася до... „Ягайлонської ідеї“? Навіть серед шаршких кругів польської шляхти не застановлявся ніхто в тому часі над Ягайлонською ідеєю. Цю „Ягайлонську ідею“ запозичив др Антонович в польської літератури й, щоб показати себе „оригінальним“ істориком України, давай крутити землякам про неї. Це так, як було за б. Польщі дехто в молодших польських істориків запозичувався з російської історичної літератури й повисувався перед своїми земляками „оригінальністю“. Дивно, що видавець не дав проглянути рукопису правим українським історикам, які були б напевно порадили йому, що зробити в таким варисом історії України. Бо ж українському громадянству цілком непотрібні „оригінальні“ (читай: запозичені в польської історичної літератури та журналістичних статтей) думки д-ра Михайла Антоновича про мнине одушевлення українських провідних верств Люблінською унією та прив'язання до... Ягайлонської ідеї.

Справді „оригінальним“ в др Антонович у вишуканні для сумної пам'яті генерального судді Василя Кочубея імені „Леонтій“. Ім'я Кочубея кожному відоме, коли хто прочитав якийнебудь варис про життя гетьмана Мазепа: для дослідників відомо, що Леонтійм називався батько Василя. А ось др Антонович робить з Василя Леонтія і треба признати, що др Михайло Антонович у перекручуванні імен та фактів цілком оригінальний. Тимто, читаючи його „Історію України“, можна тільки подивляти відвагу автора писати історію без основного її знання.

Др Микола Андрусак, Львів.

Х р о н і к а

— В „Загальній Бібліотеці“ Українського Видавництва „Пробовм“ вийшов II. том споминів кол. прем'єра Української Нар. Республіки, І. Мазепа, „Україна в огні й бурі революції 1917—1921“. II. том обіймає добу побуту Директорії в Кам'янці та Зимовий похід — до травня 1920. р.

— В „Самоосвітній Бібліотеці“ Українського В-ва „Пробовм“ появилась „Програма викладів в Українському Вільному Університеті в Празі в літньому півроці 1942. р.“

— Накладом Українського Видавництва у Львові вийшла в друку ілюстрована „Історія України“ проф. Дж. Дорошенка.

— Культурно - Наукове Видавництво УНО в Празі випустило науковий збір-

ник п. в. „Сільське Господарство України“ під редакцією проф. В. Доманицького. У збірнику вміщені такі праці: Сільське господарство України в умовах нової Європа — проф. В. Доманицький; Огляд особливостей клімату України — доц. А. Чернявський; Ґрунти України, їх походження та особливості — проф. В. Чередиїв; Сільське господарство України на шляхах свого розвитку й занепаду — інж. М. Скидан; Розвиток цукрової промисловости на Україні — др. інж. Ярослав Дикий; Організація української цукрової промисловости — проф. Л. Фролов; Олійна та олії перероблююча промисловість на українських землях — доц. М. Зайцев; Організація внутрішньої торгівлі продуктами сільського господарства в кол. Рад. Україні — інж. М. Храпко;

Відбудова української кооперації — проф. Б. Мартос; Завдання сільсько-господарської політики та її напрямні в перехідний період — проф. К. Мацівнич.

— Архiepіскоп Іларіон переклав з грецької мови на українську „Колінопреклонні Молитви на Вечірні св. П'ятидесятниці“, що вийшли окремою брошурою в Холмі на Святий Даниловій Горі.

— Рівнож там появилася „Діяння першого річного Холмсько-Підляського Єпархіяльного Собору“, що відбувся 21, 22 і 23 жовтня 1941. року.

* *

— Італійська пресова агенція „Адженор“, що її веде давній український приятель Белларіо Рандоне, видала як окремих додаток до своїх бюлетенів брошуру „L'Importanza economica dell'Ukraina“ (Економічна вага України). Книжку видали в обмеженій кількості примірників і призначена вона, як це зазначено у вступному слові, „для органів влади, для рівних установ та вчених, що цікавляться справами України“.

— В-во Reichsnährstand Verlag в Берліні видало працю д-ра Олександра Фаца (Vaatz) „Landwirtschaft zwischen Don und Kaukasus“ (Сільське господарство між Доном і Кавказом).

— Ost - Europa - Verlag (Кенігсберг) видало працю „Das Staatsangehörigkeitsrecht der Sowjetunion“, опрацьовану Інститутом східноєвропейського права при Альбертовім Університеті в Кенігсбергу.

— В-во „Frankh'sche Verlagshandlung in Stuttgart“ видало другий накладом „Russisch-Ukrainischer Sprachführer“ (Московсько-український мовний провідник) д-ра А. Буллита та майора фон Гошовського. Кожна сторінка цього „мовного провідника“ має текст німецький, московський і український.

— Ганс Фрідріх Блюм, вважаний сучасний німецький поет з школи Рільке, умістив в часописі „Revaler Ztg“ від 14. квітня вірш „Dorf in der Ukraine“.

— На сторінках берлінського тижневика „Der Stürmer“, чч. 43—52 мин. року та 1—2 ц. р. була вміщена стаття д-ра А. Віндса п. в. „Українська Одисея“, спогади про Україну з 1918. року. — Стаття цього ж автора „Побачення в Києвом“, його враження від сучасного стану цього міста, була вміщена в чч. 24—25 цього ж журналу за цей рік.

— В DAZ від 22. червня ц. р. був вміщений великий репортаж Вільгельма Гаммонд-Нордена з Харкова п. в. „Scharke-wer Bilderbogen“.

* *

— Інститут Народньої Творчости Відділу Культурної Праці УЦК у Львові оголосив конкурс на кращу п'єсу для аматорських гуртків,

— 14. червня ц. р. відбувся у Львові в салі ІНТ конкурс хорів львівського повіту при участі 7 хорів.

— Спілка Українських Авторів улаштувала 12. червня ц. р. в доміжці Літ. Мистецького Клубу читання нової п'єси Б. Кузєва п. н. „Карло і Марта“, дія якої відбувається перед 1939. р. і представляє життя сільської інтелігенції.

— Український Національний Хор під проводом В. Божика відбуває довше турне по робітничих центрах Німеччини.

— При Інституті Народньої Творчости у Львові відкривається український драматичний театр „Студія“ під керівництвом б. директора українського театру „Нова Сцена“ в Хусті Юрія Шереша. Свої вистави започаткував театр „Студія“ дня 12. червня ц. р. прем'єрою „Безталанна“ Карпенка-Карого.

— В рамках святкування 100-ліття народин М. Лисенка відбувся у Львові, в Літ. - Мистецькому Клубі „Музичний Вечір“, в програму якого увійшли реферат д-ра В. Витвицького „Микола Лисенко і його обробка народніх пісень“ та виступи проф. Львівської Музичної Школи арт. Дометія Йохн.

— Краєвий Інститут Української Народньої Творчости zorganizував студію живого слова, що поставала собі за мету культуру й шкелання говірної мови серед нашого громадянства, а зокрема людей, що послугуються нею в своїй професії (адвокати, священники, учителі) та вишколення фахових читців, декламаторів і рецитаторів. Студія ця ваяла негайно за працю, улаштовуючи перший курс живого слова. Наплив охочих на курс був такий великий, що студія примушена була zorganizувати другий додатковий курс, щоб тим заспокоїти всіх учнів-кандидатів.

— З нагоди ювілею М. Лисенка Львівський Інститут Народньої Творчости видал кількадцять хороших пісень М. Лисенка. Інститут має намір улаштувати в цьому році масові концерти сільських хорів по цілій Галичині. Крім того намічується влаштувати у Львові і на провінції цілу низку рефератів, викладів з значними ілюстраціями і дискусійних вечорів.

— У Станиславові існує вже прилюдна бібліотека. Веде її Дирекція Бібліотеки ім. Тараса Шевченка. Бібліотека помічає белетристику в українській, німецькій і польській мовах.

Смерть повстанця

Він впав ось тут: край стежки біля гаю,
Він тут кривавився і тут умер.
Стоять жита. Лиш вітер повіває;
Він повівав тоді, як і тепер.

Тоді, як і тепер, блистали в сонці,
Тремтіли в вітрі молоді жита,
Лише верхом чвалали тут повстанці,
Зціпивши закривавлені уста.

Тоді переликалися тут стріли,
Пороли землю вибухи стрілен,
Під тиском зриву збіжжя шелестіло.
Як він нечутно впав во стрепен.

Востаннє вітер розвівав волосся
Та чорнозем смоктав повстанчу кров,
Ще час якийсь здригалось колосся,
А бій ще гомонів...

втихав...
пройшов...

ЄВГЕН ПЛУЖНИК

Колумб

Подолано упертість Ізабелли,
Довершено змагання многих літ, —
І от Колумб виводить каравелли
Здійснити мрію і створити міт.

Діб сімдесят пливуть вони. Пустелі
Незнаних вод то ясні, то мрякі...
Невже ж брехня і мапа Тосмавелі,
І здогади бувалих моряків?

Невже шляхів до Індії немає?
Невже ганьба їх подвигу й труду?
І море це віде не підіймає
З безодень темних землю молоду?

Та проліта в смерковому міражі
Землі бливської вісник, голуб сив! —
І уже давнить в подертім такедані
Легенький, праний, відбережний брва.

Земля! Земля! Прочувані країни!
Вони знайшлися! По слову! Румб у румб!
Що то вагання, голод, глум і кивни, —
Довершено! Колумб!

Колумб!
Колумб!

І він виходить і салют приймає
На честь відваги, мудрости й снаги...
... І Індію відкривши, обіймає
Америку якоїсь береги...

Жебрак

Ті звуки скрипки і гобою
Стискають мізок в голові...
Стою я в довгою рукою
На Красній площі у Москві.

О, дайте хліба! З України
З далекої прийшов сюди,
Де на весні і в дні осінні
Ми зустрічались завсіди.

То ж бачили усі долини,
Що умлівають у квітках.
Були на прохідці щодня
В степу широкім, у садках,

Де вітер пшениці колише,
Де яблук, слив силенна тьма,
Де все таким достатком даше,
А їсти... їсти в нас нема...

О, дайте хліба, хоч крихітку,
У вас в коморах стільки в...
Та лиш подивиться хтось врідка
На амучене лице мов.

Київ, 1937. р.

ЄВГЕН МАЛАНЮК
(Варшава)

Синові

Ти стрінеш вітер, даль, улуси,
І стук копит, і дикий вий.
Лише нещадне слово „мусиш“ —
В глухій нестямі степовій,
В державі темної стихії,
В пустинь велидських самоті —
Сколоче серце знов вігріє
І кине знов його меті.

Ні внаку, ні сліду. Бо й порох
Руїн спізнілої вори
Давно рознесли по просторах
Ненатлі хижаків — вітри, —
У них шляхів не допитатись:
Все скрили тирса і катран.
Безпечно може там хитатись
Намет, що в нім чатує хан.

Поки ролотниця вітрилять,
Чаїться косоокий вір,
Здобудь, здобудь соколи крила
Здійнятись і схопить простір,
Бо мить зрадливша од рабниці:
Свистить аркан, давчить стріла —
І доля з соняшної сні
В смертельний морок вагула.

Серпень, 1935.

О. ГАЙ-ГОЛОВКО

* * *

Немає спочину, немає
На білому світі мені . . .
То вовком вночі сновигаю
У лісі крізь хащі сумні,

То серною дякою мчуся
Із лісу по чорній ріллі,
То стану і чайкою б'юся,
Припавши грудьми до землі.

Усюди, усюди стрічаю
Невлічене плем'я своє,
Зчорніле, розбите до краю,
Як серце нещасне мове.

Київ, 1936. р.

Розпука

У полі тім, де в грі шаленій
Кружляв вітру дикий свист,
Стоїть, націлвшись на мене,
Супутник мій — енкаведист.

У лісі темнім, де в роввої
Снується жовтий падолист,
Стоїть в наганом надо мною
Мисливець мій — енкаведист.

У хаті білій, де серпанку
Шовковий спокій тихо заис,
Вже дулом напина фіранку
Убивець мій — енкаведист.

Ніде нема святої волі,
Ніде бажаної нема!
У лісі, в хаті і у полі —
Тюрма . . .

Київ, 1938. р.

ОЛЕКСА СТЕФАНОВИЧ
(Прага)

До кн. „Кінецьсвітне“

ДЕНЬ ГНІВУ (Апокал., VI, 7—17)

У-четверте — громове ушерть:

„Підійди!“
І ось комонь блідий,
А на комоні — Смерть.
За комонником — Ад.
На чертину землі —
Меч і звірі і глад
І пошесті алі,
Скинув в'яту печать.
Під престолом — о, скільки ж їх тут! —
Душі вбитих кричать,
Гудуть:

„Коли ж буде суд?“
І дав їм усім
Біле одіння носить,
І скавано їм:

„Ще не досить“.
Шоста печатка — до віг.
Затряслась земля до основ.
Сонце — як чорний міх,
Місяць — мов кров.

Зорі ринули вниз,
Вітер вірвав їх і вниз,
Як із фігових віг
Неспілий ще плід.
Небо звилось, як сувій —
І не бисть.

Всі гори і всі острови
Рушили в місьць.
А люди — в украть —
Увивати, молять:

„Повпадайте ви, гори, на нас,
Приховайте ви нас!
Бо настав день во днів,
Бо жадлив — Його лик,
Бо велик, ой велик
Його гнів!“

ТОДОСЬ ОСЬМАЧКА
(Львів)

З роману „Чичка Свирид“

Пісня 21.

БУРЯ

1.

Немов титани із старого світу
Прийшли на київські смутні стеші . . .
Об глинища і гори в неоліту
Витрушувати почали святи, —
Так бурі упадали із зеніту
І в гори билв, ніби у стовпи:
Земля гуда, ліси густі стогнали
І а місяцем летіли чорні хмарі.

2.

Тряслися гори висподу до скель,
Од вовчого гостріші навіть зуба;
І вали сови із нічних пустель,
Вітаючи у кручах душогуба,
Де дерево ніяке не росте,
А на конячих неваритих трупах
Лисаці гавкали на місяць і
Благали іклами собі крові.

3.

Дніпро ревів, і панцирі іржаві
Із дна підняв, що наші козаки
І шведи й турки й вікінги біляві
З життям своїм пустили на піски,
Льшнвши людям і лукавій славі
У кров забризкані з трави листки,
Посхлявні з висот у наші води,
Шуміти до предвічної негоди.

4.

Підняв і хвилі в панцирі одяг
І кинув їх на штурм на чорні гори...
І хвилі йдуть на цей суворий шлях,
Гризлять залізом у глибокі нори
Гірських боків; на кам'яних шпалях в
невимовним горем
У водяні долини ллють назад
Лишають піву;
І плачуть, ніби люд в-за вражих ґрат.

5.

Над кручею одною в горах висів
Повалений грозою осокір;
У листі в його щось тривожно лисів,
На урвище здіймаючи свій зір;
Бо там над ним, де вітер люто свистів,
Здіймалася людина у простір
Небесний, криком говорила туги
До немірної, як світ, потуги.

6.

І рвалося волосся на чолі
Ваттям, бурханням і стогнанням бурі.
І місяць на розбитому кривлі
Летів крізь хмарв на ставки понурі;
Ліси і кручі осявав старі,
І чорні городські вімотні мури;
В очах людини пролітав вогонь
І розливався на чоло і скронь:

7.

О, слово, всіх початків і загину!
З останнім словом я до тебе став...
Ти вирвала ворота й брами воюну,
Що у світах трамала тьма густа
І геть розкидала, немов скотину,
Великими пожежами повстань, —
І всі стихії вирвались до лету
І трусять вашу мовчану планету;

8.

Сама ж, о, слово, на безоднях ти
Пливеш з розкритим і порожнім лоном
І саме час мені слова стрясти
З душі, неваче ос отруйне гроно
У холод світової совісти
І вічного незнаного закону,
Який формує тут звіривний люд,
Що убива надхнення і мій труд...

9.

За те, що ідолам його і фарбам
Плакатним не згинав ніде колін;
І всім різницям і тюремним штампам
У мене в серці не творився гимн,
Аби не чути, як складає ямбама
Хвалу воличий запашний загін,
Що правду визнає в густій толоці,
А волю в держаках од вил на боці;

10.

І що на мертвій у степу парад
Не йду між мертвими вночі лягати;
І, збільшивши неповорухний ряд
Великої пемельної загати,
Не жду, аж доки шарочевний над
Державної тварюки, мов з гармати,
Не авалить у вогнях і у громах
На землю чорний мосяжевий жах...

11.

О, слово смерти і в світах обново!
За це мене святий советський тлум
Од себе випхнув у пічні дїброви,
Хоч може й не тобі, але на глум,
Що риве в чорних дїр світобудови,
Щоб я, вмираючи під грім та шум,
Вигукував останніми словами:
Бдине все, що в нас і що над нами!..

12.

І хай собі Дніпро реве, шумять
І б'є в німе вікво душі моєї
І краплями брудними кожну мить
Переливаючись, плещуть із неї,
Московську одмиваючи блакить.
І сповнені отрутою ідеї,
Що сіллю слів і кров'ю давніх мук
До скла душі првстали, мов карюк...

13.

І від Дніпрової нехай стихії
Болять роатрощені кістки в мені;
Нехай душа від водяної дії
Прозорішає, навіть, в глибині,
Де давнина моя летить на мрії,
Неваче птах в нагірній вишні,
А я нехай мовчу і не питаю,
Чи долетить вона колись до краю.

14.

Бо в світі має все останній грім:
І золоте добро, і зло злядженне, —
Лише не знаю, чи росте шпорниш
У Дантовій Італії без мене?...
О, слово сил, ти на світах летиш,
Неваче щастя десь мов шалене,
Шукаючи коханої снаги
В розсипаному сонці навкруги!..

15.

Та все ж чи ти єдина із світами,
О, несабагнєнна вічностє німа?
І чи були вони коли сонцями
Без тебе там, де із предвіку тьма? ..
Земля мене вродила під кущами,
Де ковшана у теплі дрїма...
Чи я й вона єдинє щось являю
З тобою і космічністю без краю? ..

16.

Бо ось, коли найбільше горе б'є,
Коли ввесь світ страшний навколо плинний
Безоднями чигає на мє
Життя, мє океан на тїнь піщан; —
Коли тепла, що ч ньому іскра є,
Жадаю від космічної родини,
Як вітром вибите в гнізда орля
Від блєскавки зеленої адаля, —

17.

Я кинутий широкому узбоччю
Ярів і круч, і гнівного Дніпра,
Крізь ревеца неначє тічку вовчу,
Що дєсь над падлом серед степу гра —
Перед тобою, вічностє, не змовчу
Свого прокляття, як ота гора,
Де безневинну душу розпинали
Колись отам, що в нас і що над нами!

18.

І всі ясні струнки сонця вгорі
Від розпачу на сяво не всохла,
Коли народа не річок — морів
Кривавих вабажали із Голгофи,
Лишаючи на згарищах вікє
До нашої страшної катастрофи
Жінкам ридати голосінням птиць
Біля сумних кривавих шибениць!

19.

І там на небесах, коли орбіту
Зоря ворі прорве у стрічну путь
І зливою страшною вогнелїту
У безвість осідатися почнуть, —
То рїй світів із споком гранїту
Над ними пронесе себе в забудь,
Не капнувши й жіночою сльозою
За вибитими у безодню в рою...

20.

І через те клєну тебе я анов,
Бо вже ніяк не можу уявити:
Що світ і я — єдина вічна кров,
Що єсть Творець блакиттю дєсь закритий —
І що над нас одвічна любов
З поли Творця жєне сонця світити
На південь, північ, захід, і на схід,
На сон кладе, то будить людський рід;

21.

Аби я, вчувши пісно надвєчїрню
У полі на околицєю сїд,
Що нею дївчина дружину вірну
До себе викликає звідусїль, —
Очима хмару дїставав надгїрну,
Як із вітрів морських пєкучу сїль,
І тяжко об холодну землю бався,
Що плакати навїки розучився...

22.

Що слугувати вже не буду я
І Фебовїй прадажній, чистїй дїві,
Бо вулишня тькань і крики дїя
Мє єство у бунті та у гнїві
Тримають, і од мук душа мє
Згубила мрїю і солодкі спїван,
Немєв колоссям тєне добрий снїп,
Як вітер переверне стаї мїп...

23.

Бо смертний жах коло людей падкує
І гонить їх мєчами у віки
Туда, де віковїчну прїрву чув,
Як чують кров на відставі круки;
А залїзняця путь йому простувє,
У вічність нацїляючи гудки,
Розсовуючи в немїренність обрїй,
Немєв цареві в ноги кидам добрай;

24.

Або неначє давні старости
Гетьманській молодїй стєлила, клади
І килими, і в клєчання мости,
І ряднами новими вастєляли;
Та щє й звєляли мєд перебрєсти
І віск у ночвах у вербових талїй,
І потїм мєкре від мєдїв рядно
Стєлила у катраві під вікво...

25.

Гей, Днїпре, Днїпре, скований лєвицє,
Вїддай мєні крицєві панцарї,
Що ти із дна пїдвєв собі на грїщє,
І ними скелї в берегах старї
Вахруш, нїби вітер попєлацєм;
І в каменю розтертого вгорї
Громадиш іншї хмари над лїсами
Що ляжуть у степах піском — буртами...

26.

Вїддай мєні, і хїй слова мєї
Закуті в крицю давнього завягтєя
Впадуть, як щє не баченї рої
Отрутного і для світів прокляття...
В безодні вічні, аж у ті краї,
Де наливаються вона в бєзалдєя,
Щоб вибухли серед всєсвітнїх вел
І в космосу вроблял мєлу пустель!

І враз немов підстреленая птиця
Сварядові увала тінь до стін:
Яри гукнули, ніби громовиця,
За краєвид Сварид упав у світ,
І сам, а не підрубана ялиця,
Туди шугнув, де може сотні літ
Верба стирчала душлами в безодні
І ними вала, як вовки голодні.

Услід йому із револьвера раз
Спялахнуло над кручею тривожно:
„Оце тобі від нас такий Пегас,
Як сісти у постіль було не можна!..“
Гукнуло щось і зупинився час,
Немов гора посеред ночі кожна,
Лише дуби хилались мов жита,
І вала страшно чорна самота!

АНДРІЙ ГАРАСЕВИЧ
(Прага)

З циклю »Symphonia Heroica«

Хмарне небо сіріє, вкривається багром червоним,
Чорний захід в диму і в пожежах останніх коптить,
Дике поле востаннє ще міста свого боронить,
І кидає проклоном в надранню, сріблясту блакить.
Сутінь диму важкого снується розораним полем,
Чорні аломи розбитих коліс, чорні ребра возів,
І розкинені трупи, і стогін надмірного болю,
Сірі хмари, і ранок, що гев — в далині розгорів.
Хтось іде... Гайвороння у ростіч... Шматки голубині...
Сколихнувся пожар аж під обрій, — скотився до ніг.
Хтось іде... Спотикається... Тинню полохає тині,
Чорний одяг і очі, і волос, що білий, мов сніг.
Припадає до трупів... Вдвляється в мертві обличчя...
Мати, мати! Це ти тут полохавеш сонних мерців?
Вже ніколи твій син у обійми тебе не покличе,
Його руки застигли, а погляд його догорів.
Він лежить вже холодний, і кров прикипіла до груди
Мертві очі широко розкриті... Розбитий шолом —
І ні крик божевільний, ні плач вже його не розбудить...
Гайвороння кружляє, і день золотіє кругом,
Сірвій чад виростає із міст, що валяться, мов карти,
Зорі впали на землю, вже обрій погас, догорів,
А із хмари зроста велет смерті — блідий Бонапарте,
Щоб спокійно пройтися по царстві холодних мерців...
Ти боронив мерця... Перед привидам хочеш закрити.
Припадаєш устами до рідних, почорнілих ран...
Із мертвецького поля у ранкову сутінь блакиті
Попід небо захмарне пливають переливи ридань.

ВОЛОДИМИР НИЧАЙ
(Станіславів)

Живцем хоронять

(Нарис)

Ніч...
Одна з тих ночей, які від місяців приходять, ночей, які не кінчаються...
Ніч... тиха, як гріб, довга, як вічність...
Темні хмари заслонили небо.

Щось страшного висить в повітрі.
Щось тривожного...
Ні собака не гавкне.

— Страшний крик будить сонні хатки.
Крик божевільний, болюче ридання — розходяться по селі, нена-
че провісники чогось жахливого, чогось нелюдського, страшного...
З хаток вихиляються перелякані обличчя.
Ридання будить людей.

— Сусідонько! Що це таке?
— Відай вивозять Панька, що то його сина на Спаса арешту-
вали...
— Господоньку! Змилосердися над нами грішними!

— Ридання дужчало...
Собаки лаяли...
П'яні солдати вигукували.

— Скарей!
Старий Панько виносить з хати одєжину та кладе на віз. На возі
сидить вже його хвора жінка, біла, як стіна, і нерухома, як статуя.

— Ой!
— Не той вже Панько!
— Не той, що був колись!..
— Перша голова в селі!
— Перший газда в селі!..
Тепер похилився, подався додолу.
Але всім однак порядкує, бо все лежить на його руках.
І Марійку свою донечку вгамовує, щоб не плакала.
Бо вона — сердешна — як та пташка побивається та мліє з бо-
лю, падає безсильна, непритомна...

Ох, який то був плач, який то був плач!..
Здавалось, що вона душу з себе виплаче...
Який то був плач!..!
Якби так часто плакали на землі, то небо ніколи не роз'яснило-
ся б сонцем!

— Вивозять...
Вивозять першого газду в селі!..
Щоб забув про все...
Щоб був робочою худобою...
Щоб був безвольною людиною!
Щоб був живцем похоронений!

— Скарей!
— Поздно!
— Уже днеєт!
Погонич ляснув батогом.

Коні рушили, схиливши голови, немов би соромились сповняти таку ганебну службу.

Віз обставлений солдатами...

Панько востаннє поглянув на свою хату.

Мав затисненні уста...

Лице камінне...

Каменіло серце...

Що думав — не знати...

Жінка його не мала краплі крови в лиці... Дивилась, але не бачила.

Марійка подивилась благально, витягнула перед себе руки, потім зойкнула і повалилась на віз.

— — — — —
Прощайте!

Прощай, село родинне!

Прощайте, сусідоньки милі!

Прощай, краю рідний!

Прощайте всі!

Назавжди!

— — — — —
Віз поторохкотів...

Газди і газдині зойкнули...

Собаки завили...

Хатки зо страху присіли...

ВОЛОДИМИР КОВАЛЬ

(Прага)

З р а д а

КОЧУБЕЙ.

Високе колесо могутнього ридвану аж по вісь загрузало в рідкому чорному багні. Воно чіплялося об його спиці, обліплювало міцні ноги сірих в яблуках коней, та рідкими потічками спливало по його кованим залізнім обводі.

Високі тополі, що мов вартові рівними шергами обступили шлях, гнулися від вітру; а хмари, здавалося, черкали об їх верховіття, мов заклопостані кудлаті сиві барани, перекочувались вони, розбиваючись об рівні скісні проміння світла, що де-не-де сліпучим снопом виривались крізь решетяне небо. Великі калюжі заливали виїжджені возами колії та блищали клаптиками пошматованої блакиті. Вітряний і бурхливий квітець простував на північ. Вітер з півдня, з широких українських степів ніс з собою дощ, зриви і передвістя сонця. В повітрі стояв галас, гайвороння обсидало порожні поля. Все рухалося, двигало, шумувало і розливалось навколо. За ридваном тягнулися вози, а біля них гарцювали вершники.

До ридвана були приторочені сирим ремішним великі звої клунків, а на даху прив'язані тяжкі, ковани залізною бляхою та великими круглими гвіздками скрині.

Обличчя його милости генерального військового писаря було вто-
млене і сіре, як камінь. У сутінках, що невиразно обплутували подо-
рожніх, його кремезна, дещо важка постать, загорнута в довгу коза-
цьку котрею, здавалася теж великим звоєм якогось дивовижного ма-
линового килима, затягнутого мов ремінням широким гаптованим по-
ясом.

Поруч з ним, куняючи і хилитаючи кудлатою головою з напів роз-
плющеними очима, сидів його свояк Іскра. Він бурмотів собі щось не-
виразне і часом поглядав на Кочубея.

Погані думки гніздилися в голові його милости генерального суд-
ді. Але всі згадки і здогади перехрещувало одно: повороту більш не
було. Ось там, за ним чвалають московські вершники, які ніби-то по-
чесно допроваджують його в дорозі до всеросійського царя і самодер-
жавця, але в дійсності творили численний конвой, від якого вже не
можна було втекти. Справи зайшли вже занадто далеко. Лишалось
лише йти по вже визначеній колії, використовуючи обставини як лиш
можна в свою користь.

Немов крилами чорного гайвороння застинала думки згадка про
останню тяжку суперечку з донькою, скривлене від злоти обличчя
жінки, що вшлася в довгі, чорні коси доньки, і Мотрю, що мов дика
кицька відбивалася від неї, шиплячи, плюючись і дряпаючи всіх на-
вколо. І знову ненависть, некуча і всеохоплююча ненависть прокину-
лася в нього до цього шістдесятилітнього старця, що зумів перетвори-
тися в палкого юнака та дивними чарами обворожити нещасну, захо-
пити її так, що вона не піддавалася намовам батька і матері, не бо-
ялася погроз і катування, що всі її думки, всі бажання стреміли лиш
до одного: жити і вмерти разом з гетьманом. Він згадував, як Мазепа
підкупав його слуг, щоб ті крали йому червоні коралі, що Мотря но-
сила на шиї, жмуток волосся, черевички, чи частини її одягу. Двісті
золотих заплатив гетьман за стяжку, якою донька закосичувала свої
коси. Згадував листи, які він відбирав у Мотрі, що пекли словами лю-
бови, немов писані шістнадцятилітнім юнаком, і тепер, разом з доно-
сом і іншими обтяжуючими документами, лежали в малій скрині ось
тут, під його рукою.

О, як він ненавидить його, гетьмана, цього сухорлявого аристо-
крата, з всевидючими молодими очима, завжди лицарського, хитрого
як лис, усіх обворожуючого своєю безпосередньою усмішкою, умінням
говорити приємне, та тонкою, придбаною довголітнім досвідом при
дворі, поведінкою.

Він обезчестив його доньку, а після того, як на його батьківське
домагання мусів відіслати Мотрю додому із свого гетьманського пала-
цу, він переслідував його, де лиш міг. Відбирав його грошові прибут-
ки, підбурював військову старшину проти нього і ось тепер, коли він,
не дивлячись на улесливе гетьманське запрошення, таки не поїхав до
Киева, мов за злодієм, ганявся за ним по всій Україні. Ні, ні, тепер
вже не було повороту. Московські вершники його оточують, а там, на
далекій півночі, чекає його страшний цар, цар, що простягає свої все-
загребущі руки все далі й далі на Україну. Цар, у його ж милість
він віддався через некучу ненависть до гетьмана.

Невеселі чорні думки, мов клуби густого диму, застиляли його голову, нависали на кошлатих сірих бровах і глибокими зморшками застигали на його чолі. Десь глибоко заговорив жаль і прокинулась совість. Він зраджував усе військове товариство, усю Україну, що ось може востаннє борсалась у болючих обіймах Москви, Польщі і татар. Україну, що з допомогою шведів хотіла скинути з себе чужу нестерпиму надвладу. Він починав розуміти й невідомого гетьмана, що, мов та скеля, стояв самотній, без підтримки і без розуміння його величних думок. Сам один проти всіх всіми зненавиджений і побоюваний всіма. Він тепер у думках перебирав, мов чотки, слова його пісні, відчувачи увесь їх глибокий і трагічний зміст.

Навіть його нещасливу всеохоплюючу любов до Мотрі можна було під цим оглядом вибачити. Чи ж не просив він її руки у його ще в 1704. році. Чи ж винен зрештою гетьман, що Мотря була його хрищенницею. Чим заслужив він ненависть її матері, яку завжди засипав дарами й ласкою. Навіщо ж відбирати у нього останню люблячу опору його старости. Але повороту назад вже не було. Кораблі вже спалені. Ось за його спиною важко хлюпають болотом московські комонні.

Коні стали. Ридван зупинився. На дворі йшов дощ. Великими олов'яними краплинами, мов московськими барабанами, бубонів він по шкіряній стрісі ридвану. Почулися голоси. Біля вікна проскакали вершники. Це стольник московський, Іван Вельямінов-Зернов, під'їхав підігнати козаків. Почулася брудна московська лайка. Коні затупцювали на місці, патягаючи попони, але цупке болото, мов руками, хапалося за колесо. Припрягли ще пару коней. Козаки голосно ляскали батогами. І ось ридван спочатку заколивав на місці, потім зойкнув і поволі зрушився з місця. Скриплячи й хитаючись, важкий ридван прямував далі на північ.

Іскра прокинувся. Йому стало холодно. Раптово подивився на Кочубея, ніби хотів щось сказати, та змовчав. Струмочок води, що пробився крізь вікно, поволі потік йому по руці. Холодні мурашки заметушилися на його спині і поволі розлилися по цілому тілі.

«Чи гаразд чинимо, ваша милосте...» — буркнув він.

Василь Леонітович Кочубей, генеральний писар і суддя, поморщився і не відповів.

В його ушах гірким зволоком перекочувались болючі слова проклятої мазепинської пісні.

«Всі покою щиро прагнуть
А не в єден гуж тягнуть;
Той направо, той наліво,
А всі браття: то-то диво!

Не маш любви, не маш згоди;
Од Жовтої взявши Води
През незгоду всі пронали
Самі себе звоювали!

«Самі себе звоювали», — повторив Кочубей. Ця гірка правда обляла його злістю на себе, Мотрю, на жінку, що майже примусила його

го їхати в цю паскудну дорогу. — Ех, добре казав старий Хміль: жінки діло біля пічки, — подумав він. — Все зло через жінок приходить: і спокуса і навожденіє нечисте... Обилутала його стара своїми речами пристрасними. Милости від царя чекала. Чи не гетьманшею зробитися хотіла?..

Ех, братица, пора знати
Не всім дано панувати,
Не всім дано всеє знати
І речами керувати!
На корабель поглядімо:
Много людей полічимо,
Однак стерник сам кермуєть
Весь корабель управуєть.
Пчілка бідна матку маєть
І оное послухаєть.

Юрій Хміль, Виговський, Многогрішний, Самойлович, Дорошенко, Палій і інші всі хотіли бути стерниками на кораблі українським, та безоглядністю, ворожнечею і зрадою пробивали собі шляхи, чужою поміччю і силою одягали пишні гетьманські шати, а накінець самі себе звоювали, як і я сам своїх звоювую.

Жалься, Боже, України,
Що не вкупі маєть сини!
Єден живеєть із погани
Кличет: сюди отамани!
Ідім матір рятувати,
Не даймо їй погібати.
Другий ляхам за грош служить,
По Вкраїні і той тужить:
«Мати моя старенькая!
Чом ти вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Куди аж по Дніпр туркам дали.
Все то фортель, щоб слабіла
І аж в кінець сил не міла».
Третій Москві юж голдуєть
І їй вірне услугуєть. —

Гірким полинем залило уста Кочубея; так, як я продаю Гетьмана й Україну Москві за тридцять царських срібляників, ненависти своєї особистої і жіничиних, домагань ради.

Тай на матку нарікаєть
І недолю проклинаєть:

Невмолимим шерегом плелися в його думках дальші слова пісні Мазепи:

Лучче було не родити...

І мені ліпше не родитися було,

Нежлі в таких бідах жити
От всіх сторон ворогують,
Огнем, мечем руйнують,
От всіх не має жичливости,
Ані слушної учтивости:
Мужиками називають,
А подданством дорікають.

Згадувалась руїна, що чинило московське військо, спалені в корні села, закріпощений нарід, товсті московські воеводи, що багатіли на ситих українських хлібах, катування найкращих синів України, засланих на смерть в далеку страшну сибірську неволю.

І мимоволі хотілося прокинутись із цього важкого сну, скрикнути словами старого Хмеля: «Маємо шаблю в руці — ще не вмерла козацька мати!..» І знову слова пісні ніби відповідали його думкам, захоплювали його, захоплювали серце і гучними тимпанами били в грудях:

Ей, панове генерали,
Чому ж есте так оспали?
І ви, панство полковники,
Без жадної політики
Возьмітеся всі за руки,
Не допустіть гіркої муки
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю маєм права!

Та раптом дійсність, сіра, неблагана дійсність вдарила його як обухом по голові. Повороту більш не має. Він мусить довести до кінця цю прокляту справу. І ненависть на Мазепу, Мотрю, на себе самого, жінку, на московський караул, що чвалав обабіч, знов охопила його. Хотілось вискочити з ридвану, обличчям впасти в це в'язке чорне болото, місити його руками, закопатися й потонути в нім, лише щоб ніхто його не чіпав, ніхто не доторкався до нього.

Хотілося забутися сном і не думати ні про що. Пекучою горілкою залити усі спогади, усі думки...

Ридван неблагано прямував на північ. На дворі вже зовсім стемніло. Під'їжджали до Смоленська.

Показалися неясні обриси хат, де-не-де розгублено блимало світло. Собаки нараз почали голосно гавкати. Особливо одна з них, ніби захлиналася сердитим хриплим гавкотом, що луною стояв в ушах і відбивався десь далеко між розкиданими хатами. Хмари розійшлись. Лиш на обрії блимали рештки червоної пожежі. Дощ перестав. Під ногами коней з присмаком чавкало всеохоплююче московське болото...

ІСКРА.

Ранок був душний і сірий. Якийсь туман заволокав невиразне сонце, що лиш хвилинами ледве пробивалося крізь нього. Скисними проміннями мережало небілені стіни та м'яко лягало на кудлату голову полковника полтавського.

Іскра сидів біля вікна в малій комірчині десь аж під горищем заїзжого двора і, підперши голову смаглявими руками, дивився кудись в далечінь, де були розкидані брудні будинки та церковні бані Вітебська. Недалечко лівною гадючкою плила Двина. Поволі дивовижними закрутами поблискувала вона між рідкими купцями, розливалася по невеселих полях, оливою мерехтіла на піщаних мілинах, в болотяних затоках між густим стрільчастим очеретом.

Тиша і спокій пригнічували полковника і дивно було йому. Цей спокій і ця тиша були якось лиховісні, в глибині душі відчувалося, що цей спокій неправдивий, ніби всепридушуючий, ніби вогкою теплою рядниною все прикриваючий; спокій, що є лише передчуттям того, що ось-ось має прийти, що ось-ось станеться.

Чекання було це... враз зрозумів він, чекання, тривожне передчуття і напруженість.

Ось чому він не міг заспокоїтись і навіть лагідність і ранішня тиша не сприймалася ним, а здавалася чимсь несталим, чимсь переходним.

А потім ще тиша. Повітря ніби стояло нерухомо. Відчувалась мертвина зачиненої скрині в цьому цілковитому безвітрі. Йому бракувало руху, голосу, хоч би подув вітреця в цю стоячу, всеохоплюючу духоту.

Нерви були напружені. Здавалося б, якийсь рух, якийсь несподіваний звук і щось увірветься, щось зрушиться з місця і покотиться нестриманим, чим раз скоршим летом.

В кутку вікна Іскра помітив великого павука-хрестовика. Чорний, невимовно гідкий, з блискучим жовто-срібним хрестом на спині, він скоро-скоро працюючи дрібними ніжками обшлутував слизькою павутиною велику блискучу муху.

Іскра здригнувся від огиди та відвів очі. Дерев'яний ківш з водою, яку завжди ставив собі на ніч полковник, стояв на низькій лаві біля тапчану. Зробивши пару кроків, Іскра помітив, як вода в ньому схвилювалася, затремтіла і ось дрібними розгубленими зайчиками замиготіла на стелі і згасла.

І згадалося вино і золотий похідний келих Кочубея. Згадалися відлиски свічок у вині, вино, що враз загорілося кров'ю. І той вечір в Смоленську, коли він нарешті все зрозумів. Коли ніби серпанок впав з очей його і він побачив все значіння і досяг того, що чинив.

Зрадою було це вино. Кривавою, братовбивчою зрадою. Зрадником був Кочубей, Кованько, Святайлб і він сам, Іскра, полковник полтавський.

Так повсталася сварка. Перша і остання сварка його з Кочубеем. Не випив він чарку вина за щасливий кінець і удачу подорожі. Об землю кинув він золотим похідним келихом Кочубея. Червоною калюжею крови облив ноги його милості судді генерального.

Не помогли прохання його відректися від доносу, поки не пізно кинути цю зрадливу справу. Слабовольний Кочубей занадто боявся Любови Федорівни, цупко держала та його в своїх руках, бач — Гетьманшею зробитися хотілось. Та й дійсно справи зайшли вже занадто далеко. Повороту для нього вже не було.

Не помогли й дорікання та погрози його і Кованька, що не підуть з ним, що всю вину на нього звалять.

— Зрадив ти Гетьмана, зрадив Україну, то й ми тебе перед Московою зрадімо! — казали Кочубеві.

Та не вломали діда старого. Впертий дуже. На ласкаві слова Шереметєва, Осіпова і Головкина зловився, мов риба на золоту вудку. Милости царської обіцяної сподівався.

От і розійшлися, розсварившись. А він надувся лиш, сопів собі під ніс і сидів мов сич в кутку, слова більш не промовив, лиш чарку за чаркою вина наливати собі велів.

Безнадійно дивився він в куток. Вогники часом загоралися мов надією в його очах і гасли. Рука міцно шаблюку дорогу козацьку тисла.

Наголос, джур відіславши, розмовляв Іскра з Кованьком. В сьотий раз перебирали вони всі можливості, всі способи викрутитися з цієї брудної халепи. Але чим більше думали, тим безнадійніше виглядали справи. Повороту більш не було. Московська варта чатувала біля двору. Втікти було неможливо. Згадалися слова Гетьмана:

— Ой, сильно Москва прибирає в свої кігті всю Україну!

Кігті московські ось доведеться і на собі попробувати.

Терпке вино майже не п'янило. Лиш чимсь важким огортало ноги та зводило піднебіння.

Кочубей все ще сидів, дивлячись в куток, де висіли московські аскетичні святі в чорних понурих рамах.

І враз Іскра, дивлячись на келих з вином, на святих у кутку, де чадила і блимала червона лампадка, знайшов вихід, справжній і єдиний вихід з цього скрутного становища.

Цей вихід була жертва... жертва самим собою.

Гарячково він заговорив до сотника Кованька, все більше запалючись, все більше переконуючи, все голосніше. Кочубей насторожився. Жадібно ловив він кожне слово з розмови, що велася мимо нього, а все ж він розумів, що вона призначена майже виключно для нього. Що кожне її слово болючою стрілою має влучати в його сумління, в його в глибині гаряче козацьке серце.

Іскра бачив, як сумніви мучать Кочубея. Як надія на те, що все ще добре скінчиться, надія на милость царську і гетьманську славу чергувалася з глибокою зневірою, з принижуючим почуттям зради, з огидою й погордою до самого себе. Він відчував, як слаба воля Кочубея хитається, як переважає то почуття власної можливої вигоди, то почуття обов'язку, як чергується в нього то безпорадність, то вже ясно зазначений шлях, шлях, що веде до зради, шлях особистих вигод і самолюбства.

І чим більше і чим голосніше переконував Іскра Кованька в тім, що треба відректися від доносу, не одразу, а поволі, поступово, спочатку зваливши цілу вину на Кочубея, окреслити цей донос, як осо-

бисті його, Кочубея, порахунки з Гетьманом із-за Мотрі, із-за славолюбної Любови Федорівни, із-за надії на майбутнє гетьманство і тим дати можливість його милости писареві і судді генеральному з честю вийти з безчесного становища; дійсно ніби не прямо примусити його принести себе в жертву, кров'ю своєю, а можливо і їх всіх розплатитися за зраду на Гетьманові, за зраду на Україні.

Лиш хитро треба це учинити, щоб не запідозрили посіпаки московські в чім справа.

Треба так зробити, щоб самі вони ніби примусили їх признатися в тому, що від них затаїти хотіли.

Краще і муки, і катування прийняти, кров'ю своє і вигодами особистими пожертвувати, ніж на вічні часи зрадниками перед Військом Козацьким, Гетьманом і всією Україною бути.

Ці слова, розраховані на козацьке сумління і серце Кочубея, зробили своє діло. Іскра зауважив, як Кочубей, ніби під ударами нагайки, адригався під їх вагою. У саме серце вони влучали і пекли там, роз'ятрюючи його.

Але хиткий був Кочубей. Знову погляд його погас. Знову видно було, що він безвольно віддається дальшим подіям, ось так ніби не він їх творить, а вони, мов вода весняна, за собою його поривають.

І присягнув тоді Іскра і Кованько страшною, напів-п'яною присягою, що ні муки, ні особисті вигоди не примусять їх зраду довершити, що відкличуть усе і коли не разом з Кочубеєм, то принаймні самі честь свою козацьку збережуть.

Страшно стало. П'янке повітря, перемішане вишарами вина, густими клубами стояло і давило. Лямпадка перед образами жалібно блимала, свічки чадили і, мов нерухомих сивий камінь, глибокими зморщками застигло обличчя Кочубея.

Впала мовчанка. Було чути лиш тяжкий віддих та розлите вино важкими краплями капало з тесаного столу на брудну підлогу.

Враз Кочубей встав. Ноги його не слухали, хитаючись з боку на бік, тяжко зачепившись об край столу, його милість писар і суддя генеральний зробив пару кроків, підійшов і нахиливши голову до Іскри, мовчки зосереджено дивився в його очі, ніби питаючись його, ніби читаючи в його очах рішення, ніби прощаючись з ним. З намагою він випростався, довгим поглядом глянув на Кованька, що не витримав і схилив голову.

Важко хитаючись, Кочубей пішов до дверей. Тінь його, ніби дивовижний птах, розгортала крила на стіні. Ні, не птах, а скорше великий ранений ведмідь...

Взявшись за залізку ковану клямку дверей, Кочубей відімкнув їх і ніби враз потверезішав, випростався та раптово вийшов.

Двері іржаво заскрипіли і грюкнули. Вино в келиху здригнулось і забігало малими іскристими хвилями...

Згадка зникла. Іскра спинився, обернувся і став ходити з кутка в куток. Щось безвихідне і злякане було в цій ході. Шість кроків вперед, шість кроків назад. Все далі й далі, все повторюючись і все забиваючи своєю одноманітністю. Ось тад недавно зловлений ведмідь бігав з кутка в гетьманським медведиці.

Але треба було розвивати події так, як тоді з Кованьком рішили. Знову настигали думки.

Кочубей уникав розмови. Майже не бачили вже його милости. Все з Осіповом разом кудись ходив, а вечорами писав.

Іскра згадав необхідну та всеж непримну й образливу зустріч з Шерметєвом. Дібратися до нього було нелегко. Все оточувало його бундючне московське товариство. Аж ось нарешті вчора він зустрів його і схопивши за полу кафтану, відвів набік. Натякнув йому, що донос брехливий, що неправду Кочубей каже. Шерметєв враз запнувся, ніби аршин проковтнув. Лице його зробилось хитрим і злим. Нічого не відповів, лиш очима зміряв і кулаком відштовхнув його, Іскру, полковника полтавського, та обернувшись до нього спиною, відійшов.

Так і лишився він, ніяковий та ображений. Бачив, як підсміювались з нього, перешіптучись між собою, москалі. Мов дитина, не знав, де подіти руки. І почервонівши, відійшов в куток.

Соромно від цієї згадки і непримно стало. Краплі поту виступили на його чолі. Іскра ліг на тапчан та замкнув очі.

Хвилину лежав він тихо, враз в долині почувлися галасливі московські голоси. Важкі чоботи кількох людей затупцювали по сходах.

Серце враз забилося. Щось солодке підступило до горла. Піт знову зросив його.

Кулаками застукали в двері і, не чекаючи відповіді, двері розчинилися. На порозі стояв московський старшина з чотирьма вояками. На довгих фузіях наїжились багнети.

— «Полковнику Іскра, збирайся, його світлість граф Головкін тебе привести велить».

Загаркавив старшина, вояки вистроїлися в дверях.

— Сталось!.. — подумав Іскра і враз стало все просто і ясно. Тяжке, нервуюче чекання скінчилось. Трохи лякали його вояки московські. Навіщо караул за ним прислали? Але цей голос, різкий і неприємний, всеж визволив його, перервав шерет згадок і вернув до дійсності. Може невлаганої і суворої, але всеж дійсності.

Іскра встав, опоясався шаблею. — Добре, що не відібрали москалі, — подумав він, і, кивнувши головою, вийшов.

Поперед нього йшов московський старшина, а за ним і поруч з ним важко грюкали по сходах вояки. Розчинивши двері в сінях, враз сонце боляче вдарило йому в очі. Туман вже розійшовся і в ранішніх проміннях весело блищали золоті бані Вітебська. Рудий, з обвислими боками кіт, обережно оглядаючись, поволі перейшов дорогу.

КОВАНЬКО.

Дикі коні гарцювали, стрибали і табунами ганялися і кружляли перед ним. З початку з одного боку, мов грізна весняна буря, мов вітер дикий, чвалали вони на нього, виряченими зляканими очима, запіненими ніздрями, гарячим шипучим віддихом накидалися на нього. Мов грізні важкі валуни перекочувались, били його копитами, потім зривалися і мов вихор зникали; знов верталися з другого боку, наска-

кували на нього, розсипалися, заволочені чорними хмарами, прорізаніми гакуватими блискавками та глибокими розривами.

Чорні провалля відкривали свої стрімкі пащєки, а в них сараною лізла татарва, блищали шаблєки і списи, чувся несамопитий зойкїт і вереск. Ось троє татар паскочило на нього. Один в блискучому сараценському шоломі влучав довгим списом, другий шаблею кривою через спину рубав, а третій аркан пакинув. Душить його аркан. З коня зриває. Чорні, червоні колеса затанцювали перед очима. Крутилися мов у божевільній заверюсі, все облутуючи його густою сіткою.

Марно борсається він. Марно до болю всі м'язи намагає. Густа рядина все тісніше огортає його, червоною китайкою очі вкриває. І враз він відчуває, що не може ворухнутися. Ось зараз треба зірватися, кинутися і бігти кудись, тікаючи із залертим віддихом, перескакуючи через рови, кущі, перелітаючи через балки, через спалені степи. Але ноги його не рухаються, мов налиті оливом, важкою колодою лежать біля нього, мов чужі, нерухомо. Не слухаються його волі, його пориву. Він навіть не може поворухнути рукою. Пальці застигли і скручено заковані. Хочеться скрикнути. Голосно, несамопито скрикнути з відчаю, Але язик каменем лежить в устах і губи не ворухнуться.

І враз прокидається свідомість, розуміння, що це сон, страшний сон в своїй дійсності. Хочеться прокинутися, перервати його, з нелюдською намагою відчинити очі, але свідомість не приходить. Знову здається, що кудись летить, все в долину, падаючи далі й далі, глибше й глибше, туди, де чекає щось страшне, щось неминуче.

Ось вже здається досягнув дна провалля, ось вже здається вправ в страшні щєлєпи того, що чекає, та враз очі розплєцуються. Видовище зникає. В думках порожнєча. Поволі повертається свідомість. Ворохнутися всеж не може. Спина палить так, ніби тисяча чортів варять на нїй свій сніданок. В устах пересохло. Великий, неформенно напухлий язик важко перевалюється в них.

І враз прийшла дійсність. Він, сотник Кованько, по допиті. Добре вмють допитувати москалі, з прїєстрастієм, кажуть. Але не посоромив він вдачі козацької. Присягу дотримав. Ні слова зайвого не витягнули з нього московські посіпаки. Все на Кочубєя і Іскру звалив. Вони його до всього намовили. Добра великі обіцяли. Кочубєй ще й коня вороного за те, що йому свідчити буде, подарував. Сам же за Гетьманом злих помислів і зради не знає. Та й куди йому, дрібному сотникові козацькому, в голїтику втручатися.

З насолодою згадав, як ката московського роззлостив. — Не так, казав, у нас на Запорїжжі б'ють. Та й куди московському батугу до козацьких кїїв. Там після трьох кїїв і Богові душу віддаси. Що там батїг: б'є немов джмїль кусає.

Так і не витягли більш нічого з нього. Шєрємєтєв лютував дуже, все за бородавку свою халався, шкрябав, побїлів увесь і катові кидав: Ще п'ять, ще десять!..

Дєсь з двадцять нарахував сотник Кованько, та ще й до кожного приговорював: Ой солодка ж пужка московська! Оце тобі раз за Кочубєя, два за Любєв Федорівну, три за Мотрю, за Іскру, Гетьмана, за військо козацьке, за Україну, а далі і лїк загубив. Вже зовсім і не

боліло, так по пустому, ніби по бубнові, батогом ляпали. Лиш уста застигли. Слова більш вимовити не міг. Сіпався і дихав важко. Пізніше притомність втратив...

Сотник Кованько, загорнутий в криваві лахи лежав у льоху на жмутку брудної соломи. Біля нього стояв глиняний глек з водою. Темно було. Лиш десь високо вгорі пробивались скісні проміння сонця. Спрага мучила його, але ворухнутися не міг. Нарешті якось перевалився і підсунув голову до глечика та припав до нього устами. Холодна, віддаюча плісенню вода великими ковтками потекла в горло. Він відчував, як цілюще і охолоджучи розливається вона по цілому тілі.

«І хто б думав, що вода мені краще меду і горілки смакувати буде, зроду ж не пив її!» — кешкував він, зводячи уста до болючої усмішки.

Пиття втомило його. Знову лежав він на боці. На спині лягти не міг. І думки знову плутались в його голові, чергуючись з хоробливими видовищами його розпаленої горячкою уяви.

Він бачив Іскру, що його привели в катівню, він бачив, як той гірко усміхнувся, зауваживши його, що скривавлений лежав у кутку. Далі втратив притомність. Лиш ніби крізь сон чув він, як голос Шереметєва рахував: раз... «Раз...» — повторював піддядчий. «Раз!» — кидав кат, і чувся свист і ляскіт нагая. Стогін відповідав йому і прокльони. І прабабушку московську згадував Іскра, лаючи тут присутніх, перебираючи їх всіх аж до третього коліна. Та марно намагалися москалі. Іскра теж дотримав присяги.

Знову втратив притомність і прокинувшись побачив уже Кочубея. Здивувався дуже. Ось куди доля і ласка московська завела його!

Не хотів писар і суддя генеральний московським катом у руки даватися. Сердився дуже. Хвилювався. На раніу свою високу і сивизну покликався. Далі і за шаблю вхопився. Але московські посіпаки перемогли старого. Скрутили руки. Шабля випала і забрязчала по кам'ній підлозі.

Прив'язали його до стовпа. Здерли сорочку і відрахували п'ять нагаїв. Затиснув зуби, лиш мичав, не признавався. Шереметєв махнув катові: ще п'ять! Засвітив батіг, важко гушнув. Кочубей зойкнув і зімлів. Бєвладним оберемком повисло його товсте жовте тіло на мотузах. Облили водою і довго радились між собою.

Враз Кованько зауважив, що Кочубей дивиться на нього. Їх погляди зустрілись. Очі Кочубея загорілись старими, добре знаними вогниками.

І сталося диво...

Кочубей дивився на Кованька. Його кошлаті сиві брови суворо насупились. Враз одна брова поїхала кудись вгору. Усмішка скривила змучене болем обличчя. Його милість Василь Леонтієвич Кочубей, суддя і писар генеральний, усміхнувся і підморгнув сотникові Кованькові.

І він зрозумів його. Щось лицарське, козацьке було в цій усмішці ось тут, посеред московської катівні. Під свистом батога козаки знов зішлись у своїй лицарській спільноті. Мов на герць усмішкою цілу Москву викликали. І весело і радісно стало сотникові Кованькові. Те-

пле щось і приємне розлилося біля серця і гріло. Забулися сварки і провина Кочубєєва. Він зрозумів, що в цю хвилину переродився його милість писар і суддя генеральний.

Не пропали даром слова Іскри в той пам'ятний вечір у Смоленську. Тепер овочі багаті несли.

Кованько замкнув очі і знову ніби десь далеко чув він, як під свист батога Кочубей ніби вимучено признавався, відкликав донос, брехуном себе називав, зрадцем і загубцем своїм і родини своєї, скільки міг, Гетьмана в очах московських очищував.

Він чув, як заметушились москалі, Шереметєв щось гарячково заговорив, кудись вибіг.

Кочубей відв'язали, хірург рани його оглянув, перев'язав, вина червоного чарку дали йому.

Розплющивши очі, сотник Кованько востаннє бачив, як прибитий і смертельно блідий Кочубей, тремтячею рукою клав свій підпис під допитний лист.

Все знову закрутилося коло нього. Шереметєв, Вельямінов-Зєрнов, Осіпов, піддячий і кат довгим шерогом проходили повз нього. Піп Святайло з довгою козлиною бородою бив поклони і дрібно-дрібно Христився, а над цим усім, ніби виступивши із золотої рами страшний цар Петро, поволі ступав розміреним пруським кроком, прямуючи на нього, очі його блищали і сверлили сверлами, враз він зник, гайвороння застигло небо, далі якісь поля, пожежі, згорілі хати.

І раптом спокій. Лагідно плескаючи, блищав на сонці Дніпро, широко розкинувшись своїми розлогими зеленими берегами. Уквітчані білі хатки під теплими солом'яними стріхами, високі скрипучі журавлі і там, біля тину, дівча, що дивиться кудись в далечинь, закриваючись долонею від сонця. Дзвенючи на сонці і переливаючись золотом в далині широко розкинувся Київ. Зелені садки і церкви осинали стрімкі береги. Через Поділ за Лаврою у гетьманському палаці сотник Кованько бачив, як росте, все огортаючи, все розширюючись і піднімаючись вгору, застилаючи небо, горда і велична тінь Гетьмана.

ГОЛОВКІН.

В цей час, коли темрява поволі заволокала відлеглі кутки, повзла, все поширюючись під зволоками стрільчастої стелі, м'яко лягала на тяжкі дубові лави і столи, на різьблені рами почорнілих від часу картин, на вплиняті килими і на вже виразні зморщених надутого, білого від пудри обличчя Його Превосходительства графа Головкина. М'які, червоні, обсипані персями руки плескали в долоні, кличучи джур, щоб розсвітили свічки.

У великій залі старовинного будинку було холодно. Гусяча шкіра набігала на тілі Його Превосходительства. Горішня губа його підіймалася, показувала нерівні пожовклі зуби. Щось ніби усмішка викривлювала його обличчя і застигала у вогких кутиках уст.

Розсвітивши воскові свічки в тяжких срібних підсвічниках, джурри тихо відійшли.

Жовте світло затанцювало по столі, перескочило по різних паперах та замерехтіло на золотом шитих, грезетових завісах. Візантійські папи гордовито розгортали свої розкішні хвости і тріпали короткими гаптованими крилами.

Граф Головкін сидів у високому дубовому кріслі. Руки його спочивали на паперах. Маленькі очка, що завжди бігали, мов у сполоханого дилика, були замкнені. Він думав. Свічки, що блимали на столі, відходили кудись все зменшуючись і губилися в темряві, потім знову світлішали — наближалися. Червоні вогники знов забігали по стіні і вже це були не свічки, а вогнище, що жевріло червоним жаром. Чорна заросла постать стояла біля нього і поволі рухала малим ковальським міхом. Вугілля жевріло і розгоралося синіми таємними язиками. До камінного стовпа, що ніс стрільчасті дуги стелі, був прив'язаний Кочубей. Його спина була пошматована кривавими рубцями. Червоні краплі поволі спливали на землю, креслячи по шкірі страшні визерунки. Він був непритомний. Сиві жмути волосся стирчали на всі боки, а на обличчі застиг такий вираз ненависти й болю, що графові стало моторошно.

Безвладні руки звисали в долину, а пальці, що, здавалося, затиналися у вогке каміння мурованого льоху, були чорні і скручені.

— *Sit transit gloria mundi* — подумав граф.

Згадав, як Кочубей у золотом шитім жупані вельможного військового товариша, поважний, самопевний, з кривою, осипаною самоцвітами шаблею при боці, блискуче виступав на аудієнції. Голосно читав він, ніби смакуючи кожне слово, свою промову до царя та донос на Гетьмана, трохи насмішкувато поморгуючи своїми кудлатими сивими бровами.

Великої ласки чекав його милість генеральний суддя і писар, Василь Леонтієвич Кочубей, від його царської величності. Та не такої милости сподівався...

Перед очима графа була жалюгідна, знищена тілесно і душевно людина, померезана власною кров'ю, уся залита ненавистю і злістю. А в очах, трохи аляканих, з глибокими вогниками очак, жевріло питання: і що це власне діється?

Це була не людина, а якийсь товстий оберемок скривавленого лахміття, притороченого крученими мотузами до кам'яного стовпа. Граф бачив, як московський кат, що виконував вже й не такі допити у царській Москві, згідливо відклав батога, обтираючи його об полу чорного кафтану і буркнув:

— Старий вже, товстий дуже, більш не витримає...

Прийшлося припинити допит з «прістрастієм». А все ж дещо нового сказав його милість писар генеральний, подумав граф, згадуючи як синкі невиразні слова, що стогоном виривалися з грудей Кочубея, підхоплювалися московським піддячим та записувалися в допитний лист.

Не тільки донос відкликав, але й зізнав, що лиш по злобі своїй на Гетьмана донос вчинив, що ніякі зрадливі вчинки і помисли Гетьмана невідомі йому були.

— Добра річ московський батіг, — думав граф. — І не таке скаже, як треба буде. А Гетьмана чпати тепер не можна. Цар не велить. Над-

то кепсько стоять справи государя російського. — Не можна зараз ще одного ворога лютого наживати.

— Та й чорт зна, чи в доносі правда вся. Може й дійсно видумав все Кочубей по злобі своїй. Гарна, кажуть донька в нього, в Гетьмана закохалася. Полюбовницею його зробилася. От і хоче писар генеральний і Гетьмана знищити та ще чого доброго і самому гетьманом зробитися. Не даром Любов Федоровна уже давно в Гетьманші мітить. Доньці дорікає. Всі вони там у Гетьмани пошитися хотять.

Цар же дуже Гетьмана поважає. Андрея Первозванного Орден йому пожалував. Саєту дорогого, вин заморських і соболів не раз посилав.

От і крути, як хочеш. Ще добре, що Шереметєв порадив з «пристрастієм» допит вчинити. Так все й на добре виходить. І донос брехливим виявився, і я похвалу найвищу за ретельне досліджування дістану. Не забуде його царська милість слугу свого негідного.

А Мазепі і ми цього не забудемо. Диму без вогню не буває. Добре, що попередив нас його милість писар генеральний. Прийде і на Мазепу час. Тоді певно і не таке під московським батогом заспіває.

Хитра bestія. На всі боки крутить, а слизький такий, що вхопити ніяк не можна. Хворотою своєю «подагричеською» і іншими недугами тяжкими відкручується. Жіноцтво ж дуже любить. Сили мужньої не на одну Мотрю хватає. Його ясність граф Головкин усміхнувся, присунувши до себе ближче свічки, він ще раз переглядав одібрані від Кочубея папери.

Ось двадцять шість пунктів обвинувачення доносу, що певно придадуться для пізнішого розрахунку з Гетьманом. Ось доповнення до них, дані Кочубеем, Іскрою й Кованьком. Ось запис зізнань на допиті з «пристрастієм».

Враз згадалося, як веселий сотник Кованько, що ледве тримався на ногах по допиті, кинув, проходячи повз вже теж побитого Кочубея:

— «Ваша милосте, яка ж бо московська пужка солодка! Купить її жінці додому на гостинець!»

Цей натяк на Любов Федорівну, жінку Кочубея, чомусь особливо врізався в пам'ять графа, і він зрозумів, що всю цю історію з доносом заварила честолюбна Кочубейха в надії, що цар в нагороду за донос Кочубея гетьманом зробить.

Під руками опинилися дрібні листки, писані шляхотною гетьманською рукою. Граф переглядав їх та порівнював з відписами, які вже були злагоджені в його канцелярії.

Перед очима проминула струнка, депо здерев'яніла літами постать Гетьмана і здавалося чимсь несамопитим його молодецьке і, як видно, глибоке кохання до дівчини, що могла б бути його онукою.

Палкі слова, що вкладалися в дзвінкі шерехи пристрасти й любови, затанцювали перед ним:

«Моє серденько, мій квіте рожаний, сердечно на тебе болю, що не вдалеко від мене ідеш, а я не можу очий твоїх і личка біленького видіти. Через сєє письмечко кланяюся і всі члонки цілую любезно».

Поставивши число перше на копію, граф взяв другий лист Мазепи:

«Мое серденько, зажурився, почувши від дівки таке слово, що ваша милість за зле на мене маєш, що вашу милість при собі не затримав, а відіслав додому. Уваж сама, щоб з того виросло: щоб твої родичі по всім світі розголосили, що взяв у нас дочку вночі гвалтом і держить у себе місто наложниці.

Друга причина, що державши вашу милість у себе, я би не міг жадною мірою витримати, та і ваша милість також; мусіли би-сьмо із з собою жити так, як малженство кажить, а потім прийшло би не благословеніє від церкви, а клятьба, щоби нам з собою не жити. Де б же я на той час подівся і жаль би було вашої молодости, що потім би плакала зза мене.

Прочитавши цей лист, граф задумався. Постать Гетьмана враз змінялася. Він бачив перед собою глибоко нещасну людину, що, керуючись найшляхотнішими почуттями, відсилає від себе коханку, зберігаючи її дівочу честь і славу, відчуваючи, що коли б він її не відіслав від себе, сила його і її пристрасти переборола б всі перепони.

Але граф занадто досвідчений, занадто багато життєвого знання у цього нікому не вірючого дипломата. Він підозріває, що Мазепа, цей старий лис, хтів своїм листом перехитрити Кочубея. Мазепа добре знав, що його листи Кочубей відбирає у Мотрі. Ось він і навмисне написав цього хитрого листа, щоб Кочубей повірив, що його дочка вернулася до нього неторкненою.

— Нас не проведеш! — усміхнувся граф. — Знаємо ми і не такі інтриги. Уявляю собі, як зрадив Кочубей, читаючи цього листа. І дійсно, Кочубей цим листом переконує нареченого Мотрі, Чуйкевича, про дівочу честь своєї доньки.

Задоволений, що знову розкусив одну з хитроців Мазепи, граф читає далі.

«Мое сердечне кохання! Прошу і вельми прошу, рач зо мною побачитися для устної розмови; коли мене любиш, не забувай же, коли не любиш, не споминай же. Спомни свої слова, що любити обіцяла, нащо ж мені і рученьку біленьку дала і повторюю і постократно прошу, назнач хоч на одну хвилину, коли маємо зі собою видітися для спільного добра нашого, на которе сама ж перше созволила, а нім тоє буде, пришли намисто з шії своєї, прошу».

Червоні коралі з шії Мотриної за дорогу ціну купив Гетьман у Федора, козака Кочубейового. Потрійно обкручував їх, мов бранзолет бусурманський, кругом зап'ястя лівої руки. Мов чотки, перебирав він їх звена, пестячи їх лагідну округлість, шліфуючи їх довгими сухими пальцями об кармазинові рукави.

Мов целюстки рож, мов дрібні живі краплинки крови, мов розтулені уста дівчини, здавалися вони йому. Живою згадкою були на Мотрі, ніби пройняті ще її теплом, її пахом, мов частиною її були, все пориваючою, все вичікуючою.

«Мое серце кохане, сама знаєш, як я сердечно шалено люблю Вашу Милість. Ще нікого в світі не любив так; мое б то щастя і радість, що нехай їхала б та жила у мене, тільки ж я уважив який кінець з того може бути, а особливо при такій злості і засдлости твоїх родичів, прошу, моя любонько, не зміняйся ні в чому, яко вже не однократно

слово своє і рученьку дала еси, а я взаємне, поки жив буду, тебе не забуду . . .»

Граф згадував злість і заїлість Кочубея, як він з насолодою перераховував йому всі 26 пунктів доносу. Згадував ненависть, якою прямо пашів Його Милость Генеральний Писар і враз дійсно йому почало здаватися, що цілий цей донос є злісною вигадкою, безпідставним наклепом ображеної батьківської чести та злістю на власну доньку.

Сотник Кованько оповідав графові, як Кочубей бив не раз нагаєм свою доньку. Довелося і самому нагая попробувати, подумав граф, читаючи далі:

«Моє серденько, тяжко болю на те, що сам не можу з Вашою Милостю ширше поговорити, що за пораду Вашій Милости в теперішнім фрасунку учинити; чого Ваша Милость від мене потрібує, скажи все сій дівці, зрештою, коли они, проклятії твої, тебе цураються, іди в ма-настир, а я знатиму, що на той час з Вашою Милостю чинити. Чого потреба, повторюю, ознайми мені Ваша Милосте».

Треба нагадати Шереметєву, щоб післанця до Гетьмана післав, — враз подумав граф, — щоб допит Любові Федорівни Кочубеїсі вчинити велів. Болючий натяк на жінку Кочубея від сотника Кованька не давав спокою. Граф уявляв собі маєстатну і важку постать Її Милости Любові Федорівни Кочубеїхи в розкішній грезетовій сукні та шитих самоцвітами турецьких сап'янцях, що залізною рукою тримала в руках Його Милість Генерального Писара і ось марно змагалась з свавільною донькою.

Граф переглядав дальші листи Гетьмана, та відмічав на копіях своє віді. Хвилину спинився він на останньому листі:

«Моя сердечне кохана Мотронько! Поклін мій віддаю Вашій Милости, моє серденько, а при поклоні посилаю гостинця книжечку і об-ручик діамантовий. Прошу тоє завдячно прийняти, а мене у любові своїй ховати; нім дасть Бог з ліпшим привітаю, а за тим цілую уста коралеві, ручки біленькі і всі члонки тільця твого біленького, моя любенька кохана».

Скінчивши читати, граф подумав: Що чинити з цими листами? В архів віддати? Придадуться, як матеріял обтяжуючий. Та ні, ма-теріялу у нас доволі. Треба краще показати Гетьманові лицарськість московську. У діла любовні мужі не втручаються і дискрецію збері-гають.

Довге, сіре з чорним кінцем перо стирчало в каламарі. Граф взяв аркуш паперу і, обережно попробувавши перо об ніготь великого паль-ця, почав писати.

Хитро посміхаючись, виводив він кумедні закарлюки, часом спи-няючись, потягуючи носом і поглядаючи на великий портрет Петра, що опоясаний блакитною андрейвською стяжкою, сперши долоню об тонку німецьку шпаду, вперто вдивлявся кудись в далечінь.

Страшний цар московський, незломний у волі своїй, шалений у гніві своєму. Тяжко служити Його Величності.

Граф вийняв з рукава тонку обшиту крайками хустинку і витер спітнілі долоні.

Хвилину сидів нерухомо, далі знов взявся за перо:

... «Розбираючи взяті у Кочубея папери, знайшли ми між іншими деякі листи і цедулі Вашого Сіятельства рукою чи кого іншого писані до дочері його Кочубеївни, котрі власні, не переписані і нікому не показані до Вашого Сіятельства за печаттю при сьому посилаєм».

Скінчивши лист, граф розпустив над свічкою трохи червоного воску і, послинивши великий перстень, що зняв з правої руки, раптово притиснув його на ще м'який віск.

Щось рішуче і закінчує було в цьому русі. Ось ніби так скінчилася якась подія. Ось ніби так, притиснувши перстень, кінчався якийсь розділ, завершалось чиясь життя і лише ніч, чорна і глуха, сліпала великими олов'яними вікнами, огортала густою всеросійською тьмою усе навкруги, приглушуючи нерівне світло блимаючих свічок, та враз з острахом віджахалася від білого едвабного кафтану і блискучих орденів його Світлости графа Головкина.

ПАВЛО ЛОСЬ

Дрібні оповідання

ЗАБУТА МОГИЛА.

Вже забули люди за ту могилу, що на Макаровій межі. Давно забули. Забув і сам Макар. А могила поросла травою, зрівнялась із землею, тільки калина виросла на ній.

Забули і всі люди.

Недавно, коли у війні горіла Україна, бачили люди, що туди поза селом проходило військо. Хіба одно? Бачив і сам Макар, що одного дня на його межі виросла свіжа могила. Хіба в тодішні часи мало таких свіжих могил виростало на українських полях? Стільки, що зір на небі. Що й не перелічити.

Могили і могили.

Ніхто на цій могилі й хреста не поставив. Ніхто навіть і не помолвився за грішну душу покійного. Ніхто! Навіть і не поспитає, чия це могила? Хто в ній лежить? Що ж то за жовнір? Звідки?

Може десь згадували батьки. Може — і жінка з дітьми. А може і чорні брови, щораз виходячи за ворота і виглядаючи, чи не вертає милий. Може Бога молять, щоб здоровий додому повернув. А може і за душу покійного. Хто його може знати. Різно буває.

А калина розрослася і розцвілася.

— Вже досить нарослася, калино! Вже досить! Розрослася-розцвілася, мов би була справжня пані. Досить рости і хмелити поле! Досить! Ніщо коло тебе не росте. Досить тобі рости!

Грубим старечим голосом промовляв старенький Макар до калини. В руці тримав гостру сокиру, що мов скло блискотіла гострим вістрям до сонця, що розливалось по розхвилюваних полях.

І підняв сокиру, щоб її зрубати.

А калина мов злякалася, бачучи свою смерть, і низенько до самої землиці поклонилась старому. Так привітно і так жалісно зашуміла,

що серце зрушилось до глибокого жалю, аж в очах сльози заблищали наче до сонця роса.

Здивувався Макар. Опустив руку.

— Тату, не рубайте калини! Вона своїм тихим шумом мене усьпляє, а своїм білим цвітом мою душу одягає і буйному вітру прострілецьку славу розповідає! А вітер буйний летить і по світу розносить, по усіх усюдах голосить!

За його спиною хтось невидимий говорив тоном голосу його сина, Юрка, що був пропав навіки. І ще більше здивувався Макар.

— Може це мій Юрко? — подумав. Оглянувся поза себе. Не було нікого, тільки легесенький вітер подував. Поза спину холодом проліз страх, мов сам себе злякався. Охляли і ноги, і руки, і сокира впала з руки на землю, і сам ще ледви вітру тримався. Не знав, що з ним діється.

Хотів утікати та ноги відмовили послуху, мов до землі приросли. Мов його очарувало. І зиркнув мимо між віття розкішної калини й на галузці побачив жовтий хрестик із розірваним тонким ланцюжком. Взяв його в руки і очам своїм не вірив, що цей самий хрестик він Юркові на шию завісив, коли той ішов на війну. І з очей покотились великі сльози.

— Так! То ти, Юрку, у цій могилі лежиш? На рідній землі? Ой, сину, сину! — і голосно заплакав, мов мала дитина. — Чому ж ти досі не дав знати? Чому? Що це твоя могила... Був би хреста поставив і Службу Божу за твою душу найняв. Ой, сину, сину!..

Безсилий упав на могилу і до холодної землі приклав свою сиву голову і думками потонув у той буревісний час революцій, коли палала Україна, коли кривавим огнем горіла її Воля на стосах трупів, коли ріками розливалася кров.

— Тату, я піду за Україну воювати! Тату, я піду! Піду! Усі пішли!..

Наперся йти Юрко за Україну битися...

Він похилив голову і задумався. Вже двох їх пішло і чи живуть — не знає. А ще й третій наперся йти. Що робити? Пустити? Хай іде!

— Іди, сину, іди! І волю України принеси!

Почала мати голосити і лаяти, чому я дозволив йому на війну йти, бо самі остануться, мов сироти. Навіть не буде кому за ними на їх могилі помолитися, а господарка в чужі руки піде.

— Хай іде, Марино. Хай! Він за Україну! Не хочу мати гріха перед народом і тягару на своєму сумлінню. Хай іде, як колись наші предки ходили. Може він справді багато послужиться для України?

— Іди, сину! Щоб тебе Бог боронив перед алом, ось маєш хрест, — і повісив на його грудях. — Та пам'ятай мені, що без волі України не вертай! Без слави не показуйся! Маєш принести і Волю і Славу!

І тішився Юрко.

Попрощалися і сльозами облилися.

Пішов.

Ще випроводив його за село і більше він не вернувся.

— Це він! Мій син, Юрко, у цій могилі! Він! Він!.. Він...

Летів буйний вітер, кланялася калина, шуміла і буйними розмовами і сонцю розказувала і зорям і білолицьому говорила — що тут лежить під її корінням український січовий стрілець, Юрко.

Ще довго молився батько на могилі. І що дня виходив молитись.

2. ЛИСТ.

На дворі перехмарювалося. За хатою хилилися верби, мов жебраки під церквою. А Текля сиділа край вікна і щось латала і думала.

«Нема моєго Івася, щоб йому полатала сорочку. Нема... Вже кілька то часу минуло і листа не напише. Ні найменшої вістки про себе не подасть. Чи може вже не живе? Може на Сибіру загинув?»

Так пливли думки через посріблену голову тихою бурею, і мучили душу, і серце обіймали, і тугою, і жалем. Бо пінов син у большевицьку армію, а де? — і досі не дізналася.

А тут рипнули двері і в хату ввійшов листонош.

— Добрий день! — і подав листа.

Закликала Марусю.

— Читай, Марусю, що Івась пише. Так довго його не бачила, хай хоч його слово почую!

А в очі мов горох покатали сльози. Заблискотіли мов кристаль до сонця.

«Дорога Мамо!»

Зворушливо читала Маруся, а її тонкий голосочок щебетливо розливається по тихій хаті. А за хатою шуміли верби, а пониже гуркотів бурхливий потік.

— Я думала, що він загинув, — і Текля рукавом обтерла мокрі очі.

«Перші слова моєго листа, Слава Ісусу Христу!»

— Мій синопку! Однаково ж про Бога пам'ятаси!

«Я є здоровий, якого здоров'я і Вам бажаю...»

— Слава Тобі, Господи! Добре, що хоч здоровий.

«За мною, мамо, не плачте. Не тужіть. Я є на рідній землі, Україні. Зо мною є хлопці з Галичини і з поблизьких сіл. Живеться нам весело. Кругом свої люди, але і вовків повно, що чигають на кожному кроці. Ми їх остерігаємося».

— Аж мені на серці легше стало, що є в Україні, що не на Сибіру. Хоч почує рідне слово.

«Тільки, що військо. Дисципліна — тверда мов залізо. Ще довго сонце не сходить, а ми вже йдем у поле на заняття».

— Еге! то не вдома! По півночі прийшов із села і спав до полудня. Там тебе навчать, як і коли йти спати і рано вставати!

«На заняття нами гонять мов собаками, що навіть віддихнути немає часу. Муштра і муштра! Коли не раз згадую про рідну хату — то заплачу...»

— Бідний мій синопку...

«Найбільше натискають, щоб добре стріляти. А я стріляю дуже добре!»

— Добре, сину! Тим тішуся! Бо большевика буде треба з України гнати! Треба буде цільно стріляти! Бити! І бити!

За хатою шуміли верби. Раділа мати, що син дуже добре стріляє.

«Тільки молитись потайки мушу, бо забороняють, і сміються. Коли положуся спати, накрию голову коцом — і так лежачи, молюся, а рано — дорогою ідучи на муштру. Та все потайки та потихо, бо не дають. Глузують!»

— Мати важко зідхнула.

— Бомуністи... Безбожники... Їх покарає Господь, як Содому в Гомору і самі себе вигублять. Бо і в святому письмі є написано, що злії злих погублять.

«Церкви тут ніде немає. Багато людей вірить в Бога і чекають страшного суду. І визволення».

— І скоро воно прийде!..

Мов дзвіночок, розлягався Марусин голосочок по хаті. А мати то плакала, то потішалась. І раділа і сумувала. А зза хмари виглядало сонце мов усміхнена дитина і крізь вікно заглядало в хату і з срібним усміхом розлилось по земляній долівці...

На стіні мовчали образи.

— Добре, що Бога ти не забув! Що молитву проказуєш! І я буду молитись за тебе, щоб щасливо повернув до рідної хати.

За хатою у долині гуркотів потік. Бився об високі береги і розбискувався об тверде каміння.

Летів розколюваний вітер.

3. ЖІНОЧІ ЗБОРИ.

Вечір. На синьому небі ясні зорі. За горою червоне небо — місяць сходить. По вербах переливається вітер тихим шумом.

У залі клубу жіночі збори.

— Не хочемо вашої свободи! Не хочемо колгоспів! Не хочемо! Не хочемо!

Кричали жінки, які по самі береги набились у залю. З усього села, і бабки, і жінки, і дівчата. Усі! Усі! Тільки по кутах причаїлись чоловіки, мов які злодії.

На столі висіла лампа і розливалася ясним сльезом мов місяць, тільки в кутах ще виступали гострі риси вечірнього сумерку. Чорніли і вікна мов заворожені.

На сцені сиділа уся сільська рада мов «верховний совет», горді та напалужені мов пугачі. А Марта Якова (що була членом сільської ради) така сиділа горда мов сова на липі. За столом стояв представник партії, Нікітенко, що був прийхав з району.

— Товаришки!..

Говорив. А зала гуділа мов на ярмарку. Кричали жінки. Кожна собі говорила.

— Тихо, жінки! Будьте спокійні та дайте говорити! — просив голова сільради, лях, і плескав у долоні. Кричав. Лаяв. Лютився. Затискав і зуби і п'ястуки.

— Товаришки!..

І на хвилю заля стихла, а Нікітенко продовжував, як голова, поважним тоном:

— Сталінська конституція дала жінкам рівне право з чоловіками будувати щасливе життя соціалізму в Радянському союзі, квітучій країні трудящих!

І знов по залі покотився шум, сміх.

— Ми не хочемо вашого права! Ви нас на норми виганяєте! Не хочемо вашого щасливого життя!

— За капіталізму ви, жінки, були поневолені! Ви не мали жадних прав! Ви були рабами своїх чоловіків!.. Вас туманили релігійним дурманом! Не допускали ні до виборів, ні до громадянської роботи! У нас у радянському союзі жінки є льотчиками, комісарами, директорами фабрик і депутатами! Усюди жінка може працювати! Усюди має рівне право!!!

— Не хочемо вашого права! — гукали жінки бунтарським голосом. Свистали. Гупали об долівку чобітьми.

— Я вас, товаришу, лерепрошую! Дозвольте мені сказати слово! — виступила Софія Андрійовна. Ціла заля затихла. Лиш магом сій. Її міцно обурив виступ проти релігії, бо сама була релігійна. Цілий час мовчала, а далі її не витримала і, мов з під всієї вода, вибухла.

— Прошу! — перестав говорити Нікітенко і уступив Софії.

— Ми, товаришу, вашої свободи і вашого жіночого права не хочемо, тільки нашого нам не відбирайте! Ми іншого права не хочемо, яке мали досі за того капіталізму. Бо українська жінка ніколи не була рабинею свого чоловіка. Вона завжди мала право і була вільна. Ми всі є рівні з нашими чоловіками! Вільні! Хіба у вашій Росії жінки є рабнями! А в нас в Україні, ні! Наші чоловіки завжди йшли на війну з мечами і крісами, а ми, їх жінки, з плугом у полі обрали й сіяли! Ми нарівні з своїми чоловіками воюємо й працюємо. Які ж ми рабині? Ви нам наше право забираєте! Колгосп на норми гоните і святу віру забороняєте! З нашої груди хочете нам Бога вирвати! Щоб ми своїх чоловіків зраджували, а наші діти щоб під плотами тинялись! Не дамо свого і вашого не хочемо!

Нікітенко затискав зубами, а лють скажено брала до краю. Готов був її розстріляти мов собаку оцим наганом, що в кешені. Як така жінка сміє прилюдно проти партії і влади виступати? Як сміє протестувати проти диктатури пролетаріату... Як сміє!.. Як!?!..

— Ви, товаришко, жінок бунтуєте! Ви збори підриваєте! Ви проти партії виступаєте! Ви бунтарка!

— Ми всі бунтарки! — кричали жінки. — Не хочемо вашого!

Заля гуділа і жінки покидали збори. Тільки на сцені лишилися представники партії і сільська рада, мов сироти на пустому базарі. А на стіні з жорстоким поглядом портрет Сталіна та менші — його соратників...

Між людей без наймення

(П'ятий розділ із суїти «Золоте серце»).

Мушу трохи вернути взад, до свого дитинства.

Коли не помагали умовляння, погрози й менші карі, мене — дитину — брали на руки й несли до бібліотеки. Там, серед полиць та шаф з книгами, шматків давніх барельєфів, античних бюстів та портретів прадідів, висів один образ-портрет. Постава лише до поясу — в кармазиновому, яскравому жупані. Обличчя й голова — виголені: тільки чорні, як дві гадючки, вуса та довгий оселедець. Чорні, іскристі очі пронизують наскрізь. Тонкі вуста з веселою усмішкою. Але той сміх і його веселість такі страшні, як блиск ножа, піднесеного над головою.

Мене підносили вгору до цього портрету, а я кричала, мов сойка, дряпалась і видиралась, як дика кітка.

Тоді говорили:

— Бачиш?.. То — Гонта. Тільки знов будеш неслухняна, — він прийде вночі й забере тебе. От тоді знатимеш!..

Мене огортав шалений жах, хоч так-таки ніколи й ніхто не сказав мені допущтя, на що здалась я тому Гонті й що саме я «знатиму». Так само не знала я, хто такий був Гонта. І може саме в тому незнанні й ховалося джерело могого незмінного жаху. Бо ж міг то бути наймогутніший і за всіх найдужчий чарівник. А може то: все ало, про яке я чула? А може то — пекельний біль?.. Одно слово: містична постать, що — по моїй уяві — жила у вогні, бо ж на образі він був освітлений червоною загравою, що грала на всьому його обличчі.

З доброї волі я не заходила до бібліотеки, якщо там не було нікого зо старших. І навіть при них я ні за що в світі не могла піднести на портрет своїх очей. Тільки пошепки питалась у всіх: хто він? Однак навіть моя вихователька, miss Floa, що знала мабуть про все на світі, нічого докладного не могла сказати про Гонту, хіба що — «це — постать із старих народніх легенд, як от Роб-Рой, чи Робін-Гуд». Я знала досить і про Роб-Роя, і про Робін-Гуда, але не про Гонту...

Надворі було тепло, в садку — повно стиглих овочів, в обійсті — рушно. І цілий день, і вночі незачиненими ворітьми в'їздили одна за одною височенні хури, а за садом, довкола току виростали нові й нові бронзові, з прозеленню гори, вкриті золотими шапками. Були вони вищі за наш дім, за двірець, що на залізниці, за паровий млин пузатого Гутмана...

Одної ночі я прокинулась від ясного світла. Скрізь видко, майже, як у-день. Тільки все було страшенно червоне. Я перелякалась, кликала, плакала, кричала: ні бабуні, ні місс, ні хови, ні покоївки!.. Нікого... Я вилізла з ліжка і в самій сорочечці й боса бігала по всіх покоях. Старий дім виглядав, мов зачарований, казковий палац. Ніде —

живої душі, все залите червоним ясом, у якому по кутках, під меблями, за великими квітами, нарешті — за мною ворухнулись, хитались, пересувались темно-фіялкові мовчазні тіні. Я нечутно бігала килимами, а тіні ганялися за мною, ловили мене. У великій залі, з люстрами від стелі до підлоги, я побачила себе — в червоній сорочці, з червоним волоссям, з темною тінню за спиною. Але найяскравіше червоне сяйво з блискучими, золотими смугами виривалось з широкого вікна, що було над дверми бібліотеки. Чути було незвичайний дзвін, мов у церкві, тільки що він був частий, рвучкий, неначе плакав.

І нараз я збагнула, що в погрозах старших була правда. Це — «прийшов Гонта...» Всі повтікали, мене забуто...

Я метнулася до дверей на веранду, що виходила в сад. З невимовним зусиллям відчинила їх і станула перед морем вогню, що замережувався вітами дерев. Галас, метушня, окремі вигуки й навіть плач дзвонів заглушав хоровий голос безлічі горобців чи інших птахів, що всі разом кричали з неуявимою силою. Це переповнило жахом всю мою істоту, і я впала на веранді...

Коли отямилась, то вчула рип дерев'яних сходинок. Просто до мене швидко, величезними кроками поспішав увесь червоний Гонта. Я заплющила очі руками й зкам'яніла. Ось він — надо мною. Ось мене беруть його руки, такі шорсткі, тверді... як руки мого приятеля, нашого машталіра Макогона, що робить мені голосні сопілки... Я — вже в тих руках, моє обличчя доторкається до червоного жупану, котрий також «пахне коником», як і звичайно Макогонова одежа. Я ще чую, як одна з тих рук ніжно гладить мене по голові, але вона така шорстка, що моє волосся чіпляється за її грубу шкіру...

Коли вже я прокинулася остаточно, — в хаті було денне світло, біля ліжка сиділа моя бабуня, стояли: місс, хова і «дядя-доктор». Вони говорили, що в нас погоріли скирти, що дім — цілий, але ж... ніхто з них не бачив Гонта. Навіть взагалі Гонта нема на світі...

Це була явна неправда, якої часто допускаються старші, хоча самі раз-у-раз вимагають тільки чистої правди. Це була неправда тим більше, що за кілька днів Макогін признався, що Гонта знає. Але й він запевняв, що до нас Гонта не приходив. А на всі мої прохання сказати: де він, хто він? — Макогін тільки крутив головою й, хитро посміхаючись, говорив:

— Е, ні!.. Макогін — не такий йолоп, щоб такого навчати панську дитину...

— 0 —

Як вода упливав час. Як вода забрав і відніс у безвість минуле. Давно забулися дитячі сни, сподіванки життя. Вже прийшло й саме життя, й не було воно таким, як я сподівалась...

І от, закрутила світом кривава війна. На початку її я опинилась в Києві. Бачила перших поранених. Бачила їх в новеньких, блискучих шпиталях, куди доводилось приходити, як «дамі-патронесі». Бачила в їхніх очах застиглий жах, повну покору своїй долі, що жорстоко карала їх без жадної в їхнього боку провини. Бачила однаково скривлені муками обличчя, однакові скляні, каламутні очі конаючих (з тим же самим запитанням: навіщо, за що? — як у забитих колись на по-

люванні зайців чи оленів), чула однаковий, нелюдський крик у оперованих... І щось змінилось у моїй душі.

Я не мала обов'язків, що тримали б мене при комусь чи на певнім місці, — й вирішила піти туди, де нестримно коверзувала смерть. Була на передових позиціях за червоно-хресну сестру-жалібницю. І тут, серед жаху війни, кошмару страждань, танцю божевільної смерті, я вперше в житті ясно відчула, як моє серце огортується чимось теплим. Мов ледяна шкаралупа почала танути на ньому. І стало дивно мені, що раніш саме в цій холодній його обгортці я й бачила всю його силу. Вірила, що вона — ота обгортка — тільки й помагає мені жити зносити самоте, в натовпі самотне, життя, без піжності, теплини взаємин, без родинного затишку. Тільки через ту здібність серця бути завжди рівнохолодним, — гадала я, — й могла я прожити хоч і без щастя, так за те й без великих духових страждань.

І от тепер, ще в Київському шпиталі, ту ледяну обгортку розтопило одно слово. Просте й звичайне, як простим і звичайним видається для нормальної людини нормальний стан її здоров'я. Невідомі, незнані мені, всі однакові люди, що з убогих своїх хат прийшли вмирати на кривавому полі, довірливо й невимовно тепло промовляли до мене:

— Сестро!..

І я, що ніколи раніш не чула того слова, — бо ж не мала ні братів, ні сестер кривих, — якось відразу збагнула всі неоцінені скарби піжності, ясної й простої, як те сояшне сяйво, до якого завжди стреміла я і в природі, і в своїх мистецьких шуканнях. І тепер, несподівано й неждано, нараз стали мені справді рідними й близькими всі оці «Івани» й «Петри», що про них геніяльно сказав Ростан:

— «O, noms, noms inconnus!

«O, pauvres noms obscurs des ouvriers de gloire...»*)

Ці «Івани» й «Петри» — сірі, непомітні, безіменні творці голосної, пишної «слави», яку здобували вони ціною своєї крові й життя, назвали мене сестрою й тим словом ніби влили в мене цілющий лік, позбавивши мене моєї до всього байдужості...

Якось пізньої осені, вже на підзимку, на нашому відтинку сталась поразка. Військо разом рушило назад. Спішно евакували і наш шпиталь. Саме перед тим мене післали верхи — я добре навчилась в Орієнті їздити конем — з припорученням далеко в західля. А, коли я вернула, все вже було вивезено. Про мене забули. Я навмання майнула назад, але ж кінь не тільки був знесилений, а ще й шкутильгав. В ближчому селі я спробувала найняти повіз, або купити нового коня у селян. Та швидко побачила, що про це нема й мови: було це в чужих землях, й сполохані селяни боялись допомогти, бо ж, як хтось потім скаже ворожим розвідкам, то враз станеш військовим шпигуном. А що дає такий диплом, те кожному ясно.

По-друге ж і головне: я тут була «чужа». І саме через те, що кожен підкреслював ту мою «чужість», я й не лишилась тут. Покинула

*) З французької: — „О, наймення, наймення незнані,
„О, бідні, темні наймення робітників слави“ ...

свого коня-каліку: може хтось пожалує та виходить! — й подалась пішки. Думала: або ж зустріну десь якусь частину, або підбере обоз.

І справді, за якусь годину мене нагнав гурт сибіряків. Бородаті, суворі обличчя дивились неприязно, а старщина, почувши перша мої речення й судячи по вимові, вирішив, що я — полька. Тому:

— Вам краще астаться середі сваїх! *) — були слова, з якими він притис острогами свого коня.

Увечері я гукала Терціям. Відповідь доніс вітер:

— ...і сваїх пабрасалі!». .. **)

Я — самітня в полі, під сірим шатром осіннього неба. Передо мною — грузький, кальний шлях, що мов руками хапає за ноги

Лодибала до перехрестя, при якому стояла обломана «фігура». Де вже там іти далі? .. Сіла на горбку, обіпершись спиною на старий дерев'яний хрест.

Вітер затихав. На заході, що був перед моїми очима, спливали вгору хмари.

З-під них розгорталась жовта стьожка неба. Поволі байдужий спокій охоплював мене: дрімалось-марилось... «Чужа»... «І своїх покидали»... А й, справді, — чого й навіщо я тут? Хіба ж і мені не чужі всі ці люди? Чого й навіщо ув'язала я, з доброї волі, в цю «найбільш звірячу з дурниць»? .. Звіряча дурниця...

Ага!.. Це сказав Леонардо-да-Вінчі...

Усміхнулась сама собі: — От знайшла час згадувати Леонарда... Але... стривай! — спинила сама себе. — Як же я не бачила раніш, що так близько селище?

Мабуть — великий хутір. Присадкуваті хатки під гнідою соломою. Верба — над тихою сагою. У вечірніх сутінках на тлі жовтої смуги неба статечно вимахують рукави силуети низеньких вітряків. Ні, це — не хутір, а село, бо ж на шпилі — біла церківця, а в ній, мов двоє очей, блищать два освітлених вікна. А далі — стени з гаями, сині байраки...

Ніч тепла, але вогка. З-за хмар виринає щербатий місяць. Тепер мені вже легше йти, а все ж таки шлях важкий, мокрий і в ньому грузнуть мої босі ноги, а сірячина чавить на плечі. На хвилюк дивуюсь, де ж ділась моя шкуратяна куцинка й намоклі чорні й білі «кошинки», що там, під хрестом огортали мене, мов саваном? Але думка не затримується на таких дрібницях, бо все тіло кричить: — «Хутчій дійти!.. Вже швидше б спати!»...

Нарешті, й перша хата. Стукаю у віконце — відповіді нема. Стукаю ще й ще. Певне — пуста! Йду далі, клепаю на всі шиби — ніхто не озивається. Ось я вже біля царини: ще одна хатка — й кінець слободі... Ага: я ж тут — чужа!..

Де ж ті — свої?.. Де?..

Здається, в останній хатинці у вікні мерехтить вогник. Треба спробувати: що ж я на тому втрачу?

Заглядаю крізь зеленкувату шибу. Старенька бабуся в білій намітці, куняючи, сучить нитку при тьмяному світлі смольнички-лучи-

*) З московської: — «Вам краще залишитись між своїми».

***) Також: — «І своїх покидали».

ни. Засохле, мов крижаниця, обличчя таке знайоме, неначе бачила його не раз. Де, коли?.. — нема часу згадувати. Коло бабусі на лавці — великий смугастий кіт. Він дивиться на вікно й в його жовтих очах від лучини відбиваються два бурштинових вогники. І в тих вогниках також щось таке знайоме!..

Стукаю несміливо в шибу, притуливши до неї чоло. І враз відкидаюсь всім тілом, але щось тягне мене до вікна й не маю сили відірватись. Блискавкою прорізують мозок дитячі згадки. Встає перед очима старий бабусин дім, оточений стіною чорних ялин, в яких вночі гукали сови. Великий парк, веранда, покої, давні барельєфи, бюсти античних мудрців у бібліотеці і, нарешті... червона заграва, великі люстра, в яких я бачу себе, мов у кривавій парі... швидкі кроки по сходах веранди... стрункий козак у кармазиновому жупані. Обличчя й голова виголені, тільки — чорні, як дві гадючки, вуса та чорний оселедець. Тонкі вуста з веселим посміхом. Але ж той усміх і його веселість, — як блиск ножа.

Це ж — Гонта!.. Той Гонта, що «прийде вночі і забере мене», а тоді я «знятиму»...

Ось він підвів на віконце свої пронизливі очі. Він мене бачить: такими очима не можна не бачити того, що — перед ними. Він підводиться. Але ж не йде відразу до дверей: чогось спинився біля мисника, щось становить на стіл. Нарешті, риплять блаженські сінешні двері.

Я заплющую, як тоді, очі. Та ж і крізь повіки сяє мені червоне світло. Дарма намаги! Спираюсь на мазану стіну й кидаю... може останній... погляд.

Перед мене — стрункий козак. Напрочуд чисте й розумне обличчя. На вустах — ледве вловимий, добрий і приязний усміх. В одній руці — смольничка, другою легенько торкається моїх плечей і підштовхує в хату. Я нечутно пересуваю ноги, вітаю бабусю — ах! яке ж знайоме її лице! — й сідаю край столу. А «Гонта» підсовує мені склянку із старовинного скла, по вінця повну червоним вином.

— Не бійся, дитино! — шамотить бабуся. — Ти ж — у своїх!..

— Підкрися, сестро. Багато ще тобі буде праці, — додає й «Гонта».

Муругий, смугастий кіт вигинає спину, сплигує на долівку й починає, муркотючи, тертись об мої ноги.

Я жадібно п'ю. Чую, як спасенне тепло розливається по всіх моїх жилах. Розумію, що в тих двох реченнях, що їх щойно почувла, і є все те, що я мала «знати» від Гонти... На серці стає так легко, мов на нього лягла рожева хмаринка... І воно стукає так міцно, так рівно й спокійно, як вже бувало на часинку від «червоного ліку», що колись десь мені давано...

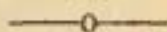
— Ну, дяка Господеві! Таки відживили вас, сестрице! — чую знову голос, також ласкавий і приязний, але іншого тембру, й бачу над самим своїм обличчям неголену вусату голову в саксаковій папасі. Це — кашовар Карпенко з похідної пекарки, що стояла близько нашого шпиталю, на фронті. Ще вчора увечері я писала листа його коханці, а він все припрошував:

— Тільки ж пишть, сестрице, по нашому, не так, як я виражаюсь...

— Де я? — питаюся тихо.

Та ж — у своїх!.. Не бітєсь, сестро. Так што, коли б не помітили вас під хвигурою, небезпрємінно був би вам каюк!.. Буде праця. Багато буде праці!..

Налетів циклон революції. Закрутив вихорем по всій Україні...

Давно вже з кількома баревними стьожечками на грудях і «з чистою», з огляду на поранення й «нездібність до дальшої праці», я вийшла зо шпиталів. Тепер уже я сама лежала хвора й голодна, в холоді і пітьмі. В Києві вже не було світла, у водоводах — не було води, а шматка гливтяка «защитнаво»*) кольору так само, як і трісок з краденого паркану, купити не було за що. Поранена рука не гоїлась і не дозволяла стати на жадну працю, щоб заробити якусь тисячу на пів-фунта хліба. Стягнута вагою ковдри й одежі, що вся була на мені, я лежала — й без думок дивилась в каламутне вікно, за яким густіє вечірній присмрк.

Зненацька силует чивісь голови затулив світляний чотирьохкутник в шубі. Піднесена рука торгає за раму й пробує відтягти надвір.

Грабіжник?.. Бандит?.. Шкода праці: тут не знайдеш нічого, крім тих лахів, що на мені!.. А все ж таки трохи моторошно...

А рука тим часом все ще шкрябається по віконній рамі. До шиби притулилось вусате обличчя: розглядає кімнату. Нарешті, чути тишенький, несміливий стук.

Чого ж бандит буде стукати?!

Обережно, щоб не вразити хворої руки, вивалююсь з ліжка й випростуюсь з одежі. Підхожу до вікна.

— Та відчиніть бо, сестро!.. Не бітєсь: свої! — чую приглушений голос.

Аж дивно: хіба ж таки ще є на світі така істота, що може назвати іншу людину сестрою?!..

А вже з відчиненого вікна на холодному повітрі влітають у хату теплі слова:

— Ми дізнались аж тепер... Ось пів-хліба, сестро... з деревні.**) Добрячий, ще й м'який!.. А це трохи меду та яблука. Сховайте. Тепер уже знаємо, то, як будемо живі, не безпокойтесь: принесемо ще. А потім, як дасть Біг, трохи втихомириться стрілянина, приїдемо по вас... Будете вчити дітей у деревні. По нашому, по своєму, значить... Буде праця, буде й за працю...

— А хто ж ви?

— От такої... Кажу ж: свої!.. Не пізнали й досі? — й вікном перехиляється в покій чоловіча постать в старій, військовій козущинці.

Справді, я вже бачила десь цю людину... Не раз, багато разів.

*) З московської: „оборонного“, тобто зеленого, як військова одіж.

**) З московської: село, селище.

А особливо так знайомий отой веселий усміх на тонких губах, ті чорні вуса, мов дві гадючки, гострий погляд чорних очей...

А між знайомий-незнайомий говорить:

— Та я не сам, нас аж четверо... земляки все. Он там — і Семен, і Дорош, і Макар... Ми ще й борошна вам принесем...

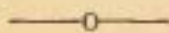
— Семен... Дорош?..

— Та, ну — да ж бо!.. «Ваші» ж ранені з похідного шпиталю Х... Приська — вона ж бо з нашого села, — служить в цім домі... вона ж і переказала, що так, мовляв, і так... Говорить: хвора й без хліба сестриця... Ну, як же не допомогти своїй сестриці?.. Так прощайте та поправляйтесь: всьо харашо**) будеть!..

Вікно затулено. В хатині — зима, а в душі — цвітуть квіти. І з-за червоного маку, з-за повних рож усміхаються, червоним осяяні, різні й подібні в своїй різниці мужні обличчя... Он — приязний погляд гострих очей, он — чорні вуса, мов дві гадючки, над тонкими устами...

— ...O, poms, poms inconnus!..»

— Брати?..

Та не сталося так, як укладали для мене «брати». Я не пішла на село «вчити дітей». Доля й далі підхопила та понесла мене світом, як несе осінній вітер відірваний листочок.

Але в добі того циклону, що був повен нечуваних небезпек, пізнала я спокій.

Власне, це ще не був душевний спокій. Було лише його передчуття. Була обітниця, що колись таки він прийде...

Л. ГРАНИЧКА

Спроба літературної регабілітації Наливайка

(З приводу історичного роману Івана Ле під заг. «Наливайко», Київ, 1940)

I.

Чи не всі наші визначніші письменники брали сюжети до своїх творів із нашої славної мцнувщини. Згадати б хочби Шевченка, Костомарова, Куліша, Нечуя-Левицького, Стороженка, Франка, Лесю Українку і Б. Лепкого. Та з усіх тих письменників тільки один Шевченко зумів у своїх історичних поемах так змалювати світлі картини нашого минулого, що пізніші вчені історики на основі научної аналізи з подивом стверджували, що наш геніяльний поет вірно відчув своєю творчою інтуїцією духа нашої Козаччини. Поза Шевченком можна б ще згадати Кулішеву «Чорну Раду» та деякі Франкові поеми («Іван Вишенський», «Панські жарти»). Так то й досі немає в нас

*) Також: добре.

письменника, що своїми мистецькими творами з нашої минувшини потрафив би був формувати українську психіку новіших часів.

На загал беручи — мало в нас творів із історичними сюжетами. Причина цього явища трохи дивна, коли пригадаємо собі, що в нас так часто деклямується про наших «Брутів і Коклесів», що вражало вже Тараса Шевченка, який перед сто літами вже домагався, щоб ми зо сфери деклямацій ввійшли в ділянку діл.

Кожна доба з іншого пункту дивиться на своє минуле й інакше його бачить. Хто прожив останні 25 літ — той багато дечого зрозуміє в нашій історії, чого перед 1917. роком не міг собі вяснити. Наша давніша історіографія не підкреслювала належно державницького моменту в нашій бувальщині, та не оцінювала саме з цього становища нашого минулого. Ця обставина мала вплив і на наших письменників, які в нашій історії шукали героїв до своїх творів.

Козаччина — найпопулярніша між нашими письменниками. В ній тісно силіталіся національні, соціальні й релігійні проблеми. «Панський», чи там «католицький» — утотожнювалося з «ворожим, польським» (московським — це вже ні! Л. Г.). Треба було аж праці В. Липинського, щоб показати, що воно не завжди так мусіло бути. Гадаємо, що наші дійсні, глибші, письменники, жахалися попросту визначних, найбільших, постатей козащини. Ані Хмельницький, Дорошенко, ні Мазепа (якщо не брати під увагу твору Б. Лепкого) — не мають ще й досі в нас такого літературного рівноважника, що хоч приблизно відповідав би їхній історичній ролі в житті нашого народу. Зате постать Северина Наливайка зацікавила вже кількох письменників.

II.

Про Наливайка писали досі в формі літературних творів такі письменники, як Куліш, Стороженко, Черкасенко й Іван Ле. Як історики досліджували ті часи з кінця XVI. віку, Костомаров, П. Куліш, М. Грушевський, В. Доманицький, І. Франко, а в наших часах М. Антонович. Ми не думаємо наводити думки всіх наших істориків, нам вистарчить вказати, як загалом наша історіографія оцінювала ролю Наливайка в житті нашого народу.

Панько Куліш ще 1865. р. надрукував коротку розвідку під заг. «Почини лихоліття ляцького і перші козацькі бучі» у львівській «Ниві». ¹⁾ Автор оцінював негативно діяльність князя Костянтина Острозького, що «жив ляхом вже й тоді, як ще не перевернувся в латинство». Культурну діяльність того українського магната вважав Куліш за «забавку», яка малою коштувала такого багатія, як волинський князь, якому благочестя зовсім не було «дорожче за панство». Куліш, як і багато інших українців, утотожнював «панство» з польськістю, якому протиставив «козацтво» — цебто українство. Подібно звужував він поняття українства й під релігійним оглядом, вважаючи православіє за українську віру, а унію за латинство, цебто польську віру. Острозький, на думку Куліша, «почав обороняти благочестя крадь-

¹⁾ „Твори Пантелеймона Куліша“, Львів, 1910, том VI, ст. 673—695.

кома, щоб і унію збити і з панамі-римлянами не розрізнитись». Служив «панству і козацтву», щоб «чужими руками жар загребати». «Одною рукою друкував біблію та мурував церкви, а другою покривав криваве розбишацтво», це значить «укривав Наливайка в своїх маєтках», та переховував награбоване козаками золото й срібло. З цього бачимо вже, як дивився Куліш на ролі козацтва при кінці XVI. в. та на його провідника, Северина Наливайка. «Руйнувати, пліндрувати, у свою охоту гуляти по панських добрах — більш нічого не ждали козаки». Цю строгу оцінку злагіднював трохи, додаючи, що «поки дика сила боре ворожу силу, поти вона мало дбає про свою будущину».

Куліш перестерігав перед славленням Наливайка, як заступника «благочестивої віри», як це чинили хронікарі-ченці й їх «заморочені учні» та пригадував «Кондиції» Наливайка, які він був подав польському королеві Жигмонтowi. В тих умовах хотів дістати український ватажок «пустиню між Богом і Дністром» і за те «різати носи і уші» панським утікачам, або завертати їх назад в підданство панам. Та народня пісня не знала про це і «голубила пам'ять» Наливайка, як народнього героя, видумуючи історії про його муки в «мідяному бичу» в Варшаві.³⁾

І найбільший наш історик **М. Грушевський** не високо ставить політичну мудрість Наливайка.⁴⁾ Автор зазначував, що «козацькі контрибуції переходили часто в прості грабунки» та що «соціально-політична сторона цього козацького господарювання пропадала», бо «принципіальні релігійно-політичні мотиви (в козацьких походах 1595—6) властиво ще не грали ніякої помітної ролі». Князя Острозького вважає цей історик за «голосу національної партії», а Наливайко гуртував біля себе «самих різних злочинців і втікачів», бо Лобода мав впливи серед запоріжців, головним чином серед їхньої старшини. В Наливайка були й польські старшини, та вони кермувалися не ідейними мотивами, а втікли від польського війська, бо їм не заплачено за службу грошей. Перед кінцевою поразкою над Солоницею козаки хотіли втікти в московські землі. Не робили цього з жадних «братерських» чи ідейних симпатій до «руського» народу, як це побачимо в романі Івана Ле, бо між козацтвом були й такі, що плянували втечу на Дін, а навіть до татар. М. Грушевський зазначував, що Наливайко в народній традиції «виріс до розмірів бунтівника — претендента на корону, кандидата на українського короля», хоч в дійсності сам він ніколи про це не думав.

Д. Дорошенко також не бачить в Наливайкові «борця за православ'я», як це твердила ранішня наша історіографія, бо «релігійний момент зовсім не грав жадної ролі в акції Наливайка, вона носила характер руху чисто соціального».⁵⁾

М. Антонович в своїх «Студіях з часів Наливайка»⁶⁾ так само

³⁾ Пор. також: Іван Франко: «Наливайко в мідянім бичі», в «Науковому Збірнику» в честь М. Грушевського, Львів, 1906, ст. 76—90.

⁴⁾ «Історія України-Руси», том VII, ст. 196—238 (видання Київ—Львів, в 1909 р.)

⁵⁾ «Напис історії України», том I, Варшава, 1932, ст. 193.

⁶⁾ Прага, 1941, Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, ст. 86.

розвінчує Наливайка з ореолу національного провідника. І цей автор вважає, що Наливайко «цим разом рішуче виступав по стороні іншого соціального ладу». Та проте «ославлений марш Наливайка з Волині на Случьк, Бобрунськ, Могилів та Річицю» був «чиство грабіжницьким походом». Як політик Наливайко «в zenіті своєї слави не сягав своїми мріями даліше від чогось на взір Чорноморських або Божеських козацьких військ ХІХ. віку». «Хотів він на пустелях між Богом і Дніпром осадити щось в роді прикордонної жандармерії в означеній королем чисельності і на державній платні», як це не подобалося вже П. Кулішеві. Куди більшу політичну зрілість виявив тоді латинський київський єпископ Йосиф Верещинський, який проєктував, щоб козаки дістали все Задніпров'я і там «творили самостійну державну організацію у васальній залежності від Польщі».

III.

Знаємо, як Наливайка одіювала наша історіографія, тепер цікаво подивитися, як на нього дивилися наші письменники.

Панько Куліш в третій частині своєї «драмованої» трилогії, що зветься «Цар Наливай», — стояв під впливом історіософічних поглядів, виявлених в своїй «Історії возсоединенія Русі». *) В прологу автор захоплюється «руським єдинством» та «слов'янською осяйною громадою». Наливайка називає автор «тверезим голотоводою», що ширить «правду між козацтвом нову». Герой цей взиває «докінчити діло, що розпочав Косинський надто сміло», та хоче міряти козацьку й панську правду та «боронить благочестиву віру». Мріє він з'єднати «Волинь, Підгір'я, Поділля, Білу Русь, Русь Червоцу та Запілля від Дніпра по Дон». В нього «руїна панська — козакові слава». Щоб це осягнути, треба, на думку Наливайка, «звести до купи чернь убогу й п'яну» та провадити її до бою з «посауіченим шляхетством». А тоді, як це вдасться:

«гайдамаків зупинити
і древню Русь варязьку поновити».

Представник черні радить під «Москву втікати» і з москалем «руїнувати костели». Те саме проголошує й Наливайко:

«хочемо піддатись москалеві,
як думав і Косинський, пан спасенний».

Як бачимо, то Куліш в дечому змінив свої давніші погляди на Наливайка, прийнявши за свої думки народньої традиції, проти якої так гостро виступав в своїй розвідці про Наливайківські часи. Наливайко в драмі хоче панувати в «Польщі, Русі й Україні» так довго, поки «всі панські замки і палати побачать люди в попелі й руїні». З повищого можна б гадати, що Куліш всетаки вважав Наливайка за

*) «Твори Пантелеймона Куліша», том IV, ст. 319—409, вид. в «Руській Письменності», Львів, 1909; I. частина трилогії звалася «Байда», друга «Сагайдачний»; чому твір про Наливайка вмістив автор аж на третьому місці — дивувався вже видавець Юліян Романчук.

руйнуючу силу, яка має «руйнувати», а не «будувати». Та й та «го-лота», що на ній спирається Наливайко, не певна сила, бо, як заявляє Орішевський, «на завзяття голодранців п'яних шкода в лиху го-дину покладатись».

Як бачимо, то Кулішів Наливайко захоплений слов'янофільством свого автора. Він навіть «ляхів любить, аби лиш вони схотіли між на-ми по братерськи пробувати». Наливайкову катастрофу спричинює в драмі Куліша Касильда, що порізнила Наливайка з Лободою. Спро-щування національних чи соціальних конфліктів до інтриги жінок («бо де чортяка сам не постигає — туди за себе бабу посилає») — ні-як не можна вважати вдалим письменницьким хвитом, хоч його ча-сто стрінати можна в нашій літературі (твори про Дорошенка та Ма-зепу).

Кулішів «Цар Наливай» не міг захоплювати своїми думками укра-їнського читача. Читач той бачив, що Наливайкове військо поводить-ся з «визволеними» з турецької неволі бранками в такий спосіб, що ці «воліли б не бачити отецької знов хати», та не знати, як їм «на волі» в «зневазі серце рветься».

IV.

С. Черкасенко після невдалих наших визвольних змагань задумав започаткувати драмою про Наливайка нову драматичну історичну трилогію. Першу частину творила драма про Наливайка,⁷⁾ як друга мала йти драма під заг. «Богдан Хмель», а третю частину мав «хтось написати тоді, як буде сотворена українська держава». Автор послу-гувався, як матеріалом, розвідкою та драмою Куліша. Черкасенко ду-мав, що провідною ідеєю твору Куліша було «утвердження коза-цької правди» («за сьогочасною термінологією — української держа-ви») — на наших землях». Вгорі бачили ми, що воно не зовсім так було в Кулішевих задумах. Перед Наливайком стояли такі перешко-ди в розумінні Черкасенка: «військові чвари, розбрат, незгода, зрад-ництво, донощництво, особисті інтереси й амбіції, які виявилися нано-во і в найновіших часах» (1917—1921).⁸⁾

Черкасенків Наливайко задумує «найледачішого зі своєї голоди та гайдабурів» обернути в лицаря.

Над усім правду свою поставити,
обідрану магнатами лихими
і споневірену ксьондзом лукавим.

З бидла панського, з рабів нікчемних,
то цебто з нас, створити на степах,
великий, сильний, радісний народ,
де б всі за одного й один за всіх.

А разом, не гайдабури, здобичники, голота,
а народ, що сам свою величну волю творить.

⁷⁾ «Северин Наливайко». Історична драма, Чернівці, 1934, ст. 84. Бібліотека, Са-мостійної Думки, ч. 8.

⁸⁾ Що не звикли вони й тепер, про це нема що й вгадувати! (Л. Г.).

Одним словом: «з козацької голоти створити державний лад — без холопа і пана». Отже на першому місці соціальна проблема, національне питання полутане, як і в Куліша. «Панський» — ц. зн. «польський»; «голота» й «гайдабури» — це «український» світ. В його війську служить поляк Орішевський, що хоче йти «на гордий Краків, на Варшаву», щоб і там творити «козацький лад» — без «холопа і без пана». Та представник статочних козаків, гетьман Лобода, знає, що

Ніколи ще такого не бувало,
щоб чернь сама свою творила долю.

Те саме бачить в кінці драми і сам Наливайко, вбиваючи зрадника Дригу: «І з ними думав я козацьку правду боронити, дурень...»

І в Черкасенка головну роль в інтризі відіграв жінка Лободи, «полька» Касильда. Відні ми з своїми «героями», хочби вони не знати як деклямували про свої «правди», — бо одна жінка-чужинка потрафить впливати на виследи боротьби за волю! Цікаве, що історики, хоч і згадують про те, що Лобода одружений був з шляхтянкою, та не вважають цього факту за головну причину невдачі битви над Солоницею. Грушевський пише, що положення козаків було тяжке. Польські гармати «вбивали людей і худобу в таборі, і при гарячій погоді ці трупи, гниючи, неможливо псували повітря» (ст. 228). Лобода почав переговори з Жолкевським, Наливайківці зробили бучу на раді, бо ширено поголоски про зраду. «Вурлива рада закінчилася смертю Лободи». Партія Лободи не могла переболіти цієї смерті. Та все-таки трималася в таборі і Жолкевський переміг, як твердить Грушевський, козаків звичайною мілітарною перевагою.

Перед полоним каже Черкасенко заявити своєму героєві, що хоч йому і не вдалося «діла доконати», то

«ще не раз повіє із степу
буйний вітер на магнатів,
і не одного ще бідная голота
гетьмана вродить — Наливайка — їм
на страх і на загибель...»

І Черкасенкова драма про Наливайка не вдоволяє сьогочасного українського читача, який знає, що українство з кінця XVI віку, — це не саме тільки «голота» та «гайдабури». Українство — це і князь Костянтин Острозький, і князь Кирик Ружинський, що раніше бував навіть на Січі, а пізніше стався найзавзятіший ворог Наливайківської «голоти»; це також і українське міщанство та духовенство, що чейже в релігійних боротьбах повинно грати іншу роль від тієї, яку визначив йому Черкасенко в особі «попа-розстриги», польського шпіона. — Та ж історики згадують про Наливайкового брата — священика Дам'яна, — праву руку Острозького, що в українському тогочасному житті грав не останню роль.

Глибше і ширше малює Наливайкову постать сьогочасний наш повістяр Іван Ле в своїй широко задуманій повісті «Україна», з якої досі появилася I. том про Наливайка.⁹⁾

При оцінці кожного твору із Советської України мусимо мати на увазі ту геєнну, в якій жив там наш народ. Іван Ле писав свого «Наливайка» повних десять літ, а за той час кілька разів змінялася «офіційна» лінія московської «ідеології» в поведінці з українським народом! Кілько то письменників зліквідовано за всякі «ухили». Кілько «благонядьожних», що викривали «ухили» у других, сами стали на ешафот та зложили свої голови, або пішли на далекі заслання! Що автор зумів десять літ в большевицькій дійсності присвятити одній темі — заслуговує на правдивий подив. Зате автор показує «ідеологію», якій не може ні один большевицький критик нічого сутнього закинути. Це ідеологія не з кінця XVI. віку, тільки мало що не сьогочасна, большевицька програма з кличем «пролетарі всіх країн єднайтеся!» Що вона не наш дотеп — наводимо факти з твору Ле.

Вже в підзаголовку повісті читаємо, що це «роман з часів боротьби українського народу проти польської шляхти». І дійсно, в книзі про XVI. вік послідовно переведена повища лінія. Наливайко, як партійний агітатор, виголошує присягу:

«Клянусь перед тобою, чесний люде, що моя мрія — Україна, її воля й щастя. Повстали ми проти пана, проти його дозорців і ярма на наших шнях **трудова**». «**Неволя людська загальна, за всіма державними кордонами. Все це повалити треба, де б воно не було, з якою б державою не лучилося, якому б Богові не кадило фіміям.** Ми хочемо воювати за **право народів, за волю.** «І в Польщі, і в Україні, і Волощині, і в Московії, де бояри обернули холопа на тварину».

Щоб був повний «інтернаціонал» — то автор показує, що в Наливайковім війську служили не тільки українські бідняки, але й інші «братні» народи, говорячи термінологією сьогоднішніх агітаційних брошур:

«Меч вигострим на голови ворогів народних, у якій би державі вони не були. З нами **українцями** йдуть утікачі від **панів польських, українських, волоських і навіть турецьких.**»

Тут герой у своїм риторичнім запалі забув згадати ще представника одної нації, що сьгодні першу скрипку грає в московськім інтернаціоналі. Та автор повісті про це не забував і в війську Наливайка каже служити й жидови Лейбі, що советський рецензент з насолодою та услужливістю недавнім панам в Україні підкреслює.

«Єврей Лейба — розвідач війська Наливайкового (сьгоднішній чекіст!) — дає вперше в історичній українській мистецькій літературі образ єврея — не полохливого торгів-

⁹⁾ Іван Ле: Україна. Том I. Наливайко. Історична повість з часів боротьби українського народу проти польської шляхти в кінці XVI. сторіччя. Державне Літературне Видавництво, Київ, 1940, ст. 418.

ця, а історично правдивий (!) образ бідняка, що бореться поруч українців, литвин (?) та росіян (?) проти панів». ¹⁰⁾

Критик виразно зазначає як позитивну рису Наливайкової творчості оцей «інтернаціональний і класовий змісл національного по формі руху».

Сьогочасними вимогами, а не історичною дійсністю, треба вивчати також Наливайкове «москвофільство». Ми бачили вище, що козаки задумували вирватися до Туреччини (татар), Донщини, або Московщини. В повісті Івана Ле кількакратно говорить тільки про Московію і то стилем нинішньої большевицької політики. Хоч і там бояри не «лагідні», то Наливайко проголошує: «Підемо на північ, до народу руського, і вже з ним напевно доконаємо панів, звільнимось від того ярма і безчестя». «Руський люд нас зрозуміє і не дасть у шкоду». І ще далі: «Люд руський (московський) хоробрі і вправно ся обороняє від нападів. Не зашкодить учитися такому хоч би і в Москві». Як Лобода завважає, що з Москвою не легко нам умовлятися, хоч вона і одної віри, то з гурту козаків чути голос (немов підшепти НКВД-истів): «Одної крови, а не тільки одної віри!» «Однокровні брати» — та й тільки! Але що воно має робити в історичнім романі з часів Наливайка — про це може дати відповідь тільки недавня большевицька дійсність в Україні!

А дійсність ця явно вимагає, щоб «усучаснювати» давні сюжети в їхній ідейній основі, щоб «малювати минуле й сучасне (як нерозривну єдність діалектичну», щоб «підкреслювати найбільш революційні, найбільш прогресивні риси в українському історичному русі» (Скульський), щоб підкреслювати вже в XVI в., все те, що «грало не останню роль в історії з'єднання українського народу з московським», не забуваючи при тім і релігії. Знаючи це, представив Іван Ле Наливайка найталановитішим учнем голови союзу безбожників — Ярославського. Наливайко говорить про релігію так:

«Одні за схизму, другі за кателіцтво, а треті, найхитріші — унію вигадали на народну голову. І все те чинять, щоб ярмо трудящому на шії краще припасовувати». «Коли в церкві замовкне святкова служба, церкву палити (це мали робити козаки — «оборонці» православія! — Л. Г.) та попа чи ксьондза вішати, як зрадника народові». «Була б вона, (оця святиця православна в Києві. — Л. Г.) — стайнею для коней українського війська, коли б дісталися до неї славні мої полки!»

Тут автор переборщив (хто то може знати, чого начальство забажає даної хвилини! — Л. Г.).

Ми навмисне згадали про ідейні анахронізми в повісті Івана Ле, бо від літературного історичного твору вимагається в першу чергу вірного історичного тла: все інше може бути містецькою видумкою.

¹⁰⁾ В. Скульський: «Доля героїв» (Статті про сучасну прозу). Київ, 1941, вид. «Радянський Письменник», про «Наливайка» ст. 62—73.

але тло даної доби мусить бути вірне. Як не міг Наливайко стріляти зі скорострільів, так само не міг він бути членом союзу безбожників, ані напевно не проголошував гасла «пролетарі всіх країн, єднаймося», не говорив також про «єдність віри (та ж сам не вірив!) і крові» з «великим і мудрим російським народом», бо ж той нарід тоді ще не мав «мудрого сонічка» — Сталіна.

Шкода велика, що оте «усучаснення» Наливайка вкралося до роману, бо твір цей міг би бути одним з кращих наших історично-мистецьких творів. Автор студював пильно історичні джерела. Дав собі раду з великою громадою осіб, з яких деякі приготував уже додій в наступних томах широко задуманої епопеї (малий Іван Богун); зумів отрястися з традиційних помилок наших письменників, що, будучи під впливом ворожих джерел — часто підкреслювали за велику роль особистих спонук у діях наших історичних діячів, та малювали, за чужими взорами, наших героїв як малокультурних в зустрічі з ворогами. Та всетаки і в автора «Наливайка», як це зазначають і згадані рецензенти, найкраще нарисовані образи таких постатей, як князь Василь Костянтин Острозький і Варвара (в автора чомусь завжди Барбара!) Замойська. Зовнішній образ Наливайка намальований загальними, а не індивідуальними рисами.

Наливайко «гарний», «красивий», «файний лицар», «овіяний степовими вітрами; стрункий, як промінь»; «рухливий, як гірський потік»; «надмірно незалежний, як стихія» — та всетаки, як би не ілюстрації І. Іжакевича, то читач не міг би собі уявити на основі самого опису, як він виглядав в дійсності. Духовий образ героя показує автор ступнево: він росте на очах читача, з сотника в службі князя Острозького — стається ватажком більшого козацького загону, понад 2500 шабель. Наливайко високо освічена людина, з успіхом бере уділ в розмові про мистецтво в Італії в палаті вельмож. Він і хоробрий лицар та славний пушкар, як про це згадують і історичні джерела, та неабиякий полководець у воєнній грі з самим Жолкевським. Як би був автор наділив його ще хочби одною зовнішньою індивідуальною рисою, як це робив тому майже сто літ П. Кулін в «Чорній Раді» — то була б з нього портретно викінчена постать. В поведінці з жінками він середньовічний лицар, що дратує жидівських рецензентів, бо ж вони домагаються не романтизму, ані навіть не класичного реалізму, тільки т. зв. «советського реалізму».

Вдало змалював автор **князя Василя Костянтина Острозького**, що не знає, куди рішиться в боротьбі українських козаків з польським народом. Один його син — вже католик і поляк, другий ще православний, сам він православний і гордо виступає проти польського короля в Варшаві, боронячи український нарід. Та тут діють українські протиріччя: козаки нищать і його маєтки. Він лавірує між двома силами, хоч бажав би, щоб козаки, поза його маєтками, розбили польські війська. Як ми бачили, то деякі історики твердять, що князь той мав явно помагати козакам. В творі Ле він старається в Варшаві, і то з успіхом, щоб Наливайка випустили з в'язниці, та Жолкевський саме перед дорученням амністії, каже виконати езекуцію.

Лободу малює Ле зрадником, що з особистих причин (справа з його жінкою, викраденою полькою) довів до катастрофи над Солоницею.

Історичні джерела нічого не говорять про зраду Лободи. Б. Скульський думає, що хоч воно може «історично й невірно», та йому зовсім вистарчає те, що автор «довів зраду Наливайка, як мистецького героя.»

Постать Севериного брата, **Дем'яна Наливайка**, вийшла в автора роману карикатурно. Історична дійсність, як ми бачили вище, каже цьому духовному помагати Наливайкові, Ле малює його як ворога народу згідно з думками Северина про ролію релігії. Він більш ворожо ставиться до повстанців, як князь Острозький, якому вічно пригадує, які то кривди терпить від ксацтва. За цю саме постать хвалить автора советська критика...

Жінчі персонажі мають грати визначну ролі в інтризі твору. Три жінки любляться в Наливайку: Варвара Замойська, Лашка, жінка Лободи, та Мелашка, бідна селянка, яку Наливайко рятує від побоїв слуги Острозького. Українка Мелашка потрактowana як другоюянова постать, Лашка й Варвара, як жертви мужеської пристрасти гетьмана Жолкевського.

Старшини козацького війська затираються в уяві читача та зливаються в одну постать, бо автор не оживив їх індивідуальними рисами, які відрізнявали б їх в тій масі осіб — виведених на арену повістевих подій. Шавула, Кремпський, Нечинір, Шостак, Мазур, Богун — всі хоробрі, відважні лицарі, та нічим не різняться між собою, вони немов втілення загальних лицарських прикмет. Як це воно не дивно, а найплястичніше змальований перекінчик Стах Заблуда-Заблудовський, що своєю провсакацією й зрадою спричинює катастрофу над Солоницею. Тут згадати б ще поляка — сотника Дронжковського, який, щоб зберігти «інтернаціоналізм» повстання, служить до кінця вірно в війську Наливайка.

Польська сторона представлена Жолкевським, Замойським, Кириком Ружинським, Вишневецьким Олександром, Радзивилом, молодим Острозьким та іншими. Всі вони в пасливішому положенні, як герої українці, бо читач, ознайомлений з історією, вже від початку роману знає, як скінчиться воєнна кампанія.

Тому то автори історичних повістей мусять так **розгортати фабулу**, щоб тримати читача в напруженні. Це відноситься тим більше до тих повістей, які, як роман «Наливайко», мають за героїв майже самі історичні постаті. Видумана автором інтрига в романі стоїть на задньому пляні. Вона майже не творить перипетій в «неісторичній» фабулі, які стримували б неминучу історичну катастрофу. Аж при кінці твору з'являється Варвара Замойська у в'язниці в Варшаві, щоб Наливайко в її одежі утікав на волю. Тут знову пригадується Кулішева «Чорна Рада» з її Кирилом Туром та його ролю в повісті. Куліш вміло покористувався технічними здобутками Вальтера Скота і аж дивно, що наші письменники історичних творів не студіюють повістевих європейських класиків. В Івана Ле в деяких місцях відчувається «вальтерскотизм» і в них його роман сильніше зацікавлює читача. Назв'їм перший розділ, в якому в таємничому їздцеві пізнаємо Наливайка, або сцену, де Наливайко в перебранні слуги викриває справу з отруєю, а також згадувану вже з'яву Варвари в однострої польського старшини в тюрмі в Варшаві.

Баталістичні картини виходять в Наливайка блідо. Автор старається описувати цілу битву і не в силі її представити так, щоб читач відтворив собі її в уяві. І тут можна б вказати на зразки нашої літератури вже в I. добі, де автор славного «Слова о полку Ігоревім» представляв, як боровся Буй-Тур Всеволод та його брат Ігор, та зовсім не дбав про решту війська; або на опис Віктора Гюґо, де сам Наполеон з горбка слідкує за боями та вможлиблює одночасно читачеві мати ясний погляд на вислід кампанії. Ле пише, що битва під П'ятковою «протяглася на позиції на три-чотири милі, від волинського шляху аж до південних воріт» міста. Про плястику в подібних описах нема що й говорити.

Прикінці ще кілька слів про мову роману. Старінкевич звернув увагу, що в повісті Ле стрічається місцями сьогоднішній «публіцистичний стиль» і то в «контексті чужому», бо в літературному творі з давньої доби. Це читач зараз різко відчуває як стилістичний дисонанс на тлі мови тієї епхи. Старінкевич наводить такі звороти в доказ свого зауваження з твору Івана Ле:

«такі відомісті маємо безпосередньо з його табору»,
«де справило блискуче враження»,
«виконувати пляни». ¹³⁾

До повищого додамо ще такий популярний зворот з теперішньої большевицької мови в Україні, як «занепадницькі розмови» (ст. 305), про які говорить Наливайко. Поруч таких стилістичних зворотів стрічаємо в розмовах героїв ніби архаїзовані форми, а творить їх Ле в той спосіб, що послугується сьогоднішніми дієслівними формами західніх українських говорів. Кілька таких форм виписав Д. К-й у своїй статейці. ¹⁴⁾ І. Ле каже своїм героям говорити в такий спосіб:

«Рибалка панові хребтину відрізуєсьмо тільки з осетра»; «чи будесьмо ласка ваша випустити його»; «дякуватисьмо»; «прошусьмо ласки пана гузара»; «абим моя невісточка мала відпочивати»; «кавалер сі мусить волю панни знати»; «душу свою розкрити єсьмо обіцую»; «я сі мав її зустріти»; «чи послухала бисьмо людей наших та перла бисьмо у таку путь»; «Бим не постиг пан Ободовський з литовськими драгунами»; «До Вреста на собор сі правимося з владиками й понами».

І подібну мовну какофонію хвалить советський рецензент, гадаючи, що автор «знайшов відповідну мовну форму» для тієї доби, про яку пише!

¹³⁾ Б. Старінкевич: «Про спірні питання поетики», в «Літературній Критиці», книга VII, 1940, ст. 30.

¹⁴⁾ Д. К-й: «Дві спроби архаїзації мови в історичній повісті», «Наші Дні», Львів, 1942, ч. IV, ст. 14. На нашу думку і Юрій Липа в «Козаках в Московії» не дуже щасливо розв'язує справу архаїзації мови. В нього забагато того архаїзаційного добра, тих «родзинок» в творі, писаним у наші дні. Перевантажена мова, хочби й вдалими, архаїзмами показує ерудицію письменника, та при тім шкодить сьогочасному літературному творові.

Хто твердить, що «стиль — це все в літературному творі», той у романі І. Ле знайде стовідсоткову довідку на свою тезу. В творі з XVI віку бачимо сьогоднішню ідеологію, а висловлена вона деколи стилістичними зворотами наших днів. Незнання мови своїх героїв — буде доказом незнання їхньої душі, їхніх мрій і бажань, за які вони проливали свою кров. І ні при чому тут Лейбн Хацкелі в «Наливайку». Ми знаємо, кому служили жиди підчас боротьби Наливайка, а пізніше Хмельницького: ворогам українського народу.

VI.

Іван Ле старався в літературному творі **реабілітувати Северина Наливайка**. Реабілітував його з тих закидів, що йому робили історики, робив це т. зв. мистецькою правдою, а не історичними, науковими доказами. Історично можна б Наливайка в іншому світлі представляти тільки на основі нових джерел, а таких покищо немає. Правда, М. Антонович у згадуваній студії вказує на велике значення того факту, що в козацькому війську саме підчас походів з кінця XVI в. були німецькі корогви, які прислав на Січ австрійський цісар Рудольф. Історик вважає це за доказ, що Україна почала входити в західноєвропейську політичну констеляцію, бо цісарські корогви — це знак, що польські суверенні права вже не були повні. І тому то польська сторона у всіх переговорах з козаками як першу вимогу ставила видачу німецьких корогів. Іван Ле, хочби був і знав про досліди над тією проблемою, в советській дійсності не міг би її представити як частинну еманципацію українського народу, бо над автором тяжіли вимоги удовіднявати, як український нарід летить в обняття «братнього, великого московського народу».

Ле малює Наливайка як культурну, високо освічену людину, що навіть може перевищувати деяких польських магнатів. Він бридиться тими методами, що ними послуговуються на польських дворах («ціль освячує всякі, навіть найнідліші, способи»). Наливайко — це лицар, що має на оці найвище добро народу, нехтує навіть своїм особистим щастям: відкидає любов графині Замойської, бо вже має свою «рибачку» — Мелашку, та й про неї не багато думає за всякими громадськими справами. Автор, живучи в советсько-московській дійсності, робить з Наливайка героя, що думає про «советські федеративні республіки» — якби ми це сьогодні могли назвати. Розуміється, з допомогою «братнього» москвина. Розуміється, ніхто з советських рецензентів не звернув уваги на ті анахронізми, в XVI віку. Те саме відноситься і до релігійних анахронізмів у словах і вчинках Наливайка. Тому то не можна сказати, що літературна реабілітація Наливайка Іванові Ле вдалася вповні.

Та треба зазначити, що твір Івана Ле — це найповажніший твір про Наливайка. В ньому бачимо солідні студії автора, що мусів визнаватися в дуже складних відносинах, в яких жив тоді наш народ. Ми чули часто думку людей, що бачили Корнійчукового «Богдана Хмельницького» на сцені. Люди ті говорили так: «Це сильно написаний твір, тільки треба б з нього усунути «москвофільство» нашого ге-

роя!» Отож бо й є! Москвалі майстри від пропаганди. В перших днях своєї окупації наших західних земель показали «хохлам», як прима-ну, твір з протипольською тенденцією, бо знали, на що найлегше ловити рибу в Галичині. Пізніше, як польська щука була їм потрібніша, стушовували протипольське пістря в творі Корнійчука, а згодом і зовсім вицофали «Богдана Хмельницького» з репертуару. Та навіть протипольська тенденція большевицьких творів не сміє нам замилювати очей та ловити нас на свій леп, як мухолопка мухи, бо навіть той «данайський» дар фальшований у большевицькій мистецькій пропаганді. Наш нарід можуть наші автори під московською диктатурою малювати, як «голоту і чернь», що мріє не про повноту національного життя.

При цій нагоді можна б видвинути взагалі справу нашої літератури під московською окупацією. В нас в цій справі немає ще ясної думки. Перед нами два голоси. Фейлетон Р. Бжеського під заголовком «Корнійчукова пародія на Хмельниччину («Волинь», з 24, травня 1942.) і стаття Гліба Східного «Де шукати правду» («Львівські Вісті», з 23—26, травня 1942.). Про хід думок першого автора говорить назва фейлетону. Ось його закінчення:

«Лише льобайське сумління пана Корнійчука не протестувало проти перетворювання могутнього руху до відбудови Держави Київських Князів, керованого мужами тої міри, що Хмельницький — на локальний, соціальний бунт рабів кріпаків («обох боків Дніпра»), що належать до якоїсь відміни московського народу, відміни, що вважає «великими» — диких і чудних для них москвинів!»

Другий автор інакше дивиться на справу української підсоветської літератури. Його становище з'ясоване в цьому реченні:

«Українська література в Советській Україні є не лише документом героїчного спротиву московському насильству, а є (і це основне! — підкр. наше Л. Г.) повновартісною художньою літературсю».

На доказ своєї тези наводить автор історію з деякими творами Гр. Еліка, Головка та І. Микитенка, написаними ще в період т. зв. «українізації», — та додає, що в Тичини (збірки: «Партія веде», «Жовтень», «Радянська вітчизна») є кілька віршів «чудових», між ними «Пісня під гармонь», «Пісня трактористки» та «Пісня». Не знаю, як цю справу вирішить колись історія, нам сьогодні здається, що будемо цінити цього поета, як «співця української національної революції», а про «співця російського большевизму» (ці терміни беру з «Української Загальної Енциклопедії», а не сам видумую...) — будемо в найкращому випадку мовчати... або ці твори наводитимемо на доказ, як варварська московська окупація калічила душі українського народу. Бо служити обидвом силам, одночасно українському народові і московським наїздникам, і то в такій ділянці, як література, на нашу думку не можна. Вже большевики добре знали, кому зволили дати найвищі ордени. Помилка тут виключена! Хіба, що в своїй несуроворості (Гліб Східний говорить про «суворих» критиків!) та «всепро-

щастя» згодимося на існування літературних «докторів Джеккілів» Стівенсона.

Ми дуже добре розуміємо весь жах страхітливої дійсності в царстві грузинського деспота. Ми могли б ще й це зрозуміти, чому то деякі наші советські письменники в своїй наївності помагали винищувати наших письменників — та ж Москва цькувала Хвильового українськими таки собаками, — на те тільки, щоб вони пізніше й самі згинули від нової, знову своєї, тичні. Та ніяк не можемо погодитися з думкою, що тих всіх людей не вільно називати по імені, а конче треба виславляти їх за те тільки, що й вони колись були українцями. Кому їхня діяльність принесла більше користі, Москві чи українському народові. Хто робив чорну «муринську» роботу, щоб пізніше згинуть, як римські глядіятори.¹⁵⁾ Не можна тут узагальнювати і не треба з «хрунів» робити героїв.

Деякі твори української підсоветської літератури можна, після докладної дезинфекції з комуністичних та московських заразів, перевидати. До них належить і твір Івана Ле про Наливайка. Це зроблено вже з «Чотирма шаблями» Яновського, давніше в скороченні передруковано «Вальдшнепи» Хвильового. Без очищення з московської і большевицько-жидівської зарази — вони таки шкідливі. Їх міг би читати той, що має вироблений смак, та пересічний читач мимоволі набрати може ворожого лепу на себе. Ті, що стрічалися з українцями, полоненими з московської армії, з дива не можуть вийти, як то Москва могла скалічити до живого душу нашого народу за 20 літ свого панування в Україні. Що в отому каліченні не малу роль відіграла і наша тамошня література — ніхто не зможе заперечувати цього факту. Тому зриваймо без застережень з усім, що носить на собі сліди нашого недавнього поневолення, бо тільки тоді зможе розвиватися в нас справжня українська культура, культура народу, а не соціальної «поневоленої» верстви, чи причіпки до «братнього» московського варвара!

¹⁵⁾ Л. Східний при кінці своєї статті бере в оборону й літературну творчість в Галичині за московського панування. Не думали ми торкатися цієї несмачної проблеми, та на зачіпку відповімо кількома запитаннями: 1) Чи ті письменники, що цілими десятками літ не видавали збірок, нагло мусіли плодити віршилища? 2) Чи в Галичині за советів повстало багато творів, що мають «довготривалу» вартість? 3) Чи жовтодзьобі письменники мусіли пхатися в спілку письменників і аж большевицькі вожаки їх мусіли, як недоарілих, відганяти від корита? 4) Чи ця література дійсно «вчила» наш народ, «як жити» та чи насправду «заспокоювала потреби українського читача», чи, може, деморалізувала широкі маси, які дивилися на вчинки своїх літературних «провідників»?

О П Р А В И

В оповіданні Н. Королевої «Хрищеник Пова Івана», уміщенім у ч. 6 «Проблем» зайшло кілька прикрих помилок, які на цьому місці виправляємо: на стор. 328, рядок 7 згоря замість «шляхетний» — має бути «шляхецький», рядок 16 зам. «буденні — денні», рядок 18 здолу тієї ж ст. 328 зам. «Мурранської лози» м. б. «Мурранської вази»*), рядок 15 зам. «овальної великої залі» має бути «овального великого столу». Ст. 329 рядок 2 згоря зам. Sollere має бути Voltaire, рядок 16 зам. «арки» має бути «фарби», рядок 18 пропущено слово «досяг» між словами «працею» і «силою», рядок 2 здолу зам. «Анемахському» має бути «Анспахському» і на ст. 330 рядок 15 згоря зам. «Паладу» має бути «Палас».

*) Муррано — венеціянські фабрики особливого, єдиного в світі «переливчастого» скла.

Динаміка населення України за революції 1914—1923. рр.

(Другий розділ праці «Динаміка населення України за останнє пів-століття»)

Другий період у динаміці населення Соборної України взагалі, а Східньої України зокрема, починається з 1914. р., коли почалась світова війна, і кінчається 1923. р., коли кінчились збройні змагання української революції і коли почався період консолідації окупаційних сил на більшості українських земель. Отже, мусимо перейти до аналізу динаміки населення за десятиліття 1914—1923. рр., період найбільш цікавий, найбільш бурний, період з найбільшими, часто катастрофальними, змінами у стані населення.

Від цього періоду не маємо, на жаль, жодного загального нормального перепису населення, за котрий не можна прийняти перепис 28. VIII. 1920., що навіть советськими урядовими чинниками визнаний був невідповідним до основних переписних вимог. Від цього періоду для теренів Східньої України маємо лише перепис населення міст 15. VI. 1923. р., для теренів під кол. Польщею — загальний польський перепис населення 30. IX. 1921. р., теж дуже далекий від основних вимог правдивого перепису, а також перший перепис населення у 6. Чехословаччині 15. II. 1921. р.

На великий жаль, цей період не тільки не освітлений прямими переписами населення, але ще гірше: з моментів чисто політичного порядку, він умисно, свідомо найбільш затемнюється советською статистикою, щоб закрити наслідки-руїної большевицької окупаційної політики, нечуваного голоду й терору, яких зазнало на собі населення Східньої України й інших земель під советською владою в часи збройної боротьби за визволення нації. У більшості основних нових статистичних річників цей період взагалі випускається, і тільки в декотрих старших збірниках можна знайти певні, звичайно дуже й дуже прикрашені, дані про динаміку населення українських земель за цієї доби.

Крім того, самі бурливі роки не давали змоги для більш-менш точного підрахунку руху населення. Великі маси населення пережили велетенські здвиги. Масове переселення під час світової війни, українсько-московської, московсько-польської, українсько-польської, української громадянської, голод, терор, революція — все це внесло величезні зміни, що їх і правильно організована національна статистика не змогла б гаразд зафіксувати, охопити, проаналізувати. Отже, труднощі для дослідження тут надзвичайно великі.

Це все ми мусимо мати на увазі, оцінюючи висновки для цього періоду величезних здвигів на території Соборної України, а зокрема Східньої України. Ті матеріяли, що їх маємо в розпорядженні, дають

можливість встановити такий рух населення на території, що входила до межі УССР:

Рік	Населення на 1. I.
1914	27.737.492
1915	28.160.308
1920	25.376.000
1923	26.450.600
1924	27.017.743

Перепис 28. VIII. 1920. р. нарахував на теренах УССР 25.621.500 уш населення. Оце є вихідні дані про динаміку населення Східньої України за цей період. Крім того, советська статистика подає кількість населення Сх. України, згідно з переписом 1920. р., в 25.621.500 уш. Отже, за другий період, 1914—1923. рр., населення України, що ходило у склад УССР, не тільки не збільшилось, але зменшилось на 19.749 душ, або на 2,59%.

За попередній період, цебто за десятиліття 1904—1913. рр., не важаючи на російсько-японську війну, революцію 1905. р. і великий ереселенський рух та й меншу основну масу самого населення, людність збільшилась на 3.741.606 душ, або на 15,59%. За десятиліття 894—1903. рр. населення збільшилось, хоч основна маса населення ула менша, на 4.069.937 душ, або на 20,92%.

Коли ми візьмемо навіть зменшений процент дійсного приросту роти попереднього дійсного приросту населення за період 1889—913. рр., а саме 1,5%, то й тоді людність Сх. України мусіла б становити на 1. I. 1924. р. $27.737.492 + (416.061 \times 10) = 27.737.492 + 4.160.610 = 31.898.102$ душ. В дійсності становила вона на 1. I. 1924. р. 27.017.743 душ, цебто менше на 4.880.359, кругло на 5.000.000 уш.

Отже, основний висновок про втрати нашого населення за другий період, 1914—1923. рр., завдяки війнам, головно революції, є той, що Східня Україна на 1. I. 1924. р. втратила біля 5.000.000 душ населення, проти того, яке б вона мала при більш-менш нормальному темпі приросту мирних часів. Фактичне ж зменшення населення виносило біля 700—750.000 душ. Війна й революція, таким чином, не тільки знищили величезний 10-літній природний приріст населення Східньої України, але Східня Україна ще й втратила біля 1 міль. чол. людности, що впала жертвою війни та визвольної боротьби. Ще в часи залицання до національностей, а саме 1926. р., советська статистика подавала такі відомості про динаміку населення УССР за другий період, 1914—1923. рр., у тисячах душ:

Рік	Шлюбів	Народжень	Смертей	Природний приріст
1914	172,6	1.148,8	736,4	412,4
1915	85,7	923,3	884,8	38,5
1916	95,1	777,2	997,4	— 220,2
1917	169,2	627,8	754,9	— 127,1
1918	422,0	1.025,0	794,5	230,5
1919	309,7	888,4	1.060,3	— 171,9

1920	322,4	741,5	1.098,6	— 357,1
1921	(319,1)	(956,2)	(780,3)	(175,9)
1922	(297,8)	(833,5)	(956,4)	(— 122,9)
1923	293,6	931,3	449,3	482,0
1914—1923	2.487,2	8.853,0	8.512,9	+ 340,1

Відомості за найкритичніші часи голоду 1921—1922. рр. навіть офіційна статистика, явно їх фальшуючи (зменшуючи в кілька разів кількість смертей), подає у дужках. З них виходячи, можна сказати, що жахливого голоду 1921—1922. рр. на Сх. Україні зовсім не було, кількість смертей за 1921—1922. рр. большевицька статистика подає навіть меншою, ніж за два попередні роки, 1919—1920. рр., а саме 1.736,7 тис. проти 2.158,9 тис. душ. Цебто величезні голод і терор ніби зовсім не відбилися на динаміці населення за ці роки. Рік 1922., записаний кривавими літерами людоїдства, вимирання цілих місцевостей, що стверджено закордонними свідками, покінчився, за советською статистикою, лише від'ємним білянсом руху населення у 122,9 тис. душ! Це було забагато навіть для московської урядової статистики, і вона наводить ці цифри у дужках.

Отже, цілковитий білянс 1914—1923. рр., згідно з офіційною статистикою, виносив 8.853,0 тис. народжень, 8.512,9 смертей, природній приріст 340,1 тис. душ, або збільшення проти числа населення на 1. І. 1914. р. на 1,22%. Коли ми до числа населення на 1. І. 1914. р. додамо білянс природнього руху за советськими відомостями за 1914—1923. рр. + 340.100 душ, то населення на 1. І. 1924. р. мусіло б виносити $27.737.492 + 340.100 = 28.077.592$ душ, але московська статистика показує його в 27.017.743 душ, цебто на 1.059.849 душ менше. А оскільки вони не вмерли, то мусіли виселитися поза межі УССР. Такі висновки виходять з відомостей советської офіційної статистики. Та їх треба прийняти з абсолютним застереженням. Ті відомості, які ми маємо про розміри голоду 1921—1922. рр., дають повну підставу припускати, що не тільки 1.059.849 душ, але й багато вища кількість людности Східньої України впала жертвою окупаційної політики Москви в Україні.

Релятивна динаміка на 1000 душ населення за другий період на території УССР була, згідно з даними офіційної советської статистики, така:

Рік	Шлюбів	Народжень	Смертей	Природній приріст
1914	6,3	41,7	26,8	14,9
1915	3,1	33,3	31,9	1,4
1916	3,4	28,1	36,1	— 8,0
1917	6,2	22,8	27,5	— 4,7
1918	15,3	37,5	28,8	8,7
1919	11,6	32,7	39,8	— 7,1
1920	11,9	27,3	40,4	— 13,1
1921	11,8	35,2	24,6	10,6
1922	10,9	30,6	35,1	— 4,6
1923	10,7	34,0	16,4	17,6
1914—1923	9,12	32,32	30,75	+ 1,57

Аналізуючи вищенаведену таблицю, бачимо, що шлюбність під час війни природньо мусіла упасти, щоб після її закінчення раптово піднялась у 1918. р. на висоту, майже на 80—100% вищу, ніж нормальна шлюбність по Сх. Україні. Після 1918. р. шлюбність знов упала, але весь час трималась на якихсь 75% над нормальною шлюбністю мирних часів з постійною тенденцією до падіння.

Народжуваність теж, як і треба було сподіватися, менш раптово падала до кінця війни, щоб у 1918. р. раптово піднялась. Далі рух народжень показує досить яскраво виявлену хворобливу криву падіння й піднесення. Але, звичайно, приймати ці дані за цілком відповідні до дійсності неможливо, знаючи силу голоду 1921—1922. рр. Смертність досягає, як це не дивно, найбільшої висоти не в жахливій 1921—1922. рр., а в роки громадянської й визвольної боротьби 1918—1919. рр. і доходить до 40,4 у 1920. р., щоб в 1921. р. упасти до 24,6, проти 26,8 за 1914. р., і піднялась до 35,1 в найстрашніший для України 1922. р. Коли з даними за 1919—1920. рр. ще б можливо було погодитися з певною поправкою їх у бік збільшення, то коефіцієнт смертності за 1921. р. 24,6 і особливо за 1922. р. 35,1 є абсолютним перекрученням, грубим порушенням дійсності, замаскуванням жахливих подій року голоду й канібальства в Україні, яким був цей рік. Природній приріст, згідно з офіційною статистикою, був негативний як у роки війни 1916—1917., так особливо у 1919—1920. рр., з максимумом — 13,1 в 1920. р. проти лише — 4,6 у 1922. р. Виходить, отже, що 1919—1920. рр., роки терору й українсько-московської війни, принесли більше втрат для населення Східньої України, ніж 1921—1922. рр., роки голоду й терору, що досить тяжко принустити.

Динаміка населення в п'ятиліттях другого періоду була така:

Рік	Шлюбність	Народжень	Смертей	Природній приріст
1914—1918	6,86	32,68	30,22	+ 2,46
1919—1923	11,38	31,96	31,26	+ 0,68

При порівнянні п'ятиліття світової війни з п'ятиліттям національної війни й революції бачимо, що світова війна потягла за собою значно менші негативні наслідки для динаміки населення, ніж національна боротьба й революція.

Для порівняння останнього десятиліття мирних часів і десятиліття національної боротьби й революції наведемо порівняльні релятивні дані динаміки на 1000 душ населення:

Рік	Шлюбів	Народжень	Смертей	Природній приріст
1904—1913	8,41	43,73	25,44	18,29
1914—1923	9,12	32,32	30,75	1,57
Різниця	+ 1,29	— 11,41	+ 5,31	— 16,72

При порівнянні бачимо, що шлюбність піднялась на 15,3%, народження впали на 23,8%, смертність піднялась на 20,8%, природній приріст упав на 91,4%.

Дуже рідко траплялося в історії народів європейсько-американської цивілізації, щоб політичний терор (розстріли, катування, вішання,

переслідування, смерті у в'язницях і концентраційних таборах, примусові висилки, еміграція, примусове переселення, виселення, як за-сіб політичної боротьби) набрав такого розміру, який значно впливав би на динаміку населення дотичного, утискуваного народу теренів, де терор мав своє поле діяльності.

Та дійсність української визвольної боротьби 1917—1923. рр., а також 1929—1933. рр., дає нам такий приклад. Терор в усіх вищезгаданих формах з боку советської влади проти українського національного свідомого населення набрав таких розмірів, що став фактором, який вплинув дуже негативно на динаміку населення УССР, а також інших земель Соборної України в межах ССРСР. Це були, передусім, масові виселення українського селянства поза межі рідних земель протягом обох вищезгаданих періодів гострої національної боротьби, яка звичайно і згодом не припинялась. Виселені рахувалося сотнями тисяч душ. Політична еміграція, якої величина виражається теж сотнею, другою тисяч, була чинником, що так само вплинув на значне зменшення українського елемента на теренах українських земель під советською владою.

Отже, примусове переселення людности з певних теренів відбилося негативно на динаміці населення. Але й політичний терор у формі фізичного нищення великих мас людности прибрав таких розмірів, що теж став причиною зменшення населення українських земель. І це тому, що тут провадилась не лише політична боротьба, як на теренах Московщини, а й особливо жорстока боротьба національна. Терор був як холодно, пляново організований, так і дикий, свавільний; терор нищив усі класи суспільства, від шляхти й високих урядовців починаючи, селянством і робітництвом кінчаючи. Розстрілювали, палили, саджали на кіл, закопували живими й півживими у землю, кидали людей у море, ріки, колодязі, катували найрізноманітнішими катуваннями усіх часів і народів, убивали помилково, відрубували полові органи, руки, ноги, виривали очі, катували холодом, голодом, катували фізично і ще більш психічно.

Нищили винних і невинних, мужчин і жінок, вагітних, хворих, дітей, родичів і знайомих винних, нищили закладників, нищили, щоб очистити місця для нових жертв, нищили, щоб навести жах на все населення, нищили цілі родини, села і шари суспільства. Автор однієї книги про червоний терор С. Мельгунов каже: «У жодній країні з розвинутим почуттям громадянськості не могло бути того, що було в Росії (під нею він, звичайно, розуміє усі терени кол. Російської імперії)». Один з головних діячів червоного терору, Лаціс, писав у офіційному органі «Чека» «Красный террор» 1. XI. 1918.: «Ми нищимо буржуазію як клас... Щоб нищити ворогів батьківщини, досить установлювати їх особистість. Потребується не кара, але нищення їх».

Московська народня словесність так розшифровувала в ті часи початкові букви назви «Чека» ВЧК — «Всеросійська Чрезвычайная Комісія»: «всякому человеку канут», цебто по-українському: «кожній людині кінець». Розмір жертв терору може освітлити той факт, що навіть окремі агенти «Чека» і ГПУ розстрілювали десятки й сотні людей. Так, в Одесі жінка-кат Віра Гребенюкова («Дора») на протязі 2½ мі-

сяців своєї служби в «Чека» власноручно розстріляла більш 700 душ! Другий кат-жінка, що працювала у Вологодській губернії, Ревекка Пластиніна (Майзель) скатувала більше 100 душ. Третя жінка-кат, родом латишка, в Одесі розстріляла за один тільки вечір 52 души! Рекорд, абсолютно жахливий і напевно усіх часів і народів, побив московський кат Мага, що розстріляв на своєму віку не одну тисячу душ. Про нього один його співпрацівник оповідав, що він розстріляв і закатував неймовірну кількість людей, а саме 11 тис. душ! Конкурентами цим катом були: харківський Сасенко, Калинченко, мурин Дожожон, катеринославський Валявка, що мав за собою сотні жертв, товариш Люба з Баку, Зіна з Рибінська, Атарбеков з Кавказа і тисячі інших.

«Чека» і ГПУ публікували про сотні жертв червоного терору, але то були, звичайно, тільки незначні дрібки дійсної їх кількості. Наведемо кілька цифр жертв у поодиноких місцях, спираючись на московські та інші джерела.

Київ 1919. р. — не менш 12 тис. душ (за Пілостонським). Одеса за три місяці 1919. р. — 22 тис. (за Авербухом). Астрахань 1920. р. — 4 тис. за перші три місяці (за Мельгуновом). Ташкент у ніч з 20. на 21. I. 1919. р. — більше 2,5 тис. (за Мельгуновом). Згідно з англійськими відомостями, вже на початку 1919. р. було жертв терору до 138 тис. Петроград 1920. р. — 5 тис. (за часописом «Воля Росії») Холмогори, табір політичних злочинців у 1920. р. — 8 тис. (за Мельгуновом). Одеса у 1920. р., третій прихід большевиків, — до 7 тис. (за Леонідовом). Катеринодар від серпня 1920. р. до лютого 1921. р. — біля 3 тис. Кількість жертв у 1920. р. в Криму різні автори і джерела відгадують числом 50 тис. і до 100—120, навіть 150 тис.! Севастопіль восени 1920. р., за перший тиждень по захопленні влади, — біля 8 тис. (за часописом «Общее дело»). Закавказзя при повстанні в 1920. р. — 40 тис. (за даними, опублікованими в журналі «Архив Русской Революції»). Томська губернія у 1920. р., під час коліванського повстання селян — розстріляно більш 5 тис. (дані часопису «Революционная Россия»). Бузудук у 1920. р., при селянському повстанні — 4 тис. (за даними часопису «Знамя Труда»). І т. д., і т. д.

Звичайно, подати загальну кількість жертв абсолютно неможливо, але певні підрахунки окремих осіб і інституцій тут наведемо. Так, Денікінська комісія для розслідування діяльності советської влади в період 1918—1919. рр. нараховувала на захопленій території 1.700 тис. жертв червоного терору. І майже всі ті жертви — на теренах українських, бо армія генерала Денікіна оперувала, як відомо, на українських землях: Східній Україні з Кримом, на Кубані й Північному Кавказі.

Один теоретичний підрахунок був зроблений Комніном у російському часописі «Руль». Кількість жертв за самий тільки 1920. р. він визначає числом біля 1.500 тис. душ! Англієць професор Sarolea в часописі «The Scotchman», ще 1923. р. подавав таку статистику жертв «Чека» і ГПУ:

Назва	Кількість
Єпископів	28
Священиків	1.219
Професорів, учителів	6.000
Лікарів	9.000
Землевласників	12.950
Старшин	54.000
Поліцаїв	70.000
Робітників	193.000
Інтелігентів	355.250
Селян	815.000
<hr/>	
Разом	1.516.447

Приблизно така ж кількість жертв подавалась кілька років тому у Франції Есад Беем у його книжці про червоний терор. Її цифри цитував тоді й відомий часопис Франції «Matin», а також львівське «Діло». Загальна сума жертв, вичислена згідно з цими даними за час лише 1917—1923. рр. — 1.761.065 душ. Отже, прямі жертви терору першого періоду виносили цифру порядку мільйонного. Що між ними українство було значно репрезентоване, в цьому немає жодного сумніву.

Другий період терору, 1929—1933. рр., забрав на українській території жертв через безпосереднє фізичне нищення може менше, але примусове виселення і загибель людей на теренах висилки набрали величезних розмірів, значно і значно більших, ніж у перший період, коли менше виселяли, а здебільшого нищили на місці. За підрахунком московського вченого Н. А. Базілі в його книзі «Россия под советской властью» (Париж, 1937), у роки швидкого будівництва «соціалізму в одній країні», а саме у 1929—1936. рр., по цілому СРСР кількість селянських господарств зменшилась округло на 5.250 тис. і 22 міл. душ селян назавжди зникли з села. Лише за 1932. і 1933. рр. зменшення селянського населення виносило округло понад 15 міл. душ. Цей учений, якому тяжко закидати симпатії до української ідеї, каже на стор. 217 своєї праці: «Саме у ці страшні роки селяни вмирали від голоду в Україні і на Північному Кавказі, і сотні тисяч «куркульських» родин були виселені в концентраційні табори на північ і до Сибіру».

Колишній французький комуніст Борис Суварін, який потім перейшов до табору Троцького, теж рахував, що в 1931. р. не менше 5 міл. селян, які виступали проти колективізації і прозвані «куркулями», вигнано з дому і засуджено на жиброту й смерть. Американський кореспондент, що довго жив у СРСР п. Чемберлен в своїй книзі «Russia Iron Age» (Бостон, 1934) каже на стор. 157: «Я був інформований з надійних джерел, що в самому тільки Сибіру було в концентраційних таборах біля 300.000 арештованих. Число советських громадян, які на протязі залізного періоду п'ятилітки були позбавлені свободи без усякого натяку на суд, ледве чи виносить менше ніж 2 мільйони душ». Найбільші жертви на рахунок колективізації складала, без сумніву, Україна, її селянство.

Але головне значіння для динаміки населення мали наслідки революційної й національної боротьби, а саме голод з його наслідками, такими, як тиф та інші хвороби. Вони завдали найбільшого удару населенню України, потягли за собою найбільші жертви серед населення, що вимірялися мільйонами душ. Голод та всі його наслідки теж, як і терор, зробилися чинником, що мав великий, основний і вирішальний вплив на динаміку населення українських теренів під московською владою у 1921—1922. рр., а також у 1932. р. Той розмір, якого він набрав, є відокремленим явищем в історії Європи ХХ. ст. Його жертви тяжко визначити. Советська влада із зрозумілих причин намагалася замовчати, ослабити у своїх статистичних джерелах його розміри й наслідки, і тільки тепер, може розкриються певні архівні джерела, що висвітлять величину й розміри жертв цих часів жаху, канібалізму, масового вимертя цілих сіл і районів, які пережив український нарід.

«Голод цей, — каже про катастрофу 1921—1922. рр. один з відомих статистиків Арсен Хоменко, — винищив таку силу людности, що ще в 1920. р. в деяких південних повітах (УССР — С. В.) населення було більше, ніж наприкінці 1926. р.» Головним тереном обох голодів, 1921—1922. рр. і 1932. р., були південний та південно-східній райони української території в СССР. Так, наприклад, населення становило в тисячах душ:

Повіт	1920. р.	1926. р.	Різниця між 1926. і 1920. рр.	
			Абсолютна	Релятивна (у%)
Олександрівський	389,1	382,3	— 6,8	— 1,8
Мелітопільський	524,8	514,6	— 10,2	— 1,9
Бердянський	422,7	379,2	— 43,5	— 10,3
Одеський	727,6	667,5	— 60,1	— 8,3

Людність Криму виносила ще 1921 р. 720.428 душ, а 5 років пізніше — лише 706.757 душ.

Населення багатьох міст на півдні було при переписі 15. III. 1923. р. значно менше, ніж при переписі 28. VIII. 1920. р., що видно з нижченаведеної таблиці:

Місто	1920. р.	1923. р.	Зменшення у тис. душ
Одеса	428	317	111
Дніпропетровськ	190	150	40
Краснодар	143	142	1
Миколаїв	109	82	27
Симферопіль	79	71	8
Таганріг	81	68	17
Ворошиловград	57	44	13
Маріюпіль	55	45	10
Запоріжжя	30	44	6
Юзівка (Сталіно)	38	32	6
Дніпродзержинськ	25	17	8
Макіївка	16	12	4

Вже самі наведені цифри показують, що розмір голодової катастрофи, коли приймамо на увагу те, що приріст кількох років не міг покрити втрати від неї, вимірюються тільки у згаданих місцевостях сотнями тисяч душ.

Причини голодової катастрофи 1921—1922. рр., їх аналіз не входять в обсяг нашого завдання. Полягали вони в загальній окупаційній політиці, як: нищення головного продуктивного селянського шару владою, реквізиція харчових засобів голодною Москвою, повстання, колективізація, війна на теренах України, негосподарність із зібраними вже запасами, упадок продукції, як наслідок загальної політики советів, страшний неврожай 1921. р. на теренах Східної України й сусідніх і т. д. У 1921. р. в цілій Україні зібрано було 350 мільйонів пудів хлібів, цебто біля 35% нормального збору. На території головних голодних губерній: Катеринославської, Запорізької, Миколаївської, Одеської й Донецької збір хлібів виносив на 75,8% менше, ніж збір 1916. р. Донецька губернія дала зменшення навіть на 82,0%, а Катеринославська — на 80,2%.

Збір з десятини у згаданих губерніях та в двох повітах Полтавщини у 1921. році становив лише 7,5 пуда, проти 40—200 пудів нормального збору. Процент недостачі збіжжя на згаданих теренах, навіть за советськими відомостями, виносив 78,7% нормальної потреби населення. Не зважаючи на це, московська влада ще в зимі, до березня 1922. р., жорстокою рукою збирала продовольчий податок на цих теренах, як також переселювала населення з Волги в Україну, чим значно збільшила розміри катастрофи України. Самі урядові відомості про розмір голоду на 1. III. 1922. р. були такі:

Губернії	Населення за переписом 1920. р. у тис. душ	Голодувало на 1.III.1922 у тис. душ	% голодних
Одеська	1.951	350	18
Миколаївська	1.420	700	50
Катеринославська	1.910	775	40
Запорізька	1.288	1.000	78
Донецька	3.112	675	22
Разом	9.681	3.500	36
Кременчуцька	1.905	150	8
Полтавська	2.255	150	7
Харківська	2.466	200	8
Усього	16.307	4.000	25

Капітан Квіслінг, теперішній провідник норвезьких націонал-соціалістів, а тодішній представник допомогової організації комісара д-ра Нансена в Україні, в телеграмі до д-ра Нансена в Женеву ще 22. II. 1922. р. так представляв стан голоду в Україні: «Вісім мільйонів людей голодують на півдні України. З них 2½ мільйона абсолютно не мають що їсти. Інших 2½ мільйона мають за харч тільки сурогати, як сіно, буряки і т. п., але жодної нормальної страви. Треба думати, що

до кінця квітня в цих двох останніх категоріях буде до 7 мільйонів людей.

Один з визначних совєтських діячів у квітні 1922. р. констатував: «З повною рішучістю можна ствердити, що найменше третина України голодує, цебто в такому самому буквальному, страшному значенні цього слова, як прийнято для Самарської, Саратовської та інших губерній Поволжя».

Сама совєтська преса давала окремі конкретні цифри голодової катастрофи в окремих районах. Так, Бердянський повіт, Андріївська волость: «З загальної кількості населення 12.135 душ — писала «Пролетарська Правда» 5. V. 1922. р., померло до 6. квітня 3467 душ». Берестовецька волость: «З загальної кількості населення в 8948 осіб померло 2418, голодує 96,5%. Зареєстровано випадки людоджерства». Новоспаловська волость: «Рахувалася одною з самих багатих волостей повіту, а нині там умерло 40%. Голодує майже усе населення. Бувало багато випадків людоджерства; трупоїдство стало звичайним явищем». «Червоний Миколаївець» писав: «Херсон являє з себе кладовище старих і молодих. Вмирають десятками і сотнями. Кількості мертвих ніхто не знає, бо ніхто цим не цікавиться». Капітан Квіслінг про стан голоду на 1. III. 1922. р., наприклад, в Юзівському повіті, в Харківській волості, писав, що внаслідок голоду населення зменшилось на $\frac{1}{3}$. Німецький Червоний Хрест про голод в Україні на підставі звітлень комісара д-ра Нансена подавав: «Вантажні вози (у Харкові. — С. В.), що вивозять труни, працюють цілий тиждень, щоб об'їхати все місто. Внаслідок цього труни часто і 4 дні лежать на вулиці, доки їх поскидають у спільні могили. При забиранні трупів виявляється, що багато з них до половини з'їдені щурами та голодним населенням. Уся область між Одесою й Полтавою, що була колись найбагатшою частиною України, цілковито неуправлена, незасіяна. Деякі міста втратили більше ніж 35% свого населення. Випадки людоджерства такі часті, що суди зрікаються вже переслідувати ці випадки!»

Факт вимертя цілих сіл і місцевостей, поголового залишення населенням певних районів, масові випадки канібалізму були зафіксовані безсторонніми свідками: представниками комісії д-ра Нансена, закордонними журналістами, статистичними підрахунками населення певних місцевостей до і після голодових років і самими офіційними даними, що стосуються до динаміки населення української етнографічної території в межах СРСР. Цікавий факт, що голод лютував головню в тих місцевостях, які були в мирні часи найбагатші на хліб, давали найбільші лишки для експорту і десятки років годували своїм збіжжям держави Західньої Європи.

Тільки що населення очуняло від голоду 1921—1922. рр., звелось трохи господарськи на ноги і вирівняло втрати свого населення, як колективізація й опір проти неї викликали новий жахливий терор проти майже виключно селянських мас та повели до нового страшного погрому, нового голоду 1932—1933. рр. Голод 1932—1933. рр. у певних районах України, Північного Кавказу й Білорусі охоплював до 40% населення. Німецькі організації допомоги голодним в СРСР рахували, що в 1933. р. загинуло від голоду 140 тис. душ самих тільки

німецьких колоністів. Московський уряд жодних відомостей про розмір голодової катастрофи не подавав, і взагалі розміри голоду та його наслідки значно менш освітлені у відповідній літературі, ніж голод 1921—1922. рр.

Українські вчені з несоветського боку подають за другий період такий пересічний річний приріст на 1000 душ населення по різних частинах Соборної України:

Рік	УССР	Галичина	Північно-Західні землі	Карпатська Україна
1914—1920	— 17	— 21	— 79	— 7

і динаміку населення 1920. р. проти 1900. р., прийнятого за 1000:

Рік	УССР	Галичина	Північно-Західні землі	Карпатська Україна
1900	1000	1000	1000	1000
1920	1136	1005	773	1155

Україна винесла на собі основний тягар війни й революції на сході Європи, і втрати всіх її теренів були досить великі. Населення УССР за час 1914—1920. рр. зменшилось на 10%, Галичини за час 1914—1921. рр. — у світлі польської урядової статистики, на 13%, а Північно-Західніх земель, що були тереном особливо тяжких боїв, — навіть на 47%! На заході України місто менш втратило, ніж село, а на сході, навпаки, місто втратило більше, ніж село, під час голоду та революції.

Населення Карпатської України дало під час війни і за революційний другий період таку динаміку на 1000 душ населення:

Рік	Шлюбів	Народжень	Смертей	Природний приріст
1914	6,4	37,8	24,8	13,0
1915	2,6	28,0	29,5	— 1,5
1916	3,6	22,9	21,4	1,5
1917	3,8	19,8	20,4	0,6
1918	7,6	18,7	28,8	— 10,1
1919	20,5	35,6	— 22,9	+ 12,7
1920	12,2	34,7	33,1	+ 1,6
1921	10,9	44,1	27,6	+ 16,5
1922	9,0	46,1	22,9	+ 23,2
1923	8,4	43,5	20,5	+ 23,0
1914—1918	4,8	25,4	25,0	+ 0,7
1919—1923	12,2	40,8	25,4	+ 15,4
1914—1923	8,5	33,1	25,2	8,0

Для території Карпатської України роки війни були найбільш негативні щодо динаміки населення, особливо 1918. р., коли коефіцієнт приросту дійшов до — 10,1. Роки після війни, крім 1920. р., були вже роками нормального, навіть збільшеного супроти часів до світової війни природнього приросту людности.

Для порівняння динаміки населення терену УССР під час війни й революції з динамікою основних держав наведемо їх природній приріст за другий період 1914—1923. рр.:

Рік	Німеччина	Франція	Англія й Ірландія	Італія	Бельгія
1914	+ 7,7	— 9,6	+ 9,5	—	+ 6,0
1915	— 1,0	— 14,9	+ 6,1	—	+ 2,2
1916	— 4,0	— 14,9	+ 8,5	+ 4,3	— 0,4
1917	— 6,6	— 11,4	+ 3,5	+ 0,3	— 9,1
1918	— 10,5	— 16,8	+ 0,7	— 14,9	— 9,5
1919	+ 4,5	— 6,0	+ 4,7	+ 2,2	+ 1,2
1920	+ 10,8	+ 4,1	+ 12,6	+ 13,1	+ 8,2
1921	+ 11,3	+ 3,0	+ 10,0	+ 12,9	+ 8,4
1922	+ 8,5	+ 1,8	+ 7,6	—	+ 6,5

Під час світової війни 1914—1918. рр. Наддніпрянщина в межах УССР, можна сказати, мала кінцевий білянс кращий, ніж Німеччина та Франція, але гірший, ніж Англія з Ірландією. Зате в другий період 1918—1923. рр., усі держави, що не пережили революції, мали значно кращий кінцевий білянс динаміки їх населення. Території Московщини за другий період загалом мали більш сприятливий білянс динаміки, ніж території Східньої України, яка пережила кілька разів московську і польську навалу. Так, наприклад, європейська частина ССРСР за період 1920—1924. рр. дала приросту 20,9 на 1000 душ населення.

Міграція населення в Сх. Україні за другий період, 1914—1923. рр., поперше, зовсім змінила свій характер: значно упало виселення з господарських причин, як переселення на нові місця життя; по-друге, відбулась міграція, зв'язана з подіями військовими; по-третє, настала евакуація певних шарів населення і районів, міграція політичного порядку — масове виселення московською владою, масова еміграція характеру суто політичного; по-четверте, відбулась міграція з причин голоду і шукання звичайного порятунку. Переселення за Урал, звичайно, дуже упало в зв'язку з війною і революційними подіями. Але в перші роки війни воно було ще досить значне; білянс за 1914. р. виносив: 136.937 переселилось, а 32.976 повернулось, цебто втрата становила 103.961 душу. Наприкінці періоду переселення знову почало зростати як у формі мандрування за Урал, так і в формі переходу на роботу у нові індустріальні центри ССРСР. Світова війна перервала еміграцію з західніх земель; після війни, починаючи з 1919. р., вона знову віджила. У 1919—1925. рр. з Галичини, Волині, Полісся, Карпатської України й Буковини емігрувало біля 47 тис. душ. Але напрям еміграції змінився: вона йшла в значній мірі у країни Європи, голов-но до Франції — 18 тис., а також до Канади — 9 тис., ЗДПА — 7 тис. і до Аргентини — 5 тис. душ. Українське західне село емігрувало, але західне місто стало заповнятися чужим елементом, головним чином польським, румунським і чеським.

Д Ж Е Р Е Л А :

- „Україна“. Статистичний щорічник 1929. Харків, 1929.
- „УССР в цифрах“. (Статистичний довідник). Харків, 1936.
- „Україна“. Статистичний справочник. Харків, 1925.
- С. П. Мельгунов: „Красный террор в России“. Берлін, 1924.
- „Руть“ від 21. IX. 1923.

„Діло“. Львів, 1935.

А. Хоменко: „Населення України 1897—1929. рр. Харків, 1927.

Арсен Хоменко: „Національний склад людности УССР“. Полтава, 1931.

„IV. український статистичний річник 1936—1937“. Варшава—Львів, 1938.

„III. український статистичний річник 1935“. Варшава—Краків—Львів, 1935.

„Соціалістична Україна“. Київ, 1937.

Іван Герасимович: „Голод на Україні“. Берлін, 1922.

Володимир Кубійович: „Територія й людність українських земель“. Львів, 1935.

„Географія українських і суміжних земель“. Том I. „Загальна географія“. Львів, 1938.

„Berliner Lokal-Anzeiger“ ч. 814 від 21.VII. 1922.

„Statistická příručka Republiky Československé“. IV. Praha 1932.

„Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich“. Берлін, 1923.

„Annuaire Statistique“. Париж, 1923.

„Statistical Abstract for the United Kingdom“. Лондон, 1922.

„Annuaire Statistique“. Брюссель, 1923.

„Aperçu annuel de la demographie des divers pays du monde“. Le Aar, 1923.

Р. К.

Потуга Німеччини в фактах і числах

Небувала сила сьогоднішньої Німеччини лежить передусім в ідеї, що заповонила цей великий нарід, ідеї, що рушила все життя німецької нації до великого розгону, в абсолютній цілеспрямованості інститутів суспільного життя й усіх заходів державного проводу, який складається з найбільше компетентних людей, і врешті в деяких геополітичних даних, напр. у тому, що Німеччина розташована «в серці» Європи і опановує оточення по т. зв. внутрішній стратегічній лінії. Зате не мала Німеччина, напр., тих природних багатств, що були хоч би в ССРСР, ані врешті й стільки людського матеріялу.

Від часу здобуття влади націонал-соціалізмом Німеччина є авторитарною державою, очоленою Фірером і райхсканцлером Адольфом Гітлером. Політичний лад спертий в ній на засаді провідництва: фірер має довіря національної спільноти і здійснює її прагнення. Він найвищий законодавець і головнокомандуючий армією, він призначає міністрів. Виборність всюди усунена, натомість застосовується призначування згори. Виданий у 1933. р. закон про «єдність партії й держави» дає нац.-соц. партії, яку веде теж сам А. Гітлер, вирішальний вплив на духово-публічне життя. Об'єднуючи найкращі уми й найцінніші елементи німецького народу, нац.-соц. партія є запорукою ладу, суспільної гармонії й здорової постановки питання: спільнота — провід.

Німецький Райх (Держава), включно з Протекторатом Чехія-Моравія та Генеральною Губернією, обіймає простір кругло 880 тисяч кв. км. і має населення кругло 110 млн. Старий Райх, разом із здобутими за час влади А. Гітлера чисто-німецькими етнографічно просторами, обіймає простір понад 680.100 кв. км. з населенням 89.631.000 чол. У травні 1939. р. 30,5% всієї людности Райху жило в містах з населенням понад 100 тисяч мешканців, з яких понад мільйон мали: Берлін (4,338.756), Відень (1,929.976) і Гамбург (1,711.877). Пропорція між великими і меншими людськими скупченнями, як бачимо, не надто захитана.

В Німеччині за останні роки все більше зростало перевищення числа народжень над числом смертей. Воно виносило в 1939. р. в Райху (без Протекторату й Губернії) 7,8 на 1000 мешканців проти 3,3 в 1933. р. За час від половини 1933. р. до половини 1939. р. населення Старо-Райху зростало через самі народження пересічно на 464.000 людей за рік. Цікаво, що Остмарк (кол. Австрія) давав у роках перед прилученням до Райху більше число смертей, ніж народжень, а після прилучення, в 1939. р., у цій провінції народилося на 37.180 осіб більше, ніж умерло. На 1. січня 1939. р. було в Старо-Німеччині все ще 22,6% бездітних подруж, а подруж з понад 3 дітьми — 12,4%. Зате смертність дітей на першому році життя сильно змаліла за останні роки і виносить тепер всього 6,0% (в 1930. р. — 8,5%, в 1910. р. — 16,2%).

З 96.000.000 німців (без Губернії) 94.600.000 належать до християнських церков, з них 45 млн. кругло протестантів і 48 млн. католиків. 1939. р. обидві церкви дістали від держави 128 млн. марок допомоги; крім цього, фінансові державні органи стягують з віруючих церковний податок, який дав церквам разом з допомогою від держави в 1938. р. пів мільярда марок. В рр. 1933—39. збудовано в Німеччині 270 протестанських і 230 католицьких церков. Як бачимо з цих сухих чисел, сила Німеччини і в тому, що в ній релігія не «опіум для народа».

Усі німецькі діти мусять бодай 8 років ходити до школи. В Німеччині було в 1939. р. 52.370 державних народніх шкіл з 136.290 учителями й 48.637 учительками, 3.990.417 учнями та 3.901.767 ученицями, а крім цього, 476 приватних шкіл цього ж ступеня з 1592 учителями і 37.793 учнями й ученицями. Вищих шкіл різних типів було в цей же час у Німеччині 2457 з 24.505 учителями й 4366 учительками та 482.566 учнями й 251.227 ученицями. Університетів було в Німеччині того ж року 29 (найстаріші: Прага — з 1348. р., Відень — з 1365. р., Гайдельберг — з 1386. і Кельн — з 1388. р.) з 52.520 студентами й студентками, вищих технічних шкіл було 13 з 11.893 слухачами, гірничих академій — 3 з 304 слухачами, вищих торговельних шкіл — 5 з 2150 і вищих шкіл лісництва — 3 з 149 слухачами.

Німецька молодь об'єднана в т. зв. Молоді Гітлера, яка налічувала в 1939. р. 7.728.259 членів. Здоров'я цієї молоді обслуговували 4000 лікарів, 800 зубних лікарів і 500 фармацевтів. Молодь Гітлера має в кожній місцевості свій власний дім або наймане приміщення. 2000 туристичних станцій перебуває в розпорядженні молодих мандрівників. Вся німецька молодь обов'язково переходить через т. зв. Службу Праці, без якої немає служби в армії. В січні 1939. р. виконувало Службу Праці 380.000 мужчин, а в вересні того ж року було в Службі Праці покищо 100 тисяч дівчат. За 1933—1939. рр. пройшло через цю «школу нації» понад 2 з половиною млн. чоловічої і кругло 300 тисяч жіночої молоді. Служба Праці — це великий чинник морально-фізичного виховання і важливий фактор при господарській розбудові.

Професійною організацією всіх культурних працівників у Німеччині є Палата Культури, що розподіляється на 7 відділів: письменство, преса, радіо, театр, музика, образотворче мистецтво й кіно. Зокрема образотворче мистецтво переживає в сучасній Німеччині добу

розквіту і поклало свою печать на розбудову Берліна, на спорудження монументальних будівлях у столиці, в місті партійних конгресів Нирнберзі і в «столиці нац.-соц. руху» Мінхені. Німеччина має кількасот галерій мистецтв і славні на весь світ музеї в Берліні, Відні, Мінхені, Франкфурті над Майном, Гамбургу й Кельні.

В Райху було до війни 135 великих симфонічних оркестрів, 27 тисяч чоловічих хорів, з яких окремі мали понад 100 років, 12 тисяч мішаних хорів і стільки ж аматорських оркестрів. В той же час діяло в Німеччині 492 театри. Кінотеатрів було на 1. березня 1939. р. 6123 з 2,6 млн. місць. 82% кінотеатрів були приватною власністю. Коли в 1932—33. р. відвідало кіно в Німеччині 238,4 млн. чол., то в 1938—39. ця цифра зросла до 441,6 млн. чол. У 1938. р. демонстровано в Німеччині 1368 німецьких фільмів і 147 закордонних. Держава сприяє музиці, письменству й кіномистецтву різними преміюваннями.

Найважливіші органи преси мали в серпні 1939. р. такий тираж: «Фелькішер Beobachter» — 836.000 прим., «Берлінер Morgenpost» — 443.000, «Берлінер Ілюстрірте Нахтсаусgabe» — 359.000 і т. д. Обсяг німецьких газет у кілька разів більший від кол. советських. 1. листопада 1940. р. було в Великонімеччині (без Ген. Губернії) 15,6 млн. радіослухачів (в Англії було 1. I. 1939. р. тільки 8,9 млн. слухачів). Радіостанцій було на початку 1941. р. 73. Німецькі радіостанції передавали в 1938—39. рр. 64,0% легкої музики, 5,0% поважної, 10,4% вістей (порівняй советське радіо!) і т. д. Коли в 1933—34. рр. вироблено в Німеччині 1,785.066 радісприймачів, то в 1938—39. випущено їх 3,466.906.

Організацією працюючих німців є Німецький Фронт Праці, що налічує 25 млн. членів і має головними завданнями: зберігати соціальний мир, дбати про соціальну справедливість та про професійне вдосконалення. При Фронті Праці діє товариство «В радості — сила», яке організовує працюючим відвідина театрів тощо, піклується справою мандрівних театрів, влаштовує різні вистави і дає працюючим змогу відбувати відпочинкові подорожі. До початку війни подорожувало понад 600 тисяч робітників і службовців власними кораблями організації до Норвегії, Італії, на Мадейру і т. д. Інша дільниця роботи товариства — дбання про фізичну культуру працюючих. І врешті до її діяльності належать всякі виклади, курси, як також дбання про естетику умов праці.

У Німеччині є понад 66.000 лікарів. Число лікарень і санаторій вносило в 1938. р. 5000 з 800 тисяч ліжок. Кругло 20 млн. німців систематично займається спортом, головню гімнастикою, футболом, плаванням, легкоатлетикою й гандболом. Німеччина має низку світових рекордів: біг на 400 м. — 46,0 с., біг на 800 м. — 1:46,6 м., диск — 53,10 м., булава — 59,0 м., рекорди в підніманні тягарів, стрільні, жіночі рекорди в довжині стрибка, метанні диска, кулі і под.

Широко розвинене в Німеччині соціальне забезпечення, обов'язкове для всякого, хто заробляє не більше як 600 марок. Для сприяння одруженням дає держава тим, що беруть шлюб, безпроцентову довгореченцеву позику до 1000 марок на закупівлю меблів. При народженні кожної дитини держава дарує $\frac{1}{4}$ позики. До кінця грудня 1940. р. таких позик видано було на загальну суму 1.025,77 млн. марок. Ро-

дини з 3 і більше дітьми дістають від Райху окремі допомоги, коли їх річний дохід не вищий від 8000 марок. Таких допомог виплачено від серпня 1936. р. до грудня 1940. р. на суму 1.081,94 млн. марок. Крім цього, держава дає ще підмогу на освіту дітей: від квітня 1938. р. до кінця грудня 1940. р. виплачено таку допомогу в 289.214 випадках на загальну суму 49,10 млн. марок.

Зимова допомога, яка полягає в тому, що заможніші жертвують на бідніших, — це справжні гордоці Німеччини. В зимі 1933—34. рр. збір пожертв дав 358,136.041 марок; сума ця росла щорічно і винесла в 1940. р. 680,717.428 марок. Окрема організація «Мати й дитина» утримує доми відпочинку для матерів, дитячі садки і висилає дітей з міста для відпочинку на село. Високому рівневі здоров'я сприяє в Німеччині гарно поставлена житлова справа. В Старо-Німеччині було на початку 1939. р. кругло 18,1 млн. квартир, з цього припадало 8,6 млн. на «малі квартири» — одно- та двокімнатні (з кухнею). В 1939. р. збудовано кругло 306 тисяч нових квартир. Квартирна плата визначається за висотою заробітку.

Нині живе кругло $\frac{1}{5}$ німецького народу з індустрії та ремесла, $\frac{1}{6}$ — з сільського господарства й лісівництва, менше ніж $\frac{1}{10}$ — з торгівлі та зв'язку і приблизно $\frac{1}{10}$ — з публічної служби й приватних послуг. У Німеччині борються з відпливом населення із села до міста, який прогресував з року на рік, бо вважають удержання і чисельне закріплення хліборобського стану передумовою здоров'я нації. В 1939. р. соціальна структура німецького народу була така: самостійних (людей вільних професій і под.) — 16,2%, помічників, членів родин — 9,8%, урядовців і службовців — 20,4%, робітників — 53,6%. Робітників та службовців було в половині 1938. р. 22,29 млн. (31% робітництва і 40% службовців становили жінки). З них на початку 1933. р. було приблизно 7 млн. безробітних, але перед вибухом війни ця цифра впала до 34 тис. осіб (нездібних до праці) і почала навіть відчуватися недостача робочих рук.

Усі сільські господарства розміром від 7,5 до 125 га, власники яких є німці, чесні й здібні хлібороби, стали в Німеччині «дідичними дворами», що неподільно переходять до одного спадкоємця. Дідичних дворів у Німеччині біля 700.000 (80% оброблюваної площі). Всі хлібороби, як також і ті, що перероблюють с. г. продукти та перепродують їх, належать до «стану годувальників Райху», який встановлює ціни, регулює продукцію, збут і перерібку аграрних продуктів. З усієї обробленої площі припадає в Старо-Німеччині 8,2% на господарства розміром менші 5 га, 53,7% — на господарства від 5 до 100 га і 36,12% — на господарства понад 100 га. Коли на початку 1938. р. на голову населення Старо-Німеччини припадало всього 0,41 га оброблюваної землі, то після прилучення Остмарку й кол. польських західніх провінцій це співвідношення зросло до 0,47 га.

Зараджуючи обмеженості оброблюваної площі, німці завели інтенсивне господарювання. За останні 6 років німецький хлібороб на своїй середньої якості землі добивався пересічно з га: 17,6 цнт. жита, 23,0 пшениці, 21,7 ячменю, 20,5 вівса, 166 картоплі, 304 цукрового буряка. Перед вибухом війни з советами було в тодішній Німеччині 22,0 млн. га ліса. Сильно розвинулося за останні роки риболовство. Коли в рр.

1909—13. ловлено пересічно 170 тисяч тон морської риби, то в 1938. р. виловлено 718 тисяч тон — (річкової риби — 80 тис. тон).

До війни Німеччина вартістю своєї гірничої продукції займала третє місце після Америки і СРСР. В обробленні та облагороджуванні видобутої мінеральної сировини Німеччина стоїть далєко попереду всіх країн світу. У великих німецьких вугільних районах Рура й Горішньої Сілезії норма видобутку найвища серед усіх європейських країн. Разом з тим німецьке гірництво вже цілі десятиліття для всього світу зразком соціальної опіки, яку має робітництво однаково з боку держави, як і поодиноких заводів. Німеччина займала до війни в видобутку кам'яного вугілля друге, а в видобутку бурого вугілля перше місце в світі. Природна нафта разом з продукцією спішно збудованих заводів опістєчного пального цілком задовольшила потреби мирного часу. В продукції алюмінію, у видобутку солі, графіту, магнєзиту й ін. Німеччина теж була на першому місці.

Німецька техніка уславилася на весь світ від самого початку епохи технічного розвитку. Нагадаємо, що сьогодні єдині німці мають парову машину, спроможність якої сягає 7500 КС. Німеччина має найбільше число рекордів у автомобільних перегонах і повітряних польотах (напр., «Кондор» перелетів відстань Берлін—Нью-Йорк за 25 год. і назад за 20 год.), рекорд висоти польоту (9312 метрів при 5 тис. кг. вантажу), швидкості (774,60 км. на годину), довготи (8392 км.). На німецьких залізницях ходять найбільші в Європі локомотиви з швидкістю 120 км. на годину для 650-тонних поїздів. Німці збудували водну турбину на 82.500 КС. На одному західнонімецькому заводі стоїть газометр місткістю 600 тис. м³. Німці мають сталеві печі, в яких домагаються тиску до 700 атм. В 1931. р. збудовано в Німеччині першу телевізійну, а в 1935. р. першу телевізійномовну станцію. Німецькі електростанції сягають до 70 тис. VA, найбільший трансформатор світу на 120 тис. VA збудувала німецька техніка. Німецькі ультрамікроскопи збільшують до 100 тис. разів.

Від початку цього сторіччя Німеччина — найбільша індустриальна країна в Європі. 1939. р. було в індустрії й ремеслі Німеччини 1,918.000 підприємств з кругло 9,2 млн. працюючих. Найважливіші галузі німецької індустрії — це будівництва машин, апаратів та всяких транспортних засобів, індустрія текстильно-мануфактурна, будівельна, харчово-смакова і хемічна. Перед вибухом війни продуковано в Німеччині товарів на суму понад 40 мільярдів марок.

У Старо-Німеччині працювало майже 2 млн. осіб у 853 тис. підприємств дрібної торгівлі. Оборот цієї торгівлі виповнив 1939. р. 37,8 мільярдів марок (1933. р. — 21,8 млрд. марок). У великій та гуртовій торгівлі працювало в Старо-Німеччині 700 тис. осіб в кругло 150 тис. закладів. При кінці 1938. р. було в німецьких банках вкладів на 48 мільярдів марок. Головна банкова система в Німеччині — це державний, кооперативний та зближені до них роди банків, і майже ніякого значення не мають приватні банкири.

Німецька пошта налічувала в 1938. р. понад 700 тис. контор з 490.000 урядовців, робітників і службовців. В тому році пошта доставила 7.931 млн. листів і 355 млн. пакетів та пакунків. На 448 тис. км.

телефонно-телеграфних ліній з 4,146.000 точками відбулося в 1938. р. 2624 млн. місцевих і 353 млн. позамісцевих телефонних розмов, а телеграм передаво 26,5 млн. (біля 8,5 млн. закордонних). Летунська пошта перевезла 7,5 млн. кг. посилок.

Тонаж німецької торговельної флоти (6,5% світового тonaжу) стояв у половині 1939. р. на п'ятому місці в світі — за Англією, Америкою, Японією і Норвегією. Це пояснюється тим, що Версальський договір позбавив був Нумеччину майже всієї торговельної флоти і тільки завдяки великим зусиллям удалося німцям добитися й тієї гарної позиції, яку мають вони зараз. В 1938. р. було в Німеччині кругло 8200 км. річкових шляхів. Німецьке цивільне летунство зробило в 1938. р. кругло 19 млн. км. польотів. 255 тисяч осіб відбули подорожі німецькими пасажирськими літаками. Велике діло Адольфа Гітлера — автошляхи Німеччини, яких вибудовано було до осені 1940. р. кругло 4000 км. та будувалося ще 1600 км. Розпочато масову продукцію «народних авт» по низькій ціні 990 марок.

Коли в довоєнні роки Німеччина була в стані господарської війни з низкою держав, німецькі науковці домоглися неймовірних успіхів на дільниці виробітку синтетичної сировини: синтетичного каучуку, плинного пального з вугілля, целюлози. Ці замітники сировини зовсім не є менш варті «сурогати», — найкращий доказ цьому те, що Німеччина експортувала фабрикати з них.

У Німеччині великої ваги надається справедливій, високій заробітній платі і розумній політиці цін. Коли прийняти, що на 1913. р. індексне число для цін = 100, то за час від 1933. р. до 1940. р. ця цифра зростає з 93,3 до 109,3. Зате аналогічна цифра для заробітної плати зростає за ці ж роки з 118,0 до 128,9. Податкова політика побудована на таких засадах: сприяння сільському господарству шляхом звільнення від оподаткування низьких доходів; сприяння одружінням та чисельності потомства через відповідне нормування висоти податку; сприяння житловому будівництву через звільнення від податків; те саме щодо моторизації; усування великих капіталістичних спілок через високий корпоративний податок; обмежування люксового споживання через податок на тютюн, пиво, горілку і под.

В час війни стоять перед німецьким господарством два великі завдання: заготовляти потрібний воєнний матеріал і забезпечувати постачання населенню. Для цього велику машинову, електричну і подібну індустрію переведено на продукцію зброї. Текстильна й консервна індустрія так само працюють для армії. Деякі галузі продукції, що досі працювали для внутрішнього ринку, були переведені на експортну продукцію, щоб Німеччина могла оплатувати імпорт. Різні галузі продукції обмежено або розширено. Всі ці зміни регулює держава відповідним розподілом сировини й роботою сили. В сільському господарстві знайшла широке застосування робоча сила військовополонених та закордонних робітників. Притягнуто також усюди в більшій мірі, ніж досі, жіночу робочу силу.

Регуляція споживання й розподілу відбувається через раціонування харчів та одяжі за принципом: нікому забагато, усім подостатком. Основний принцип німецького воєнного господарства той, що ні-

хто не сміє на війні збагачуватися. Підвищення цін недопустиме, навіть коли б зиск продуцента мав зменшитися. Війна фінансується збільшеними податками й кредитами. Досі воєнна господарська система Німеччини виправдала себе цілком і дає своїми здоровими засадами запоруку успіхів і в майбутньому.

Не зважаючи на те, що Версальський диктат обмежив німецьку армію 100 тис. чол., Адольф Гітлер запровадив у 1935. р. загальну військову повинність, яку до війни відбував протягом двох років кожний здоровий і гідний носити зброю німець. На час служби в армії заборонена всяка політична діяльність і навіть належність до націонал-соціалістичної партії припиняється на той час. Німецька армія домоглася генієм своїх полководців, бойовим духом і дисципліною своїх бійців та високою технічною оснащеністю успіхів, що кинули весь світ у глибокий подив. Адольф Гітлер, вождь цієї армії, послав її на найбільш справедливу з дотеперішніх воєн — війну проти ворога всього людства — проти большевизму.

ЧОРНОМОРЕЦЬ

Флота на колесах

(Спомин)

Було літо 1920. р. Польський фронт після невдалого весняного маршу на Київ, тріщав під напором большевицької навали. Правду кажучи, того фронту, особливо на півдні, фактично вже не було. Були шалено утікаючі перед «грізними» козаками польські ешелони й валки, були купки покинутих або забутих польських «постерунків» — і лише на самім півдні фронту залишились тривкі острівці — малочисельні дивізії армії УНР.

Становище було таке, що навіть польські штабовці зовсім поважно брали большевицькі «ударні кличі»: «дайош Варшаву» і т. д. — і в розмовах питали: «Куди тікати? Може аж до Парижу?»

На південнім фронті, де була українська армія, становище було таке: Большевицька армія Будьонного, головно козача кіннота, підсилена 41. та 42. большевицькими пішими дивізіями, докотилась велід за утікаючими поляками до Дністра, де й була спинена українськими дивізіями; але далі на північ від Галича, польська група Абрагама, що втікла з-під Києва, не витримала напору советської кінноти і тому частини останньої між Галичем і Ходоровом перейшли Дністер, зайняли Стрий (6-та «башкірська» дивізія) і посунулись в напрямку Дорогобича й Долини.

Далі большевицькі війська підійшли під Львів і загрожували флянговим оточенням польської армії, що боронила польські землі й саму Варшаву. Згідно з зізнаннями полонених штабових старшин 41. сов. пішої дивізії, завданням південної групи було: з одного боку флянгове оточення польської армії, з другого — прорив через Словач-

чину на Мадярщину для відновлення зліквідованого там адміралом Гортієм комуністичного режиму Белі Куна. З цією метою з Будьонним йшла значна група мадярської червоної кінноти, що була зформована з 6. полонених мадяр.

Це саме завдання південної сов. армії закінчилось невдачею, як на Дністрі, де українська армія генерала Омеляновича-Павленка не лише стояла залізною стіною, але розбила й вигнала незабаром большевиків з Галичини, як також з-під Замостя, де шоста стрілецька дивізія української армії дала різку відсіч чисельним атакам Будьонської кінноти й відбила їм найменшу охоту до дальших легких перемог. Не «чуд над Віслоном», як хвалилися потім поляки, але «чудо над Дністром», яке створила нечисельна й погано озброєна українська армія, захоронила середню Європу від большевицької навали й руїни.

В той непевний та критичний час прибули до Станиславова, а потім до Хриплина, де тоді знаходився штаб української дієвої армії кадри 1-го українського морського півекіпажу й штаб української флотилії, на чолі з морським міністром, капітаном II-ої ранги М. Злобиним і шефом штабу капіт.-лейтенантом Л. Костаревим. Цей півекіпаж був зформований в таборі Ланцуті з «українізованих українців» з армії Денікіна з ініціативи к.-л. Л. Костарева, та складався з фахових моряків і з нашвидко вишколених «сушняків», переважно колишніх бронепоездників та гарматчиків. Півекіпаж був призначений власне для морської та річкової служби, але тому що до моря ще було дуже далеко та й швидка організація української річкової флоти на Дніпрі була ще проблематичною, півекіпаж був посланий на zagrożений фронт з метою використати його для охорони мостів, переправ тощо.

По прибутті до Хриплину штаб моряків був прийнятий самим командармом ген. М. Омеляновичем-Павленком в його штабовім потязі, і тут підчас розмови була вирішена доля першого українського морського півекіпажу.

Морський міністр кап. II. р. М. Злобин намагався перевести свій плян «охоронної річкової служби», але к.-л. Л. Костарів доповів командармові, що переважна більшість моряків служила раніш на бронепотягах і що це мабуть буде найкращим вжиттям півекіпажу, всі старшини й матроси якого рвуться до бою.

Командарм з цим одразу ж погодився та наказав негайно приступити до будови нового неназваного ще бронепотягу, що його командантом був призначений к.-л. Л. Костарів.

На формування бронепотягу було дано морякам два тижні, але... чудом чи зручністю їх бронепотяг був готовий за нецілих 36 годин.

Постачання української армії, коли взагалі тоді можна було говорити про постачання, було дуже мізерне, про що наші моряки переконалися, доставши пізніше, з наказу командарма, «в нагороду за Стрий» чоботи, які витримали рівно два дні — на третій усі були бося, бо подошви тих «парадних» чобіт були з паперу... Отже нашим морякам залишилось покласти надію на Бога та на свою зручність. Післали «розвідку» до Станиславівського залізничного депа і... швидко

було здобуто поважні стратегічні позиції: десь у майстернях було знайдено залишений в паніці поляками броневий віз з гарматою та... забутим коло нього польським «постерунком». «Постерунок» після чисто формальних протестів — бо, як виявилось, дуже боявся близьких вже «червоних козаків» — поспішав до Коломиї, куди вже «драгнув» його кадр.

Броневий віз був перебраний українськими моряками і «бронепотяг народився...» Правда, його гармата не мала ні замка, ні панорами, але наші моряки над тим голову собі не сушили. «Якось то буде...» Зібрати «решту» бронепотяга, тобто другий броневіз, паротяг, 2 контрольні вози й, нарешті, «базу», тобто вози для амуніції, постачання та приміщення команди, було вже забавкою. Силами команди, включаючи й усіх старшин, якийсь тигаровий віз було «заброновано» деревом, піском, камінням та бетоном і зроблено з нього «кулеметну площину», — про другий гарматний віз не було що й думати, бо де було гармат взяти, коли наші українські дивізії мали їх по 4—6? Паротяг вилунали з купи тікаючих від большевиків польських ешелонів, на станції попозбирали різні вози для бази — й за неповних 36 годин командант бронепотягу доповів телефонічно штабові дієвої армії, що «морський бронепотяг збудований та чекає на бойові накази штабу». негайно надійшов і наказ: «Бронепотягу «Чорноморець» перевести розвідку в напрямку на Галич». Тепер бронепотяг був вже й охрещений.

Завдання, що його дістав «Чорноморець» не було важке й було виконане в той спосіб, що бронепотяг «грізно» посунувся через міст до станції Галич і, викликавши панічну стрілянину, вияснив уповні розташування большевиків у Галичі. Тоді «Чорноморець» повернувся до Станиславова й передав штабові свої інформації. Повернувшись без стрілу — бо... не мав чим стріляти. Гармата була все ще без замка, панорами й набоїв; кулеметів не було ні одного, а на кожну рушницю було по... 5 набоїв, що їх моряки одержали ще в Ланцуті й рахувались вони «недоторкальним запасом».

З поворотом до Станиславова «Чорноморець» нарешті озброївся. Це озброєння також обійшлося без нашого українського постачання, де наші напери з вимогами зброї мандрували без вислідів від стола до стола.

Моряки стали... спекулянтами і то ось як. Команда молодого «Чорноморця» дістала, як подарунок на христини цебро чистого спирту від команди українського бронепотягу «Кармелюк», але цим разом зрадила старі морські традиції — й спирту не випила, а виужила його для «товарообміну». На станції Станиславів випадково знаходилось постачання Н-ої української пішої дивізії — не називаємо стисліше, щоб не зраджувати комерційну таємницю — і ось ті постачателі, як правдиві запоріжці, за цебро спирту виміняли чорноморцям замок, панораму й пару десятків набоїв для гармати, два кулемети із стрічками до них та зо дві тисячі набоїв для рушниць. Таким чином «Чорноморець» був уже в «повнім» бойовім поготівлі — і саме вчас, бо незабаром із штабу дієвої армії надійшов наказ вирушити у дальшу подорож.

«Чорноморець» мав наказ вирушити в напрямі на Стрий, що був зайнятий большевиками, перевести розвідку про розташування ворога

й по можливості знайти зв'язок з частинами польської армії, що там оперувала. Де саме ця польська армія перебувала, не знав ані штаб, ані місцеве польське командування, яке вже приступило до евакуації Станиславова. Ця евакуація переводилась просто напічно. Через станцію тягнулись потяги, набиті польськими вояками, їх родинами і домашніми звірятами, як напр. свині, гуси, курки тощо; дехто з цих недобровільних втікачів гостро протестував проти евакуації, втікав з возів чи з-під возів, де були причеплені скриньки для звірят та розбігались по залізничних торах. Треба зазначити, що моряки показали себе добрими мисливцями. Вони хапали цих «біженців» й приміщували в своїх клунках.

Але на «Чорноморця» чекало друге полювання і він, не зважаючи на протести польської команди, що бажала його здержати на станції для власної охорони, вирушив у рейд. Натурально, що пан міністр, штаб і «база» залишились в Станиславові під охороною половини команди. «Чорноморцеві» не судилось побачитись з ними швидко.

Одразу по виїзді із Станиславова було видно, що «Чорноморець» знаходиться в «нічійй землі». Ані польського, ані українського війська не було видно аніде. Лише на поодиноких станціях були малі польські «постерунки», які, побачивши бронепотяг, спочатку панічно розбігались і лише пізніше, переконавшись, що це «союзний» бронепотяг, повертались і просили забрати їх з собою, бо вони покинуті своїми, а «козаці недалеко». Річ ясна, що їхні прохання відкидались і навнаки — їм давався якнайсуворіший наказ залишитись на місці та дбати про напругу водотягу, про нагромадження вугілля на випадок, коли б бронепотяг повернувся на їх станцію, та про відновлення телеграфічного та телефонічного контакту з сусідніми станціями. На одній станції «Чорноморець» мав нагоду доповнити своє озброєння... На станцію прибув величезний потяг якоїсь польської «компанії колейової», що складався з багатьох возів з військовим майном та різними продуктами. Тому що «Чорноморець» не мав паротяга, зараз же був конфіскований один польський, а моряки на власну руку почали «постачати» «Чорноморця» бойовим матеріалом. Втікаючі польські вояки охоче віддавали «Чорноморцеві» набої, гранати тощо, а команда «компанії колейової» в компенсацію за те, що паротяг «Чорноморця», тобто їх власний — допоможе затягнути їх потяг до Станиславова, передали морякам стрічки для кулеметів, набої для гармат... До того ж власної охоти придали ще казан з теплими ковбасами, що особливо було до вподоби морякам, які мали лише хліб, сало й цибулю.

Долина була зайнята місцевими жидками-комуністами, а польський «постерунок» на станції був «у стані облоги». Прибуття «Чорноморця» було сигналом до безголової втечі комуністів і визволенням «постерунку».

Виїхавши з Долини, «Чорноморець» побачив під вечір якусь кінну розвідку, що пильно стежила за бронепотягом. Після зближення виявилось, що це розвідка донського козачого партизанського відділу полк. Фролова, що входив тоді до складу армії УНР. Козаки сердечно привітали моряків та подали відомості про те, що перед Стриєм ще вештаються большевицькі загони, з якими козаки мали декілька сутичок. Моряки змовились з козаками, щоб разом здобувати Стрий і

ранком посунулись в напрямі міста. Коло полудня «Чорноморець» увірвався до ст. Стрий, женучи перед собою безладно тікаючих большевиків. З оповідаць залізничників і мешканців виявилось, що большевики тікали з міста в такій паніці, що залишили там майже цілий свій обоз, що був порозтягуваний мешканцями.

Оттак нав'язував «Чорноморець» дотик з большевиками, але польської армії ще ніде не було видно. Залізничники казали, що поляки знаходяться десь коло Самбору, що мости на лініях Стрий-Ходорів та Стрий-Львів позривані, що вільна дорога лише на Самбір, де були хіба незначні ушкодження.

На другий день, після ночі, протягом якої моряки марно чекали большевицької контр-офензиви, «Чорноморець» виїхав на роз'їзд коло села Пасічне, моряки побачили біля крайніх хат кулеметні «тачанки» большевиків, що почали обстрілювати бронепотяг, — а за хвилину з-поміж хат вискочила большевицька кіннота з метою заатакувати «Чорноморця». Бронепотяг відкрив гарматний та кулеметний вогонь і большевики з великими втратами в людях та конях в паніці відступили. На жаль, «Чорноморець», маючи малу загогу, не міг вислати за ними якийсь «десант» і тому, переконавшись, що большевики з Пасічного втікли та що міст через Дністер зірваний, повернув до Стрия.

Нарешті, на третій день перебування «Чорноморця» у Стрию, до міста прийшли поляки, а саме «подшльонський» курінь і кіннота. На нараді з їх командантом вирішено було перевести новий наступ на Пасічне, де, як оповідали залізничники, знову засіли большевики і відкинути їх за Дністер.

Але коли на другий ранок «союзна армія», — тобто «Чорноморець» польська піхота, кіннота, гармата й поль. бронепотяг «Пісудчик» — посунулись до Пасічного, большевиків там вже давно не було. Селяни оповідали, що ті після першого наїзду «Чорноморця» втікли й більше вже не повертались; тепер вони вже десь за Дністром.

«Чорноморець» повернув до Стрия, де на нього вже чекав наказ штабу Дієвої Армії повернути негайно до Хриплина. Там командарм ген. М. Омелянович-Павленко й Головний Отаман прийняли парад «Чорноморця» і висловили морякам подяку за сміливий прорив до ворожого заплілля та здобуття Стрия. Орденів тоді ще не було і моряки, що брали участь в наїзді, дістали на спомин від «дідуся», як тоді залюбки називали в українській армії командарма ген. М. Омеляновича-Павленка, нові українські відзнаки, що їх потім з любов'ю зберігали, як дорогу пам'ятку.

«Чорноморець», після невдалої спроби догнати малярську советську кінноту, що прорвалася на Коломию та йшла додому й була розброєна на кордонах був. ЧСР, був посланий на вимогу команданта XIV. польської армії ген. Івашкевича через Стрий-Самбір на Львів.

З боїв разом з польською армією на відтинку Львів-Підволочиськ треба відмітити рейд «Чорноморця» з Ходорова на Галич по території, що була зайнята большевиками.

Підчас перебування у Львові «Чорноморець» виїздив на ст. Ходорів, де починався фронт, але ці «буденні» операції не бавили моряків. Одного дня «Чорноморець», зробивши запаси вугілля та води, вирушив з Ходорова на Галич. Большевицький фронт, видно, не чекав

такого «нахабства» й бронепотяг без перешкоди перескочив фронт і опинився в запіллі 41-ої сов. пішої дивізії, що там оперувала. Незабаром моряки помітили большевицьку піхоту й обози, що тяглись дорогою недалеко від залізничного шляху, й розігнали їх кулеметним вогнем. Під Галичем було спостережено сильну кінну розвідку, яка при наближенні бронепотягу почала тікати до лісу. Пізніш виявилось, що це були вже свої, — а саме розвідка «чорношличників».

Після привітання на стації Галич моряки довідались, що наша українська армія всюди переслідує большевиків і є вже за Дністром. Але зате були й неприємності, а саме: на ст. Галич не було ані вугілля, ані води, бо водотяг ґрунтовно підірваний ще поляками і «докінчений» большевиками. Доводилось негайно збиратися до повороту, але, не дивлячись на поспіх, до Ходорова не доїхали. Вночі з паротягу повідомили, що води в кітлах вже майже нема й що будуть примушені погасити вогонь. Що ж робити? Ледве-ледве, ризикуючи вибухом кітлів дібралися до якоїсь криниці. Ціла залога бронепотягу, озброєна відрами та іншим посудом зробила ланцюг від криниці до паротягу і... почалась «сизифова праця» — наповнення бездонних, здавалось, кітлів паротягу.

Нарешті — після майже трьох годин праці — з паротягу повідомили, що «до Ходорова вистачить» і бронепотяг помалу, бо майже не було вже й вугілля, посухувся до Ходорова.

Ще щастя, що вночі на «безсилому» «Чорноморця» не наскочили большевики, але ті, як пізніш виявилось, після того, як моряки «пошарпали» їх резерви й обози, розумно відтяглись далі від залізниці на схід.

Між тим у Львові турбувались долею «Чорноморця». Бронепотяг не вернувся на ніч до бази, з Ходорова телефонували, що він вирушив на Галич, а з Галича, що він ще ввечері повернув на Ходорів. Таким чином «Чорноморець» був проголошений за «знищений большевиками», — і велике було здивовання польської команди Ходорова, коли фанком на стацію ледве доповз бронепотяг і моряки звернулись з твердими вимогами: води... вугілля... їсти!..

З дальших пригод в поході на Підволочиськ треба відмітити зустріч моряків з групою полонених большевицьких старшин. На якусь малу стацію, де зупинився «Чорноморець» на ніч, польська ескорта привела 8 советських штабових старшин, що, забивши свого комісара, добровільно здались полякам. Моряки покликали полонених на вечерю і з зацікавленням розпитували про Україну й советську армію. Советські старшини, усі, некоммуїсти, радо відповідали. Нарешті один з них, був полковник ген. штабу царської армії, повернув розмову на нашу армію.

— Дивуюсь, пане полковнику, — казав він, звертаючись до команданта «Чорноморця», — вашій армії, наколи вона вся така, як залога вашого бронепотягу. З одного боку, бачу залізну дисципліну, що дорівнюється карності нашої старої (царської) армії; з другого, не бачу жадної прибитості, жадного знасилення волі вашого вояка; видно, що ті всі хлопці слухаються добровільно і з повною радістю виконують накази своїх старшин. Того не бачив я ані у большевиків, ані у

тих», — кивнув він головою в напрямку вояків польської ескорти. Кращої похвали залога «Чорноморця» ледве чи могла дочекатись.

Незадовго «Чорноморець» прибув до Підволочиська й тому що міст через Збруч був зруйнований, а бронепотяг не був пристосований на ширші московські колеї, моряки з жалем мусіли покинути його й помандрувати пішки на Волочиськ.

II.

Велика була радість команди «Чорноморця», коли вступили «на свою землю». Залунало «Ще не вмерла Україна» й ноги твердо відбивали такт. Здавалось морякам, що машинують вже прямо на Київ. Але радість ця була недовга, бо одразу ж почались нові турботи з організацією нового «Чорноморця».

Большевики забрали з собою всі «здорові» паротяги й вагони, навіть дрезини. На ст. Волочиськ і на ближчих не було нічого й тільки в депо в Гречанах знайшовся дуже зіпсутий паротяг та кілька придатних до бронювання вагонів. Тому що депо не працювало, — з великими труднощами вдалось знайти майстрів для направи паротягу, а самі моряки почали бронувати вагони. Знайшлась і якась гармата. Праця дуже затримувалась повним браком відповідного матеріалу.

Нарешті, після довгої праці, морякам пощастило зробити щось подібне до бронепотягу. В дійсності, що торкається бездатності й захисту, він був лишень пародією. Вагони були броновані переважно піском і камінням, насипаними поміж дерев'яними стінами; на першій — гарматній — вагоні була над бліндажем надбудована кулеметна вежа, що її моряки знайшли поміж старим залізям в старих прокурівських касарнях, а це все було помальовано, за браком якої будь фарби, звичайною сажою з олією. Вигляд нового «Чорноморця» був дійсно «страшений», як описували його большевикам пізніше селяни, але, на жаль, в його бездатність не вірили й самі моряки. Особливо зловив моряків паротяг, що не дивлячись на всі їх старання, «до направи не надавався»: то взагалі не хотів «їхати», то ставав на дорозі й лише після довгого відпочинку погоджувався тягнути бронепотяг. І всі ті свої маніпуляції супроводив таким ревом і такою хмарою пари, що «Чорноморець» не потребував жадної штучної «димової заслони». Паротяг «Большевик», як його називали моряки, знаходився завше в нараві в депо, навіть тоді, коли був найбільш потрібний. Але другого паротягу не було й моряки мусіли задовольнитись і «Большевиком».

Не дивлячись на це, моряки не побоялись вступити до бою з далеко сильнішим і добре озброєним ворогом.

Ситуація на фронті тоді була така: поляки вже підписали угоду про замирення з большевиками й відтягали з України свої війська, що грабували, де тільки могли. Большевики використали це замирення, як також ліквідацію московської армії генерала Врангеля, тому стягнули на український фронт значні сили — в тім числі і бронепотяги. Лише на лівій Прескурів-Жмеринка стояли з большевицькі бро-

непотяги, які, як наприклад «Ляйтенант Шмідт», були щодо конструкції та озброєння найкращими того часу.

І проти цих сил стала малочисельна українська армія, що нараховувала найбільш 20 тисяч багнетів і шабель, з якими небудь 20—30 гарматами, та підпорядковані її командуванню «союзні» московські білі формації, як П. вранглівська армія ген. Перемикіна та волчанський партизанський загін полк. Яковлева. Чисельна, бойова й моральна якість усіх тих московських «білих» формацій була дуже сумнівною й вони були скорше тигарем, аніж допомогою для української армії.

Українських бронепотягів крім «Чорноморця» в Україні не було і лише в останніх днях до Проскурова прибув «Кармелюк».

Але щастя ще держалося моряків. Большевицькі бронепотяги, після народження проскурівського «Чорноморця», відтяглись зараз же до Жмеринки та Вапнярки — і коли «Чорноморець» виїздив аж до Жмеринки, то завжди ухилялись від бою з ним.

Залізничники з Деражні оповідали, що з одного боку, большевики були залякані оповіданнями селян про «страшений» новий український бронепотяг, а з зругого, що советські матроси, з яких складались команди бронепотягів, гостро відмовились битись з «братами моряками». Словом, за цей час «Чорноморець» великих боїв не мав — аж на кінець...

Нарешті наблизився цей кінець, що при даній ситуації мусів наступити й від якого українську армію могло захоронити лише чудо. Таке не сталось. Большевики величезними силами проломли слабкий український фронт і той посунувся назад до Збруча.

З Проскурова, оточеного з усіх боків большевиками, «Чорноморець» вирвався під градом куль і гранат, коли українська армія була вже за Чорним Островом. Ще одна спроба, остання, українського наступу, в яким «Чорноморець» влетів на Чорний Острів і своїм вогнем здержав большевицький наступ — і кінець. «Чорноморець» разом з другими потягами опинився в Підволочиську, де довелось його підірвати та спалити самим морякам, бо шлях до Польщі був відрізаний.

«Чорноморця» не стало. Скінчила свою епопею «флота на колесах», але залишився дух залоги «Чорноморця» й віримо, що надійде час, коли десятки нових «Чорноморців» появляться на стінах України й на хвилях нашого Українського Чорного Моря.

Д-р ОСТАП ГРИЦАЙ
(Відень)

На вівтарі всежертви

Риси до малюнку життя полк. Є. Коновальця.

V.

Отак той бій на горі Маківці, в якому Коновалець попав у московський полон, став і справді — по словах австрійського головного командування — «золотим листком слави» в історії Українського Січо-

вого Стрілецтва, виявивши чудово героїську стихію в молоді українського народу, навіть наперекір тому, що загальні життєві обставини, серед яких їй доводилось зростати в Австрії, від ц. к. австрійської школи починаючи, не стояли властиво в ніякому відношенні до величчя героїських подвигів, довершуваних нею. Та суть речі тут не в боротьбі «за цісаря і державу», як провіщувала при кожній нагоді цісарська пропаганда, а у воскресінні визвольного духа в народі, як це так вдумчиво оспівав наш січовий поет О. Бабій в поемі «**Маківка**».

Верхів'я гір, верхів'я слави,
Шумить, шумить, шепоче ліс:
По битві на полях Полтави
Тут вперше український кріс
Спняв московських полчищ лави,
І вперше по віках недолі
Слова упали тут стрільцєві:
Ми не поклонимся царєві,
Ми прагнем волі!¹⁾

А Богдан Лепкий у глибоко відчутій апострофі до Стрілецтва писав тоді повний захоплення таке:

«...Ви погасаючу ватру предківської слави роз'ярили і роздмухали наново коштом власного життя. Ви гинули, щоб Вона не вмерла. Ви народові, що славу хотів за вигоду промінати, мечем блиснули перед очі, щоб пригадав собі, яких батьків ми діти. Ви наш державний прапор, столочений копитами коней найзника і оплюгавлений слиною перевертня, підняли з велелюдного шляху, випрали у власній крові, освятили жертвою і заткнули на шпильях ідеалу, щоб бачили його свої і чужі, далеко й далеко! Ви цілому світові дали доказ, що там, де рішається доля культури, Україна не стоїть з заложеними руками, що в боротьбі за визвіл народів є вона не постороннім глядачем, а союзником вірним, готовим битися до останньої краплі крові, так, як билися наші хоробрі предки, обороняючи Європу перед заливом монгольського моря...»²⁾

Але рівно важною обставиною притім являється ще й те, що такі виступи УСС, як оборона Маківки були з їх сторони не тільки засвідченням особистої хоробрости кожного з них, але і головно їх **державницької свідомости**. З цього погляду варт воно згадати сьогодні, як-то наші Усусуси підчас їх побуту у Варпалянці, вислухавши дня 11. V. 1915. р. звіту послів Сігалевича та Цегельського про оновлення і поширення Загальної Української Ради³⁾ ухвалили там тоді на внесення **десятника Стецюка** таку однодушно прийнятую резолюцію:

¹⁾ „Літопис Червоної Калини“, 1930, IX, ст. 2. О. Г.

²⁾ В журналі „Вістник Союзу визволення України“, Вільні, V—VI, 1915.

³⁾ Це була політична організація австрійських українців, що повстала 5. V. 1915 у Відні як розширення Головної Української Ради. Вона складалася з 34 членів — в Галичині 24, в Буковині 7, та від „Союзу визволення України“ — і обстоювала створення вільної української держави в наших землях під Росією, а в Австрії територіально-національну автономію та з'єднання усіх земель України в один автономний край. Головою був д-р Кость Левицький. О. Г.

«Стрілецьтво, зібране 11. травня 1915. р. у Варпаллянці висловлює якнайбільшу радість з приводу створення Загальної Української Ради і щирим серцем вітає її відпоручників.

«Стрілецьтво сподівається, що З. У. Р. як орган ініціативи і ексекутив, буде в українській політиці опирати свою одноцільну діяльність на **самостійницькій національній ідеології, яка є підставою і стрілецької праці.**») Стрільці глибоко відчують значіння Загальної Української Ради, і вже її саме існування та її діяльність підносять на душі українське стрілецьтво.

Вкінці ж зазначаємо, що Стрілецьтво буде завсіди з великим зацікавленням стежити за діяльністю З. У. Р., а З. У. Р. може на Стрілецьтво числити завсіди як на національний чинник.»⁶⁾

Словом:

Українська нація як союзник Центральних держав в їх затяжний боротьбі проти Москви показала ся чинником з кожного погляду позитивним, певним і творчим, так, що оте, таке важливе узгіднення головних напрямних діяльності З. У. Р. з провідною метою Стрілецьтва являлось на овиді часу і справді незрушною запорукою оконечного успіху. Та що ж? Вже ось упродовж найближчих місяців як перший удар у сторону українства по боці Центральних держав наступили переговори тих же у справі створення Польського королівства, а дня 5. листопада 1916. відома енуціяція цісарського уряду відносно відокремлення Галичини як хитро і злодійсько наміченої складової частини будучого польського крулевства. І не важно воно нам шні те, чи то Штірк, чи Кербер⁷⁾ перед тими поляками, яких леїони — в яскравім протиставленні до Парзіфалевої вірності Українства Стрілецьтва! — зраджували Австрію, таксамо, як і чехи, де тільки могли.⁸⁾ А важне потягнення австрійського суверена взагалі, крок правительства, що — за словами відносної проклямації Загальної Української Ради з д. 6. XI. 1916. — «всупереч заповненням, даваним поодиноким особам з української політичної репрезентації... зігнувало найсправедливіші й від багатьох десятків літ ненастанно підношені правнополітичні домагання українського народу; та, йдучи на стрічу безосновним претенсіям поляків до українських земель, перейшло до Дневного порядку над історичними правами українського народу до його прабатьківської землі й над його фактичними потребами...»⁹⁾

І отимто єсть воно щось із глибошого фатума в тому, що Євген Коновалець як молодий австрійський старшина не губиться передвчасно в безпросвітній де-далі сірині австро-німецького фронту, а як полонений в бої з москалями покидає ближчу батьківщину і опинюється у глибі ворожої території: спершу в Чорному Ярі над Волгою, а далі, до року 1917. — в Царицині (— тепер Сталінград, пристань над долішньою Волгою). Про свій побут в Чорному Ярі Полковник не зазна-

⁴⁾ Підкреслення мов. О. Г.

⁵⁾ «Вістник Союзу визволення України», 1. с. О. Г.

⁶⁾ Дана про це статтю А. Крезуба: «Штірк чи Кербер». Лит. Черв. Калини, 1930, V., ст. 3. О. Г.

⁷⁾ О. Кузьма: «З Листопадових днів 1918. р.» Вступ. О. Г.

⁸⁾ «Вістник Союзу визв. України», III, ч. 64 з 12. XI. 1916. О. Г.

чив нічого особливого, зате ж про часи в Царицині подав мені декілька подробиць, зв'язаних з починами його першої організаційної діяльності в московському полоні. В першу ж чергу він зазначив, що тут, в Царицині, українських старшин крім нього майже не було, тоді, як у близькому до Царицини місті **Дубовці**, в таборі полонених, були майже всі визначніші Усусуси. Це була група старшин Українського Січового Стрілецтва, що — як подає полк. **Роман Сушко** у своїх споминах *) — 21. IX. 1916. попала в московський полон під Бережанами, а під весну 1917. докотилась до Дубовки. Були тут: сотник Мельник, Сушко, Чмола, чотар Кучабський, хорунж. Матчак, Пасіка, Загавич, Микуляк, Герчанівський, Дорошенко, і підхорунжі Андрух, Савчин, Рондяк і Козак. А українських старшин австрійської армії було в Дубовці біля 60 душ. Полк. Сушко зазначає притім, що «полоненим жилося тяжко, передовсім морально. Час проходив у таборі цілком марно, і тому й захотілось заповнити його чимось корисним. Отак наші почали з руханки, опісля перейшли до науки мов, а літом 1917. р. ми вже мали кількасот томову бібліотеку, куплену нами, як то кажуть, за гроші, відняті від рота. Тоді було влаштовано теж в порозумінні із старшинами інших націй університетські та політехнічні курси».

Як бачимо:

Розбуджений до визвольної активності дух українського вояцтва не міг погодитися ніяк з омертвлюючою порожнечою таборового життєвотіння, і намагався тут по своїй змозі шукати джерел нового підйому душ во благо раз видвищеного найвищого ідеалу нації.

Бо на овидах епохи вітвар усежертви народу розпалювався згодом щораз могутніше.

Отак і в таборі в Царицині після вибуху московської революції та відповідно до того, як почалися де-які вольності, Коновалець узявся до організації українців у Царицині. Правда — звідси хотіли його в міжчасі вислати до Хабаровська — на Зеленому Клині — але тому, що в царицинському таборі було багато чехів і румунів, він таки лишився тут як перекладчик, добуваючи отак змоги розбудовувати почату ним тут організаційну працю, яку Коновалець тоді в царицинському середовищі взагалі започатковує. Тривкий контакт з українцям тут наладжено вправді аж після вибуху революції в Росії, коли то — як зазначає і полк. Сушко **) — «потворились таємні гуртки з головною метою знайти спільну думку і підготовку до активної участі в національній роботі на теренах Великої України. Тоді по гуртках виучувано гарячково російську мову, географію і політичну економію Росії, зокрема ж України, перекладено муштровий статут російської армії на українську мову, студіювано партійне життя, словом — ішла «підготовка до військової і громадської праці...»

Але увійшовши з цивільними й військовими українцями в Царицині, Коновалець засновує тут «**Царицинську Українську Раду**», причім, як чітко зазначував Полковник, було багато гарних і зворушли-

*) «Мої спомини про першу сотню С. С.» В журналі «Національна Думка». Прага 1926. Ст. 27. О. Г.

**) І с., ст. 27. О. Г.

вих моментів. «Усе тут — оповідав він — горнулося до України знову, а ми, галичани, втішалися як українські брати великою симпатією». Отак царицинська Рада виросла під проводом Коновальця на дуже чисельну організацію, причім Полковник улаштував для наших людей популярні відчити й реферати, вчив їх співати і зорганізував тут театральний кружок, — словом, його колишня організаційна діяльність у рідному Зашкові ніби оживає знову, але вже в рамках далеко ширшого і важливішого почину. Згадував він притім і про труднощі, що їх він при тій організаційній роботі мав з мовою, бо наші українські брати в Царицині не володіли, на жаль, рідною мовою настільки, щоб порозуміватися нею з усією легкістю, через що організаційна робота Коновальця тут була в рівній мірі і культурно-просвітня. Зате ж своєрідною нагородою для нього за ті труди був виступ царицинських українців на Травневому святі, де українці явилися як окрема група, з національним прапором та співаючи українських пісень, з яких Полковник наводив слова:

«Нам поможе св. Юр
І Пречиста Мати
Україну будувати...»

Все це — як зазначував він з помітним зворушенням — викликало велике захоплення і розбуджувало світлі надії відносно нашого майбутнього, тимбільше, що тоді ще можна було говорити про сяку-таку толеранцію із сторони москалів. «Але вже тут — казав Полковник — стрінулись ми з большевиками, яких промовці балакали тоді страшенно багато про безкровну революцію, ось як большевицький агітатор **Мінін**, причім мушу сказати, що своїм особистим поведінням ті большевики вже й тоді не з'єднували собі нікого. А попри працю в Царицинській Раді йшли з моєї сторони заходи щодо українзації, зокрема ж докладав я моїх сил до того, щоб виділити тут українців ув окремі військові частини. І це і справді нам удалося. З української частини в царицинському гарнізоні нам удалося зорганізувати український батальйон, і коли та справа стала актуальна, я порозумівся з Чмолою в Дубовці щодо переведення цих людей — їх було біля 1000 чоловік — в Україну».

Як сказано:

Полковник із зворушенням оповідав мені про той маніфестаційний виступ зорганізованих ним українців на Травневім святі в Царицині, згадуючи притім і пропам'ятну українську маніфестацію в Петербурзі в березні того ж, революційного, 1917. року. Бо вона і справді варта згадки ота перша велика українська маніфестація у столиці Петра з першим вибухом революції, що так урочисто заповідала зволення всіх поневолених з царсько-московської тюрми народів! «Дивні перемены — писав тоді у статті «Відновлений Петроград» в петербурзькім журналі «День» її автор — відбуваються на кожнім кроці. 12. ц. м. українські організації Петрограду відправили врочишту панахиду по Тарасі Шевченкові в Казанському соборі. Я пригадую собі такі панахиди з попередніх років. Збиралася купка людей і тихесенько молилася за «раба божого Тараса» та розходилася тихо,

без промов. Бо і які ж тут могли бути виступи і промови, коли той раб божий був політичний злочинець — революціонер? І церква сама, здавалося, молиться за нього з великою нехиттю, а деякі духовні отці цілком відмовлялися відправляти панахиди по Шевченкові. А тепер? Тепер ця панахида зібрала в Петрограді десятки тисяч людей і відправлено її прилюдно біля величавого Казанського собору, «вічну пам'ять» співала ціла багатотисячна товпа і віяли барвисті прапори — жовтоблакитні, а на цих прапорах пишалися неймовірні слова: «Хай живе вільна Україна» і — «Хай живе федеративна республіка!» Владика — о. протоєрей Орнацький — що відправляв панахиду, виголосив одушевлену промову, прославляючи добуту волю, а на екстенії разом з Тарасом споминали й інших «убитих за добро та волю батьківщини». Як дивно було чути в устах представника церкви такі слова! І чудно було слухати і величнього співу «Заповіту» Шевченка, відспіваного всім народом на площі Казанського собору... Бо і пророчо ж звучали тепер оті, так грізно заборонені колись слова:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Потім знову завіяли прапори, і з музикою та під спів уся ота багатотисячна товпа посунулася до Державної Думи...»¹¹⁾

Це було одно з тих свят революції, що спричинювали таке епохальне відродження душ в безпросвітній досі пітьмі московського інферна народів. Але полк. Коновалець не помилявся, коли саме тут підмічував прихвильність большевицьких агітаторів як затривожуючу загрозу того ультра-революційного терору, ще й кривавого терору, що його вже в найближчій часі мав зготовити всім народам Росії переможний большевизм. І тимто і тимбільша вага і ціна тієї організаційної праці Коновальця, що він її зробив у Царщині між нашими-нашими людьми, що тоді як на терені Росії, так і на терені Австрії, в рядах російських полонених — в Рапштаті, у Вецлярі і Зальцведелі — виставлені були на всі небезпеки большевицької агітації, яка без огляду на всякі революційні свята, а властиве в добре обрахованому зв'язку з ними намагалась захоплювати щонайширші маси своїми вщерт трійливими гаслами й кличами. Тоді один з наших полонених в Пирятинщині, Степан Стечинин, господар з Глецави, приглядаючися уважніше до всього того, що діялося підчас революції в перших її місяцях, підмічував між іншим таке:

«Зараз на початку революції... почалися скрізь по селах мітинги, на яких промовляли часто різні недоуки крайньо демагогічно. Найбільш рухливі були большевицькі агітатори. Від них почали роїтися міста і села.

Також большевицька преса появлялася цілком свobodно і писала, що тільки хотіла. Не було ж на большевицьку пресу ніякої цензури, ні ніхто не перешкоджав її поширенні. А найгірше московські боль-

¹¹⁾ „Вістник Союзу визволення України“, IV., ч. 18, в р. 1917.

шевики лаяли Центральну Раду. Правда — місцеві українці тішилися, що впав найбільший ворог України, і вірили, що так воно останеться, але ворог не спав! Він сміло й неперемінливо ширив по Україні свою пропаганду. Почалося величезне замішання! Невироблений політично нарід — головню селянство — і непривиклий до ніякої організації, був цілковито збаламучений... Правда — Центральна Рада прислала до Пирятина і до всіх сіл Пирятинщини універсали, їх розліплювали по місті, і люди їх читали, але мало було таких, щоб ними захоплювалися... Їх уважали звичайними оголошеннями...»¹²⁾

Тут згадка про невидатний авторитет Центральної Ради — як одна з ознак неопанування нею всієї ситуації в Україні — для нас дуже важна, бо про це ми почуємо далі ще інші голоси, зокрема ж голос самого полк. Коновальця, хоч саме він відносно всякої критики виявляв з правила рідку в нас тонкість і повздержливість, підзначаючи зате скрізь кожну, нехай і найдрібнішу позитивну рису. Але наведений мною С. Стечишин додає до поданої ним картини настроїв української маси в часі, що попереджував безпосередню діяльність полк. Коновальця на терені придніпрявської України, між іншим ще таке:

«Систематична большевицька агітація, ведена цілу весну і літо 1917. р. почала видавати свої очі. Всюди по селах почалися дикі грабунки економії, а далі і **заможніших господарів**. Особливо ж страшний хаос запанував після упадку влади Керенського. З фронту почала сунути хмара здемобілізованих і здеморалізованих салдатів. Вони вертали до дому із зброєю. Всюди було повно стрілянини, що не можна було показатися на вулицю. Почалися грабунки державних магазинів горівки. Селяни брали горівку ведрами і впивалися до нестями. Влада висилала урядовців ніби на «успокоєніє». Та вони приходили, забирали собі з панських дорогоцінностей, що їм подобалося і відходили. Сам я не раз приглядався тому безглузному руйнуванню маєтків. Я бачив нпр., як товпа, підбурена большевицькими агітаторами, зруйнувала маєток князя Голіцина. Розносили різні дорогі речі, дерли дорогі книжки і доптали в болоті, дерли різні старинні образи і фотографії. Знову ж у Шрамківці розграбили селяни цукровар пана Катеринича. Одні брали гроші з каси, інші буряки, треті просто тягнули великі рури, щоб потім вдома гнати самогонку. Людей огорнула була якась божевільна жадова руйнування. Бувало, що сусідні села вели формальну війну за фільварок, що був положений по середині між двома селами. А до Центральної Ради селянство прихильне не було. Воно читало большевицьку пресу, і слухало большевицьких агітаторів, що обіцявали все, а не ждали нічого...»¹³⁾

Справді:

На якому ж то вщерт' і скрізь підмінованому терені довелось працювати галицьким діячам того рівня, як Коновалець та його товариші з Дубовки, якщо довелось їм здійснювати їх і найпростіші почини! Яка вражаюча, яка просто катастрофальна прірва тут між ідеалом і дійсністю, між замислом і життям, між діячем і середовищем! І як ду-

¹²⁾ „Зі споминів полоненого“. Літ. Черв. Калини, 1932, VII.—VIII., ст. 17.

¹³⁾ Ibidem, ст. 21. О. Г.

же змогла вже наша героїчна легенда преобразити те все своїм зманливим сяєвом на шкоду історичній, нехай і жорстокій та неблаганій правді, яка одна в силі нас навчити чогось тією безконечною трагікою історії визвольних змагань нашої прекрасної, та проте такої безталанної батьківщини!

Бо що руйниницький вплив тієї большевицької агітації не обмежувався лиш на саму Україну, а сягав і до таборів наших полонених і поза її кордонами, зокрема ж в цісарській Австрії, у згаданих уже мною місцевостях, це-підтверджують нам між іншим звіти з діяльності делегатів «Союзу Визволення України», що працювали по тих таборах, як ось нпр. такий звіт проф. Омеляна Терлецького з праці в таборі у Венцязрі в р. 1916.¹⁴⁾ На тисячі полонених українців тут оцінались популярними викладами «Просвітнього Виділу» спершу всього 120 людей, які, хоч прелегенти зверталися до них із заохочуючими промовами, не відповідали на них ні словом, а виявляли скрізь якесь попури пригноблення і ворожу недовірчивість. І не було це лиш самозрозуміле зрештою пригноблення полоненого, що був далеко від своєї батьківщини і рідні, — пригноблення, настрої якого так гарно і оригінально оспівував тоді молодий полонений, простий жовнір **О. Кобець**¹⁵⁾ — а свідома нехіть, викликувана в полонених роботою хитрих агітаторів, що як кажеється у звітномленні Лисецького з 27. III. 1916. — вміли настроювати масу неприхильно до всякої просвітньої роботи. А на Шевченківському концерті треба було розміщувати свідомих українців у залі так, щоб вони могли вразі потреби перешкодити демонстрантам у робленні бучі й бешкету. Бо ворожі українству голоси відзивались тут нераз, і являлася обструкція у виді безпереривного кашляння, яке перешкоджувало виголошуванню рефератів. Але що всяка чесна, совісна і свідома своєї мети праця перемагає і мусить перемогти згодом усі труднощі, того доказом може нам бути вже в найближчій році — 1917. — нпр. петиція **полонених українців** у таборі Фрайштадт до революційного правління в Росії, де кажеється між іншим, «щоб при перетворюванні Росії на демократичну державу вшановани вповні і національні права окремих націй». А як українці жадають петиенти, «щоб український нарід, який поклав неменші жертви для свободи Росії, ніж інші народи, дістав повні національні права на своїй власній землі через привернення основ Переяславського договору 1654. р., безправно нарушеного московськими царями».¹⁶⁾

---

¹⁴⁾ Диви його статтю: „З життя полонених українців у Німеччині в 1916. р.“ Літ. Черв. Каміня, 1932, VII—VIII., ст. 8—9. О. Г.

¹⁵⁾ Властиво: Олександр Варавва, кооператор, працював як культ. просьв. діяч між полоненими в таборі у Фрайштадті. Свої поетичні твори містив у „Вістнику Союзу визволення України“ (збірки: „Ряст“, „В Тарасову ніч“, „З великих днів“, „Записки полоненого“). О. Г.

¹⁶⁾ „Вістник Союзу визволення України“, IV., ч. 14 з р. 1917. Цікава тут теж стаття: „Як зустріли вістку про революцію в Росії українці у Фрайштадськїм таборі полонених“. О. Г.

Як повстають друкарські помилки?

I. Загальні зауваження.

Часто зустрічаємо друкарські помилки і в книжках і в часописах, в часописах частіше, ніж у книжках, а ще частіше в часописах і книжках, друкованих у малих провінційних друкарнях.

Звідкіля походять ці помилки? З нечитких рукописів (тому в останніх часах вимагають друкарні машинових рукописів, т. зв. машинописів), з недбалої коректи (виправлювання помилок у пробних відбитках друкованого тексту для коректи), а найбільше з розсіяння, недогляду або поспіху складачів друкарні.

Причина помилок складачів — це дуже часто т. зв. зорова асиміляція. Вона полягає на тому, що ми, читаючи швидко, спостерігаємо тільки якусь частину слова, а решту доповнюємо з пам'яті. Це до деякого ступеня зорова омана, тому теж часто не добачуємо одної букви, чи двох, або читаємо поправно те, що має хибну букву. Це пояснюємо собі так, що ми не бачили помилкової букви, а тільки вставили її з пам'яті на підставі попереднього читання такого слова, чи подібного.*) Тому теж люди помилково читають у першу чергу чужі слова, бо тоді не опираються на пам'яті, а сполучують помилково („асоціюють“) дальші склади чи букви навгад, або уподібнюють їх до подібних слів.

Зорова омана та приподібнення (асиміляція) впливає теж на те, що ми пропусаємо в письмі, а складачі при складанні черенок, поодинокі подібні букви або склади, що приходять перед даним місцем або після нього, додають непотрібні букви або склади, переставляють їх та роблять ще інші помилки через сусідство подібних букв і складів, а далі нечиткість рукопису стає притокою до всяких інших друкарських помилок. Бо як пишемо швидко або недбало, тоді зле написані букви стають подібні до інших і складач відчитує їх помилково.

І саме нечиткість і веровбірчивість рукопису спричинює багато друкарських помилок. Коли складач працює довго, або не бачить добре (старші люди не добачують, а в друкарнях, головню провінційних, часто нема доброго світла), тоді зір його втомлюється і він помилково відчитує окремі букви й слова тим більше, як не розумів цілого тексту або як трапляються чужі слова, імена власні й т. п. Тоді повстають друкарські помилки.

А інколи трапляється й переміщення черенок. Коли після видруккування аркуша або цілої книжки треба розбирати склад, це значить: вміщувати черенки в окремих переділках друкарської скриньки (кашти), то серед поквану складач часто кине черенку в іншу переділку і потім, як бере її до нового складу, виходить помилка. Переміщення черенок трапляється й через те, що деякі друковані букви подібні до інших і складач серед поспіху помилково вміщує їх в чужих переділках (гл. VIII. розділ).

Подекуди впливає теж на друкарські похибки помилкове уподібнення неграуміливих складачеві чужих слів до подібних, відомих йому (електричний зам. еклетичний, люстратор замість „модератор“), а далі говіркові форми й слова (н. пр. ходит зам. ходили), плутання українських букв із латинськими й ін.

А все таке здебільша причиною помилок є т. зв. механізація думки. Коли людина довго читає, пише, складає, тоді повстає невразливість на спостереження різниць між поодинокими буквами, складами, словами. Тому теж люди, що виправляють зшитки, рукописи або роблять коректу, повинні завжди відпочивати після 2—3 годин праці або робити собі бодай короткі зупинки у своїй праці, а важні книжки або шкільні підручники повинні завжди виправляти 2—3 коректори. Тоді скількість помилок буде дуже мала, а видання поправне.

Як бачимо з цього, здебільш трапляються зорові й психологічно-логічні помилки, а крім цього дуже часто механічно-технічні.

II. Механічно-технічні помилки.

Багато друкарських помилок має своє джерело в техніці складання й друкування книжок і часописів. Згадаю найважливіші з них.

*) Др Степан Балей: Нарис психології. Львів — Київ, 1922, стор. 65—66.

1. *Помилки при коректі.* Складач квапиться при коректі і замість вставити черенку на означеному місці, дає її перед ним або після нього, а коли він пропустив деякі букви або склади, мусить посувати склад і, переносячи кілька черенок до другої стрічки, може дещо пропустити або злучити, чи переставити.

2. *Помилки в приводу розбірки складу.* При розбірці складу складач у поспіху викидає черенки до переділок, у яких містяться часто вживані черенки. Якщо нема запасових кашт, то в цих переділках громадається багато черенок і вони сапляться до сусідніх переділок. Помилка, що повстають через це, називаються „через посивання кашт“.

3. *Повторення складів або слів через перерву в праці.* Коли складач перерве хвилиною працю (його викликали до чогось, він забалакався, закурив і т. п.), тоді, вертаючись назад і перервавши свою увагу, переочує те, що зробив, і дає ще раз це саме слово або склад. Це буває теж і тоді, як він закінчує один стовпець („шпальту“) й переходить до другого.

4. *Перевернені букви або рядки.* Незважне й поспішне вкладання черенки до „лінійки“, як складач не звертає дотиком уваги на зроблені в цій цілі ямки чи радше „врізи“ („сигнатурки“) в підставках черенки, дає перевернені букви, хоч це трапляється рідко.

5. *Помилки й промахи при „ломці“.* Коли складач, чи радше метрампаж укладає зроблений склад відповідно до стовпців (колюми або шпальт) часопису або сторінок книжки, то часто деяку скількість стрічок (рядків) мусить відлімати від одного та додавати до другого стовпця, а тоді легко трапляється переставка рядків або слів. Це саме трапляється теж при лінійній коректі з тим застереженням, що тоді лінописник мусить виливати цілу стрічку і, виправляючи одну чи дві помилки, може зробити інші помилки.

6. *„Вирва“ букви.* Часто буває так, що під машину йде склад у „плитах“, що їх обклямовано внаслабо або що в них пізніше це стиснення ослабло. Тоді при друкуванні вискакують черенки, і оловно в рогах, а машиніст, кваплячись, не кличе складача, тільки сам, не дуже приглядаючись текстові, приводить усе до ладу і звідсіля повстають помилки, звані „через вирву букви“. В порядних друкарнях це не трапляється.

7. *Великі пропуски.* Часом кілька слів або й ціле речення пропустить складач. Коли на протязі двох сусідніх (рідше 2—3) рядків рукопису трапляється таке саме слово (н. пр. які . . . які), тоді складач у поспіху перескакує зором до другого місця в цим словом і поминає (переочує) текст між цими самими обома словами. Це трапляється теж при часто вживаних словах: що, коли, як, бо й і. Тому теж нерідко складачі прохають підкреслювати їм такі подібні слова олівцем або червоною фарбою, щоб вони звертали на них увагу.

III. Пропуск букв.

1. На початку голосівки пропущена підо впливом такої самої в другому або третьому складі: *млодь* зам. *молодь*, *жило* зам. *ожило*.

2. В середині слова пропущена приголосівка або голосівка, бо така сама була вже в першому складі: *прекашний* зам. *прекрасний*, або така сама в перед або після даного складу (це й відподібнення водночас): *небезпека-небезпека*, *вважаючи-вважаючи*, *граматика-граматика*, *неврозумлі-неврозумлі*, *вдається-вдається*.

3. Часто трапляється пропуск букв з огляду на її подібність до сусідньої: *безпавний* зам. *безупинний* (з — у подібні в рукописі), або до двох сусідніх букв: *любв'ю* зам. *любов'ю*, бо „о“ подібне до „ю“.

4. Пропуск кінцевої букви підо впливом цієї самої попередньої: *статут* замість *статуту*, *нагляд* на *виконавням-нагляд* над . . ., *окремим* зам. *окремими*, *літературі* зам. *літературі* і складів підо впливом подібних попередніх: *в капелюх* зам. *в кевелюхах*; *помісти* зам. *помістити*.

5. Пропуск кінцевої букви підо впливом кінцевої попереднього слова: *некультурну* атмосфер зам. *некультурну* атмосферу, *в рівних* змінам зам. *рівними* змінами.

6. Пропуск знаку м'якшення підо впливом говіркової вимови: *творять* зам. *тврять*.

7. Пропуск „і“ в чужих словах у наростку — *іяльний*, де „і“ слабо вимовляємо, бо воно неначе посередньо сполучує „р“ з „я“, а ще більше відбувається це підо впливом польської вимови: *матеряльний* зам. *матеріяльний*.

8. Пропуск букв з огляду на подібний вигляд друкованих букв: *висловий* зам. *висловий* (бо н — в подібні) *причина-причини*.

9. Пропуск складів: а) під впливом подібного вигляду букв д — у: відлись зам. відбулись; б) під впливом складу з цією самою голосівкою: письменно зам. письменного, представляється зам. представляється (може під впливом форми „вдається“), відграв зам. відігравав; в) під впливом такої самої попередньої голосівки й наступної приголосівки; причвали - причвалили; г) під впливом такої самої голосівки в попередньому складі й подібності писаних букв т — м: водату-водитиму.

10. Пропуск слів: він учитьс-він хотів учитись.

11. Звичайне переочення (недогляд): опіся-опісля.

IV. Надмір букв і складів.

1. Повторення початкової букви: Аальбанія замість Альбанія.

2. Повторення серединної букви: вихованні зам. виховані (під впливом подвоєння в іменнику „виховання“), поstattті зам. поstattі (під впливом форми „постаттю“); додаток „у“ біля „ю“: проянуював зам. прояснював.

3. Повторення в середині слова букви при двох цих самих буквах: Анна зам. Анна.

4. Повторення букви в середині слова під впливом такої самої навукової: соматичний-соматичний, або під впливом такої самої попередньої: простість - простіть, або під впливом двох сусідніх складів: сім'ї зам. сім'ї (це теж під впливом галицької вимови), сердечно-сердечно, естетикки-естетика.

Людина пише в рукописі або складач складає якесь слово, а одночасно в пам'яті бачить масувний склад або слово і в них бере якусь букву та непотрібно її вміщує.

5. Додаток букви під впливом такої самої в сусідньому слові й подібного початкового складу дальшого слова: про урядовій програмі-по урядовій програмі.

6. Повторення кінцевої або середньої букви: ньогоо зам. нього, відбвив-відбвив, середньої (голосівки) під впливом такої самої кінцевої: представити - представити, або під впливом букви попереднього складу й подібної наступної: подобав - подбав.

7. Зайва буква на кінці під впливом попередньої: листопада зам. лвстопад, зв'язаними зам. зв'язаним, або на кінці під впливом кінцевої приголосівки двох наступних слів: в нагодин 2000-их роковин уродин замість „в нагоди...“

8. Повторення останнього складу: друкуватити-друкувати, рукуку-руку, або при діленні слів: викли-кликати.

9. Комбінація попереднього слова й навукової букви наступного: були дули дуже молоді-були дуже молоді („дули“ повстало під впливом „були“ й початкової букви наступного слова „д“).

10. Повторення цілого слова наперед: Таке Take було.

Дуже часто ці т. зв. надмірні помилки трапляються через перервання праці складача (гл. II, розділ, 3.)

V. Переставка букв і складів.

1. Переставка двох букв у середині слова або на кінці: тимчасовий - тимчасовий, заведня-заведення, світло-світло, Джесм-Джесм.

2. Переставка переділена голосівкою: взаєним зам. взаємин, цілею зам. ліцею, спалхнули-спалахнули.

3. Переставка приголосівок у двох сусідніх складах: предентуючи зам. претендуючи, варєбіть зам. ваберіть.

4. Переставка складів: рокотше-коротше.

5. Переставка складу й букви: прилакд-приклад.

Переставки букв, складів і слів трапляються часто при т. зв. ломці (гл. II, 5) і при чужих словах, незрозумілих складачам.

VI. Сусідство (букв, складів, слів) й приподібнення.

1. Початкова голосівка або приголосівка така, як у другому складі: інгліський-англійський; землею зам. землею, питаю зам. питаю, органічних-органічних.

2. Початкова, навукова голосівка така сама, як у попередньому складі попереднього слова: філософія містєцтва зам. мистєцтва, дотеперішньої дисципліни зам. дисципліни.

3. Початкова приголосівка така сама, як початкова наступного слова: під підготування зам. хід підготування, по пізнавання-до пізнавання.

4. Приголосівка в середині слова уподібнена до навукової: хижаків зам. хижаків.
5. Середня буква така, як на кінці слова: *пріці-праці, келшине-колишине, річка-ка-річка*.

6. У другому складі така буква, як у першому: *дентестичний* зам. *дентистичний*; в третьому така, як у четвертому: *мінерологія* зам. *мінералогія*, подібно в третьому складі ця сама голосівка, що в попередньому другому: *мінерологія* зам. *мінералогія*.

7. Буква така сама, як у наступному складі: *відловіла-відловіла, урядовець-урядовець, пошипки-пошипки, приготівлясь-приготівлясь, скрипку* замість „*скрипку*“, *вдудуват* зам. *вбудувати, коней* зам. *коней*.

8. Середня буква така сама, як у першому складі попереднього слова: *цілу годину-цілу годину* (тут видво теж вплив російської вимови: *и-і*.)

9. Буква кінцева така, як на початку (дуже рідка помилка): *в авла* зам. *в авлі, упершу* зам. *уперше*.

10. Кінцева буква така сама, як у першому й другому складі: *забрата-забрати*.

11. Кінцева буква уподібнена до середньої: *режисері-режисера, Сімом* зам. *Сімон*.

12. Кінцева буква (голосівка) уподібнена до букви (голосівки) наступного слова: *міста Львові під-м. Львова під...*; *немі ніякого-нема*; *гарно* *свідочтво-гарне*.

13. Кінцева голосівка уподібнена до кінцевої голосівки наступного слова: *праця харитативні самої молоді-харитативна*; *перше* *свідочтво-перше* *свідочтво, глибокій отвір* зам. *глибокий отвір*.

14. кінцева голосівка така, як кінцева попереднього слова: *мистецтво в залежно* зам. *залежне, розсліду причини-розсліду причини*; *закликом своїм учнів-своїх*; *в природничів-в природничім*.

VII. Помилки через нечиткість рукопису або подібність букв у рукописі

Друкарські помилки повстають теж через нечиткість рукопису або через те, що залежно від почерку людини, написані букви смикдаються на інші.

Тому часто плутають і голосівки і приголосівки, подібні виглядом або нечитко написані:

1. *Голосівки*: *а — о*, бо дехто додає при „*о*“ гачок, що видовжується вначе потрібний великий гачок при *а*; *е — в, е — о* (*гаре* зам. *гарно*), *а — и, і — і* *ь — о* (часто зам. *часть*).

Невиразне „*і*“ дає в помилках середник (;) або крапка зливається в „*і*“ та дає букву *і*.

2. *Голосівки й приголосівки*: *е — с* (дуже-дуже); подібні виглядом букви (т. зв. „*в хвостом*“, цебто з частковою нижче лінійкою): *д — у* (дже-дуже), *в — у*, а ще більше *іа — у* (*з варанні-у варанні, у біології-з біології*), *лв — ш* (*Кушкова - Куликова*), *м — п* (*умертм-умерти*), *ю* замість *но*: *подаю* замість „*подано*“.

3. *Приголосівки*: *б — г, б — д, в — ь, г — 2, д — р* (*вратний - вдатний, даав-рав*), *ж — м* (бо „*ж*“ пишуть дуже різноманітно), *з — д, к — х, к — н* (головним чином наддніпрянське „*к*“, що не переходять пона лінійку), *л — п, л — сь, л — с* (коли при писанні „*л*“ початкова закрутка піде вгору), *м — н* (першому-першому), *м — са, м — сп, м — т, м — ш, н — п* (*приваси-припаси*), *п — т* (як у „*п*“ початок гачка йде знизу: *палеонтологія-палеонтологія*), *ш — тв, ф — ж* (бо палку в букві „*ж*“ дехто продовжує), *ш — т, ю — го, ф* зам. *ср* (*ес-ер*): *Бафа* зам. *Басра*.

4. Окрема ділянка помилок повстав в *комбінації голосівок із буквами „л“, „м“*, якщо ці останні не мають у письмі виразної закрутки, що зливається в гачками голосівок: *а, в, о, у*.

Приклади: *ал-аг, али — аш* (*пашти-палити*), *али — аги* (*співати - співали*), *ам — ан* (*ван-нам*), *ом — ан*: *Монахах* зам. *Мономах, ул — уг*: *буги-були*.

VIII. Подібний вигляд черенок.

Іноколи трапляються друкарські помилки через подібний вигляд черенок. Це буває в першу чергу в молодих, невірних іще складачів, що мають перед собою машинопис (машинний рукопис) або дивляться на писані букви, але зорово транспонують їх на друковані. Це друге трапляється рідше.

е — с: дуже-дуже,
 д — л: жалоба зам. жадоба,
 з — в: ввенав зам. визнав,
 я — н: дівчину зам. дівчину,
 и — й: кому зам. йому,
 о — ю: авантюрист зам. авантюрист,

г — ґ: того — того,
 л — л: іслят — іслят,
 л — д: світдість — світлість,
 С — О: Омігли — Смігли.
 т — г: сягнути — сягнути,
 ц — щ: лице зам. лице.

IX. Помилки черев сусідство черенок.

Це механічна помилка складача, коли бере він черенки з наступної переділки, що сусідує з потрібною йому, або на основі т. зв. черенкової асоціації бере наступну букву.*)

Такі друкарські помилки трапляються дуже часто: ял зам. як, бо л іде після „к“, юо зам. що (бо „ю“ наступає після букви (черенки) „ш“). Степан-Степан, (бо т іде після с), відвита зам. відбиття, рефлектії зам. рефлексії, шлода зам. шкода. Бувва така, що випереджує потрібну; філософін зам. філософії.

Ця сама помилка з поплутанням порядку латинської й української абетки: часви-на-частивна, продесор - професор, Вільдрант замість: Вільфрант (а до цього ще в письмі подібні букви: д — ф).

X. Відподібення.

Коли при помилках з приводу ближчого, чи дальшого сусідства і з приводу подібності вигляду писаних букв і черенок найбільшу роль відіграє приводибення, асиміляція, то маємо теж і протилежне явище, а саме дисиміляція, або відподібення (знеподібення).

Це явище полягає на тому, що коли перед давою буквою або після неї виступала вже раз (або двічі) ця сама буква, то складач підсвідомо, механічно, неначе лякаючись помилки, ставить іншу, як це бачимо на прикладах: змагіння - змагання; прекрасний-прекрасний; замало-замала: пороблені-пороблено; Сароко-Сороко; підчас свої-підчас свої (тут впливає теж друга буква у слові свої).

XI. Помилки в рівних ділянках.

1. Подібноручні слова: в актах зам. в активах, вдоровий зам. зоровий, виховник зам. вихованок, Смотрич зам. Смоляч.

2. Асиміляція „а“ і йотованого „а“ (йа-я), бо в обох чується голосівка а: відвідувала зам. відвідувала, міста зам. міста (тут теж аналогія до „міста“).

3. Зм'якшення наступної приголосівки впливає на пропуск авачка ь у попередній: здається зам. здається.

4. Помилка в закінченнях дієслів: а) — ється — ються (зміна однини й множини під впливом цього самого закінчення — ться): здається зам. здаються. б) „і“ зам. „и“ в минулому часі під впливом закінчення прикметників у множині, де є „і“: вдобулі-вдобули.

5. Помилка у відміні прикметників: плутання твердої й м'якої: виховної зам. виховної (на зразок середньої, третьої).

*) Порядок букв у шеріділках друкарської кашти (скришки) різняться від порядку букв в абетці. Він подібний до черги букв у писальній машині; на головному пляні, посередні, є букви, що їх найчастіше вживаємо, а по боках менше вживані. Таке розміщення злегшує працю складачеві. Подаю тут порядок букв із української друкарні в Ярославі.

		г					
		й	ь	і	ї	г	
х	ю	к	с	у	р	в	з
ф	щ	л	м	н	н	о	ч
	ш	б	а		е	д	п
	я	ц					ж
							г

6. Псевдологічні помилки: множина зам. однини під впливом наступної множини: котрі в 10 точок зам. котра.

7. Мішання українських і латинських букв: *нчитель* зам. *учитель* (а до того ще „н“ під впливом сусіднього „п“), *ровиміє-розуміє*.

8. *Друкарський чортик*. — Часом складач поставить хвилю черенку або пропустять щось чи переставить і тоді повстає інакше слово, що спричинює двозначність або викликає гумор; така помилка називається „друкарський чортик“, як ось: чисто замість *часто*, *жалоба* зам. *жадоба*, *населення* привітало *ослів* (зам. *послів*), *черелки* зам. *черенки*, і т. п.

М. КУРЕНІВЕЦЬ

Розвіяні листя

(Спроба бібліографії М. Чирського).

II.

На сторінках правого тижневика „Наступ“ Чирський умістив більшу статтю й рецензію на спектакль виставленої Ю. Шерегієм у Празі драми Миколи Куліша „Мина Мазайло“. Ця стаття звалася „З приводу вистави „Мина Мазайло“ й була уміщена в „Наступі“ від 12. квітня 1941. р. В цій статті Чирський виявив себе рішучим сторонником оновлення українського театрального репертуару. Так само у статті „До реперізи „Ой не ходи Грицю“ М. Старицького“ („Наступ“, 17. травня 1941) він виступав проти повороту на сцену перестарілих для нашої доби й умов драматичних творів. Під псевдонімом Микола Собачкин він умістив в „Наступі“ гумористичну новелю „Сала пера“ (31. травня 1941.)

На сторінках львівського націоналістичного літературно-мистецького двотижневика „Напередодні“ були уміщені уривки з його драми „П'яний рейд“ п. н. „На кордоні“ („Напередодні“, чч. 3 й 4, 15. та 30. листопада 1937.) У цьому ж журналі був уміщений дещо пізніше й його вірш „Досить щастя“ (15. лютого 1938). Так само у цьому ж журналі під своїм псевдонімом Ларіон Ліра умістив Чирський свій незвичайно цікавий та дотепний фейлетон-репортаж в Свята-Моря у Празі п. н. „Містері“ („Напередодні“, ч. 2 з дня 30. жовтня 1937).

В першій й останній числі хустського місячника „Говерля“ (січень 1939) була уміщена його стаття „Над свіжою могилою полковника М. М. Аркаса. Кілька вгадок“.

Статтю Чирського, підписану „М. Юрич“ п. н. „Наш стиль“ — про добре товарицьке поводження — умістив календар-альманах „Сурми“ на р. 1941 (Прага, 1940, 131—135. Видання секції мистців, письменників та журналістів УНО в Празі). Кількома сторінками далі цей самий альманах містить і його ж статтю за повним підписом М. Чирський п. н. „Театр наступу“ (ст. 145—149), про сучасний бойовий репертуар, потрібний для української сцени.

Влітку 1935. р., підчас останнього приїзду Чирського до Ужгороду, секретар Просвіти др О. Баранів замовив Чирському статтю „Про театральні вистави“, яка й появилася в „Календарі Просвіти“ на 1936. рік, але з дуже значними змінами О. Баранова.

* * *

На цьому місці мушу завважити кілька доповнень до першої частини цих матеріалів до бібліографії Чирського, бо пощастило знайти ще кілька його речей чи вяснити авторство його ще деяких творів.

У першій числі „Літературного листка Свободи“ (Ужгород, люпень 1929), якого всеж не поталанило розшукати в Празі, як пригадує п. П. Кукуруза, Чирський умістив свою віршовану присвяту М. Божуківні. В ужгородським місячнику „Пчілка“ за вересень 1929. р. були уміщені його стаття-порада „Молодим поетам“, де він обстоював потребу освіти й культура, праці над собою, від молодих авторів.

На сторінках 7-го числа „Бюлетеню Української Академічної Громади“ в Подєбрадах від 10. квітня 1924. вміщений досить довгий гумористичний нарис М. Подоляка „Амазонія (надзвичайно недотепна історія)“ з певними „антифеміністичними“ тенден-

ціями.*) Трохи пізніше, на сторінках подебрадського літографованого місячника цієї самої студентської організації „Наша Громада“, де Чирський, як ми вже в першій частині цієї спроби мали нагоду вказати, містав свої фейлетони під псевдонімом „М. Подоляк“, знаходимо його ж імпресіоністичні нариси „Бризки життя“ підписані другим його псевдонімом, за який вже було забулося: „М. Бурлака“ („Бризки життя“). I. У потязі II. Над могилою III. Ухвала-заповіт. „Наша Громада“, 1925, ч. 3. березень; та „Бризки життя“. I. В краплині. II. Ливневого вечора. III. На волі. „Наша Громада“, 1925, ч. 8—9, серпень—вересень).

Можна також припускати, що перу Чирського належить також цілком невідпущаний гумористичний нарис „На мавіцях“ (замість фейлетону) уміщений на сторінках 4-го числа „Бюлетеню Укр. Акад. Громади“ (Подебради 20. лютого 1924). Також йому по всій імовірності мають належати підписи під „Ілюстраціями з Хусту“ Михалевича, що містилися на сторінках львівського гумористичного тижневика „Комар“ 12, 19, та 26. лютого та 5. березня 1939. р.

У ч. 1—2 ужгородської „Свободи“ з 3-го січня 1929. р. уміщена довша стаття М. Ч. під титулом „Само собою розуміється“ (що не захудалому „Русському Вестнику“ розв'язати великі проблеми, в тому числі і питання про націю і її літературну мову“). У цій самій газеті з 4. VII, ч. 27, стаття підписана М. Ч. „Блаженні вищі духом“, знову про дуже сумнівну „русскість“ „Руськаво Вестника“. Далі в ч. 31 „Свободи“ (1. серпня 1929) довгий звіт-рецензія за підписом „Присутній“ п. н. „З концерту „русских“ в Возрожденія в Ужгороді“. А тут же поруч невідпущана коротша замітка про цей самий виступ п. н. „Концерт „русских студентів“ в Ужгороді“. Обидві написані безперечно стилем Чирського, а поза тим ще й з характерними для його рукописів частими „многоточіями“ наприкінці речень. Меншу замітку Чирський мабуть готував для уміщення на сторінках „Літературного листка“, але друкарня може не розібралась у цьому й обидві рецензії опинилися поруч себе на одній і тій самій сторінці самої „Свободи“.

Так само й на сторінках „Подолянина“ участь Чирського дещо більша, аніж це здавалося зпочатку. Правдоподібно його перу належить вступна стаття в однім з листопадних чисел цього часопису (цього числа нам не довелося бачити) п. н. „Завдання сучасного українського театру“; на зауваження Поліського „На театральні теми. Репертуар, режисер, актор“, вміщені у 28-ім числі „Подолянина“ з 12. грудня м. р., в яких Поліський боронить старий репертуар побутового театру від закидів вступної статті в давнього числа газети, відповідає він у слідуючій 30-ім числі газети з 14. грудня називаючи ту вступну „вашою статтею“ й вже за повним своїм підписом „М. Чирський“ у новій статті на театральні теми п. н. „Нові часи — нові завдання“. Так само можна вбачити руку Чирського в незвичайно жваво накресленім нарисі „В дзеркалі дня. На вулицях... в установах... по телефону...“ (Подолянин, ч. 31, 19. грудня м. р.) на тему 1-го „Листа до любезних земляків“ (Там саме, ч. 27 з 10-го грудня) — про калічення мови.

Отже таким чином по цих доповненнях до першої частини цієї спроби реєстрації друкованих творів Чирського значно поширюється кількість виявлених на сторінках подебрадського „Бюлетеню — Нашої Громади“ фейлетонів та статтів його в трьох на сім, рахуючи разом з анонімовими „На мавіцях“, та рахуючи дві серії „Бризок життя“ окремо. Кількість позицій Чирського на сторінках „Літературного листка“ 1929. р. зростає з трьох на чотири, але до цього треба додати принаймні ще одну і то визначнішу, бо й у першій числі цього „Листка“ конче мусіла бути привнаймні одна загально-орієнтаційна стаття Чирського на літературні теми. Так само поважно збільшується й кількість виявлених статтів його на сторінках ужгородської „Свободи“ за 1929. р. з двох аж на шість. Зростає з одиниці до двійки й кількість друкованих ним статтів в ужгородській „Пчідці“ за 1929. р. Так само на одиничку можна збільшити й його доробок на сторінках цього журналу в 1932. р., бо в червневій шпичковій його за цей рік знаходимо невеличку нотатку з ініціалами М. Ч. про плани українського театру в Ужгороді на сезону 1932/33. Травневий та червневий шпички цього журналу за той рік дуже співзвучилися — вийшли мабуть аж восени, бо Чирський тоді опустив Прагу аж на початку липня.

Залишається вказати, що його отвертий лист у справі авторського гонорару за його драму „Отаман Пісня“ був видрукований на сторінках львівського націоналістичного ілюстрованого літературно-мистецького двотижневика „Обрії“ 7. травня

*) Про що свідчать обидва мотто до цієї гуморески: „Хай живе емясыпація жєнщєи“ (З колишніх необміркованих гасел) та „Прости мене, моя мила, що ти мене била“.

1936., число 13—14,*) а у празькому „Пробови“ 5. жовтня 1939. (ч. 14) появилася підписаний ним, яко головою літературно-мистецької секції УНО заклк „До українських мистців, письменників та журналістів“.

* * *

Десь від кінця 1926. року Чирський покинув Подебради й вапдував по східній Словащині, працюючи по танечних підприємствах, викладаючи науку танців, переважно цим разом модерних. Підчас цих блукань доля його занесла перед весною 1928. р. й до Турчанського св. Мартіна, де він повнайомився з президентом Словенської Матші сенатором Стефаном Крчмерим й редакцією турчанських „Народніх Новін“, де під своїми ініціалами умістив два фейлетони „O hrđinash našej doby“, цебто „Про героїв вашої доби“ (неділя 4. березня 1928) та довший без наголовку, амцений у двох числах просто під титулом „Замість фейлетону“ (21. та 23. березня).

На цьому місці доведеться згадати, що Чирський інколи викликав і інших до писання, зокрема тоді, в березні 1928. р. я дістав від нього листа, в якому він описував своє знайомство з Крчмерим й зокрема дебату на тему сучасної української літератури, існування якої сенатор не визнавав й просив мене ковче надіслати і то якнайскорше аж дві статті: про сучасний стан української літератури й другу — про політичне становище України. Я, звичайно, боронився і то навіть дуже, зокрема проти написання мною першої статті, покликаючись на те, що власне до таких репрезентативних справ мають бути покликані найскорше професори української літератури і то навіть не звичайні собі професори, а університетські.***) Але не пригадую вже докладно якими аргументами Чирський примусив мене виконати його вимогу, може доводив, що й ці професори не здогадуються про існування сучасної української літератури, якщо не заперечують його, як це сталося й у випадку з сен. Крчмерим. Отже довелось написати на швидку руку статтю про політичне становище України в коротким переглядом й історії, вже дещо довшу, про сучасний стан української літератури. Одна з них в перекладі мала назву „Tegajši stav ukraiínske literatury“ — в січневім ашитку літературного словацького щомісячника „Slovenske pohľady“ р. 1929.

Так само й мої статті про творчість Є. Маланюка та Ю. Липи, уміщені на сторінках ужгородської „Пчілки“ в жовтні й листопаді 1929. року були також наслідком запрошень Чирського.

Співробітництво Чирського в словацьких „Народніх Новінох“ так само швидко обірвалося, як і почалося, бо на наш Великдень 1928. р. він вже був у Подебрадах, де цим разом визначався знанням словацької мови та кількох мадярських романсів і де залишався до початків серпня того ж таки року, коли він виїхав на запрошення режисера ужгородського українського театру Ф. Бавилевича (1888—1932) на амплу тимчасового балетмейстера, в ролі якого він витривав аж до кінця вересня наступного року, коли антажемент за фінансовою кризою в ужгородській „Просвіті“ не був очевидно продовжений і Чирський приїхав до Праги разом з шкільною виправою, що приїхала була на свята в нагоди тисячеліття короля Вацлава, й лишався цим разом на довший побут у Празі.

* * *

Занотувавши в міру можливости все, що пощастило познаходити з його друкованих творів, ми мусіли б згадати, бодай коротко, про невиконані ним плани й наміри, чи про знищені або загублені його твори.

До останніх належить його драма з участю Мавени й Палія, що мала загинути в Хусті. Концепція цієї драми повстала в Чирського ще влітку 1938. року, коли він перебував в санаторії на Будах, інколи й на довший час заглядаючи до Праги. Слід зауважити, що зацікавлення добою Мавени в нього повстало ще в 1932—33. рр., коли він студіював в Ужгороді монографію Костомарова про Мавелу.

В лютневім ашиткові „Говерлі“ за 1939. р. мав бути амцений „Авіатор“ Чирського, вірш написаний ним влітку 1938. р. на Будах, але це друге число вже не вийшло з друкарні, а оригінали певно загинули.

*) А дещо пізніше, дня 20. травня 1936. у цих самих „Обріях“, число 21—22, появилася стаття Богдана Кравцева в обороні авторських прав Чирського п. н. „Справа Чирського“.

**) З одним з професорів української літератури (на подебрадських матуральних курсах), проф. М. М. Добрилоським, Чирський віддавна провадив війну, так само і з Представниками класичного періоду української літератури пані В. О. О'Коннор-Вілінською та Модестом Левницьким.

Збирався також Чирський написати довшу річ „Життєпис Собачкина“, перший нарис в якого п. н. „Сила пера“ появилася на сторінках правого „Наступу“ наприкінці травня 1941. р., але від'їзд його спочатку до Кривиді, потім до Закопаного, нарешті гучні мнунорічні події й переїзд його до свого рідного міста, де його чекало стільки праці й де він так швидко вмер, певно не дали йому змоги щось зробити далі в цій справі. Так само під час одного з останніх побачень в квітні 1941. р. він мені також кавав, що його завданням є написати спогади про невіджануваного Ф. Базилевича, М. Аркаса, Федотана, Кирчева й інших ужгородських артистів, про романтичну, як він висловився, постать свого товариша в ювацької школи та в Подєбрад — Івж. Вільчека. Мабуть в цих плавів йому також вже не пощастило нічого виконати.

Значно раніше, ще певно десь 1932. р. Чирський збирався написати „терористичну“ драму п. н. „Місс Еміграція“. Але замість того мабуть дійшло до написання „Андрія Карабута“.

Тут до речі варт згадати, при яких обставинах Чирський прийшов на думку написати свого „Отимиа Пісню“. На початку літа 1933. р., вже по повероті в Ужгороду він розповідав, що напередодні він довгий час прислухався до співів п. Дуди на пероні правого двірця, де тоді саме мали від'їздити на Закарпаття наші пластуни, що без кінця викликали п. Дуду співати далі й далі. Чирський з задоволенням показував по цій своїй нотатці і з щасливою міною кавав: „Принаймні не пропав вчора час задурно. Оттут маю вже ідею й план п'єси“.

* * *

Серед паперів Миколи Храпка, що 1924. р. мав готувати до друку літературний альманах — віби якесь продовження каліської „Веселки“ в Подєбрадах — вберіглася одня досить вдала віршована гумореска Чирського на подєбрадсько-правські тогочасні еміграційні студентські відносини, що разом з тим є влучною пародією однієї давнішої званої гумористичної речі. Цей твір Чирського мав назву „Всеукраїнське горе“. Датований Радотіном під Прагою й днем 27. жовтня 1924.

Лиш тільки прокинувся вранці я,
Чужий і далекий, мов Франція,
До мене влітає знайомий —
„Повичте, будь ласка, корону!“
„Не знаю, ес-ер чи ес-дек ви“, —
Йому я кажу із респектом,
„Ес-дек“, — він говорить поспішно,
Зриваюсь в запалі із ліжка
Й показую пальцем на двері:
„О, я співчуваю ес-ерам!“
Пішов він, коли на порозі
В страшенно привабливій позі
Поетка з'являється Шура...
А в мене мороз поза шкіру,
В дверях стоючи, мов статуя,
Питає: — Навіщо живу я? —
Й відкнувши дурманом кальяна,
Сідає мериці до піяна...
О, Боже! За що оці муки? —
Ламаю із жалю я руки.
Я ж знаю, що Шура й до вавтра
Тут буде калічать Моцарта,
Мені ж необхідно за три дні
Повбутися іспитів-зліднів...
З равнуки рятунок готовий:
Хапаю з полиці Баркова
І скільки лиш духу хватаю,
На голос Баркова читаю...
Зірвалась і просто у двері...
— Тудя до тяжкої холери! —
Подумав, зрадівши відразу,
Хапаючи книжку в екставам...

Громком? Чи „Українська Хата?“
Чи мушу із дому тікати?
Влітає знайомий голкіпер,
Журналів спортових в ним кипа...
— Ох, знаєте, „Славія“ „Спарту“! —
Кричить мені повний азарту...
А дідько на ухо шепоче:
— Вгати йому прімум між очі,
Всади йому в ребра колодку,
Вчепися зубами у глотку... —
Нарешті пішов і голкіпер.
Не бачу вже навіть і лігер.
Цілком в пантеліку зіскачав,
В очах, голові колоточі...
Та ледве прийшов лиш у себе,
Аж тут на порозі... О небо!!!
Приперлося два бандуристи,
Два справжніх, відомих артисти.
Прийшли, повдоровкались, сіли,
А потім удвох як завали...
Рятуйте! Жандарми, поліція!
У мене отут репетицію
Хотять ізробити перед виступом?!
Ох, чом вона тільки не тріснула?
Чому на дорозі, під мурами
Вони не побилась бандурами?
Чому оце вдвох не погложла?
Чому їм бандура не зсохлась?
Не знаю, як було вже потім,
Лиш тямлю, що десь там під плотом
Разом із бабусею п'яною
Кляв долю свою безталанною.

Десь ранньої весни 1927. р. чи може 1928. я дістав від Чирського разом з його черговим і, як завжди, дуже захопленим і цікавим листом — цим разом з Орава чи в Кежмарку на Словаччині — при черговій китиці віршів і дещо більше його „Послання Є. Маланюкові“, що його на жаль, не довелося надрукувати, а оригінал був певно знищений в березні 1939. р.

З цього твору Чирського, що змальовує в нім свій невгаваючий біль і ровпач, неваговний біль по нашій воєнній поразці 1920. року, розгубленість, збільшену ще рівними любовними перипетіями автора, я, пригадую досить мало. Цілком певно пригадую перші дві строфи:

На тлі ще незабутих мук
І похоронних звуків маршу, —
Чуття — немов напрутий лук,
І серце — мов розбитий маршал.

Там за кирпатими Карпатами
В'ється проскурівське шосе,
Де ми вмирили і вмиратиме,
Хто волю нашу понесе.

Це була саме доба перших голосних поразок Чан-Кай-Шека та інших китайських маршалів, тому й порівняння „серце, мов розбитий маршал“.

Далі поет скаржиться на те, що він

В мережеві, що легше тіні,
В жіночій пахвучій мережеві
Заплутався у павутинні . . .
Рук і очей привабно-свіжих

Кількакратно вгадує він, як десь далеко

Ціляє в тіло гада яд
Далековорий Маланюк.

Під „гадом“ тут треба розуміти Совмоскву чи там Совросію в першій черзі.
Й кінчається також ця річ згадкою про Маланюка:

. . . Даремно, тихше, ані мук . . .
Мов кров'ю писане „Послання“
Не написав ще Маланюк.

„Послання“ своє М. Рильському Маланюк надрукував у грудневій книзі львівського „Літературно - Наукового Вісника“ за 1926. р. Треба гадати, що Чирський написав своє „Послання“ одразу ж по першому дотку до маланюківського послання, одержавши з черговою поштою окрему відбитку „Послання“ від автора.

Серед інших недрукованих своїх віршів, що він їх надиктував мені підчас одного з останніх побачень в готелі Беранек в Празі весною 1941. р., була „Дама з камеліями“ — вірш написаний в Ужгороді ще 1938. р. під вражінням одноіменного фільму:

Отак змальовує мені уява:
Тебе в обійми хрестоносні візьму,
Чи лиш любов неаломная буяла
В оранжереях романтизму . . .

Холодний вітер тюль полоще,
Чоло цілує подувом крижаним,
А я до тебе прийду десь на прощу
Та тільки, знаю, небажану.

При твоєму ліжку буде темно й тихо,
Лиш за вікном впаде веселий сніг,

А я в словах шукатиму утіхи
Приваши до холодних ніг.

І будуть білі лиця нерухомі,
Як за вікном ця вулиця пуста,
А усмішка ніколи більш не вломить
Твої застигли кам'яні уста.

Ось вечір вибарвить усе на синє,
Кімнатою проліне подув смерті,
Та куц камелій розцвіте в насіння
В оранжерейного серця.

Влітку 1938. р. Чирський „на замовлення“ проф. Дм. Антоновича, склав підчас літнього відпочинку кілька віршів, між ними й сонет на стародавню „лицарську“ тему:

Троянда синя

Він падає, утомлений, з коня,
Ввесь в поросі, а піг сіка на панцир,
Та для її очей він мусить доконать,
Що обіцяв у легковажнім танці.

Ті очі полум'ям блакитним палахтять
І клвчуть лицаря на перемоги шанці...
Троянди сині будуть розцвітать
На кльомбах в любки під вікном уранці...

Упертий лицарю, ти знайдеш те, що треба!
Твій спис скований діткнеться до мети.
Троянду синю і пахучу неба

Могти меш їй, жаданий, привести,
Коли стоятме закохана вона
Біля свого одкритого вікна.

Проф. ВІКТОР ДОМАНИЦЬКИЙ
(Подєбради)

Український Культурний Осередок у Подєбрадах

(Промова на святочній Академії - Концерті в нагоди 20-ліття У. Г. А. в Празі дня
24. травня 1942. р.)

З першим днем Зелених Свят в'яжеться багато наших національних традицій. Хто впріє в Україні, той пам'ятає, як гарно було на Зелені Свята в кожній українській хаті: велене клечання по кутках, стінах, при вікнах і одвірках, татарське зілля на долівці, любисток та материнка по вікнах, а повітря — переповнене пахощами квітів, зілля та трав. Не мусимо довго думати над походженням і значенням цієї традиції — старе-прадівське українське Свято Весне, — чудове й радісне.

На Західних Українських землях відновилася інша — сумніша, але й шляхетніша традиція: люди йдуть на могилки українських героїв, квітчають їх клечанням і квітами — „Свято Могил“ — „Свято Героїв“.

І треба вважати дуже щасливим рішення Ювілейного Комітету для святкування 20-ліття з дня заснування Української Господарської Академії (УГА) впорядити святкування цього ювілею саме сьогодні — в цей день українських традицій. Бо й технічно-господарська освіта — це те ж наша традиція, і то — може одна з найважливіших.

Чому ми так цінимо, любимо й поважаємо наші традиції? Бо ж вони лучать генерації минулі з генерацією сучасною, а генерацію сучасну — з генераціями майбутніми. Вони з'єднують, консолідують всі верстви, всі соціальні групи нашого народу в одно ціле — в українську націю.

Традиції української технічно-господарської освіти, що нас сьогодні найбільше цікавлять, започаткували вихованці Київсько-Могилянської Академії, яка існувала 202. роки (від 1615. р. до 1817. р.) і яка виховала біля двадцяти тисяч учених мужів, між ними двох гетьманів України (Юрія Хмельниченка та Самойловича), багато митрополитів та єпископів, перших українських лікарів — біля трьох сот, перших українських агрономів, геодетів, тощо. Зокрема агрономи — вихованці Київсько-Могилянської Академії зробили багато для започаткування української технічно-господарської освіти. Серед них висувуються на перше місце три постаті: протоверей о. Андрій Самборський — дорадник царів Павла та Олександра I. до 1805. р., навчитель релігії царевичів Константина та Олександра Павловичів, — фактично — перший міністр хліборобства в кол. Росії; далі — Михайло Лішанів, що заложив першу с.-г. школу в Україні в м. Миколаїві 1798. р. і, нарешті, Петро Прокопович, що 1828. р. заклав свою власну школу пасічництва біля Батурини й у ній учив у мові українській; школа ця проіснувала 51 рік і виховала біля 700 пасічників зо свідощами. Серед загально-освітніх діячів-вихованців Київсько-

Могиллянсько-Мавелінської Академії бачимо такі яскраві постаті, як постать українського патріота й письменника св. Дмитра Ростовського (Туштала), філософа Грицька Сковороди, професора Харківського Університету й візитатора шкіл Харківської Ученої Округи (цебто цілої Лівобережної України та Кубані) Ілька Тимковського, письменника й ректора Харківського Університету П. Гулака - Артемовського та багато інших. Під впливом братів Тимковських: Ромава — професора Московського та Ілька — професора Харківського Університетів виростав і їх небіж — перший ректор Київського Університету — Михайло Максимович.

Тому, що український рух у кол. Росії був переслідуваний, — мусили й українські освітні традиції в другій половині XIX. ст. прибрати напівлегальних та нелегальних форм. Вони жеврили в українських громадах, в студентських громадах і землячествах, в нелегальних українських гуртках середньошкільної молоді, пізніше — в українській кооперації, в українській громадській агрономії, на Західних українських землях — в „Просвітах“ та в кружках „Сільського Господаря“.

З дальших спроб треба назвати: заснування Кооперативного Інституту імені М. Туган - Барановського у Києві, Державного Українського Університету в Кам'янці на Поділлі (потім перетвореного в Сільсько - Господарський Інститут), українізацію Київської Політехніки, Київського Комерційного Інституту, тощо.

Всесвітня війна — підкреслила українській національній еліті „неповноту“ — „однобічність“ української нації, що виторилась у наслідок її історичної долі. Щоб усунути ці дефекти, щоб перетворити українську націю на „повну“ і „всєбічну“, майже рівночасно було засновано дві українські високі технічно-господарські школи: 1) Львівську Таємну Політехніку та 2) Українську Господарську Академію в Подєбрадах.

В історії українського шкільництва дуже часто рішаччу роллю грало саме українське суспільство, його ініціатива, його жертвенність, його порив. Так було за заснування Києво-Братської школи 1615. р.; не раз цей порив виявлявся в підтримці Київсько-Могиллянсько-Мавелінської Академії, яскраво виявився він за заснування Харківського Університету 1801. р. Так було й за заснування Української Господарської Академії в Подєбрадах. Українське суспільство в цьому випадку вступав Український Громадський Комітет у Празі. В наслідок заходів Комітету дня 16. травня 1922. р. було підписано дозвіл на відкриття Української Господарської Академії, — спочатку, як школи трьохлітньої в трьох відділах: агрономічно-лісовим, с.-г. інженерії та економічно-кооперативним і 7 відділами: агрономічним, лісовим, гідротехнічно - меліоративним, хемічно-технологічним, економічним, статистичним та кооперативним. Року 1924. дозволено було перейти на курс чотирьохлітній, відділи були переіменовані на факультети, а відділи — на відділи. Академія існувала до 31. грудня 1935. р., коли її було вліквідовано. Від самого початку праці в напрямку заснування Академії Український Громадський Комітет у Празі канув гасло: „Згуртування всіх живих сил української еміграції коло культурно-національної праці“.

Дійсно, довкола Академії зібрався українські фахівці різних поглядів і переконань. Цей процес нагромадження фахових сил ішов так: спочатку організаційна комісія запросила в склад Професорської Ради в кваліфікацію професорів — перших 7 осіб в числа тих фахівців, що вже перед тим викладали в якійсь високій школі, і ці 7 професорів подбали про дальше поповнення лекторського персоналу Академії. Це були професори: Шовгенів, Щербина, Старосольський, Матюшенко, Іваницький, Шереметинський, Мичюк. На 1. лютого 1923. р. лекторський персонал складався вже з 33 осіб, 1925—1927. р. він досяг числа 97 осіб, з того українців 93. А взагалі за весь час існування Академії перебувало в складі її навчального персоналу 123 особи, з того чеських фахівців — 26, а українських — 94. Перший впис студентів у 1922. р. дав 254 особи, з них 138, або 54%, були вже студентами високих шкіл. А, крім того, були це все здебільшого безоглядні воєнки або урядовці українських установ, — національно свідомі й активні працівники на українській громадській ниві. В Академії запанувала атмосфера ідеалізму й жертвенності, атмосфера товаришності та бажання в кожного приложити якнайбільше власних рук і сил до організації рідної школи. Дружно — рука в руку — працювало над створенням Академії три чинники: 1) українське громадянство; 2) професура Академії та 3) студентство Академії. Тому Академія, як школа, росла й могла надзвичайно швидко — нечуванем в історії шкільництва темпом. Року 1926/27. Академія досягла свого апогея — вона вже мала 613 студентів, а її лекторський персонал складався з 92 осіб, її навчальні та адміністративні установи були розміщені в 80 кімнатах, її бібліотека на 1. січня 1928. р. складалася з 13.821 нав і 24.750 томів. Почали виходити „Записки Української Господарської Академії“, стали вліпшуватися зв'язки Академії в ріднім краєм, стала перебувати

молодь з українських земель під б. Польщею, діяльність різних організацій при Академії досягла найвищого свого щабля. Але дня 3. липня 1928. р. Міністерство Хліборобства дало наказ про припинення вже оголошеного прийому студентів та про поступову ліквідацію школи. Отже, — нормально жила Академія лише шість літ, дальших сім літ вона перебувала в стані поступової ліквідації. Головна причина ліквідації лежала десь у зміні політичної концепції чеських урядових сфер, хоч офіційним мотивом був брак коштів. Всього за шість прийомів вступило до Академії 786 студентів і студенток. Закінчили Академію з титулом інженера того чи іншого фаху 560 осіб. Але справа не в числі. Справа — в тих інтенціях, напрямках і методах, в яких ці інженери були виховані. Академія всебічно й глибоко приготувала їх до умов української дійсності, до українських проблем і особливостей українського життя — до тамтешніх умов природничих, економічних, соціальних, культурно-побутових. Це якраз і відрізняло Академію від високих технічно-господарських шкіл інших народів, це якраз давало їй право на титул першої й єдиної української національної політехніки.

Від самого свого початку 1922. р. Академія стала осередком одної з найактивніших та інтелектуально найсильніших українських колоній за кордоном. Року 1922. ця колонія нараховувала біля 400 осіб, а р. 1926/27. число членів Подєбрадської колонії сягало вже понад 800 осіб. Але значення її полягало не в чисельності, тільки в високому інтелектуальному рівні, в громадській активності та в ідеологічній викристалізованості. Колонія жваво реагувала на всі національні українські події. Особливо глибокий слід залишала акція на користь голодуючих України 1922. р., перша виставка Академії 1923. р., виставка студентських організацій 1928. р. В 1922—1928. рр. в Подєбрадах було дуже інтенсивне українське громадське життя. В різні часи існувало в Подєбрадах 52 українських організацій — культурні, професійні, економічні, спортові, тощо. З них — 38 були й формально зв'язані з Академією. Зібрання, відчити, публічні лекції і диспути на громадські та наукові теми, врочисті Академії, концерти, вистави, змагання, вихід в друку журналів, альманахів, тощо, в Подєбрадах не були нічим надзвичайним. Студентство було зорганізоване спочатку в „Академічній Громаді при УГА“, пізніше від неї відділилася „Громада Студентів Укр. Госп. Академії“. При Академічній Громаді існували: академічний хор — біля 50 співаків, гурток літераторів, драматичний гурток — 25 аматорів (дали понад 30 вистав), т-во бандуристів „Кобзар“ — до 30 членів, музичний гурток, спортовий клуб, Пласт, Сокол. Академічна Громада видавала журнал „Наша Громада“. Поруч з цими організаціями існували фахові товариства та гуртки: Агрономічне Т-во, Спілка Лісівників, Т-во Пасічників, Гурток Меліораторів, Технологічне Т-во, Т-во Українських Кооператорів, Спілка Техніків Сільського Господарства, тощо, які розвинули дуже поважну чинність в галузі фахової самоосвіти студентства. Таке оточення сприяло тому, що з Подєбрадської Академії виходив інженер з громадським ухилом, інженер-соціотехнік.

Року 1931. остаточно з'ясувалась сумна доля Академії. З огляду на офіційну мотивацію ліквідації браком грошей дня 15. травня 1931. р. було засновано Товариство прихильників Укр. Госп. Академії, що взяло на себе тяжке завдання — збирати на Академію українські фонди й дійсно — зібрало — пересічно по 35.000 корон річно. Великі заслуги тут мали: покійний Голова Т-ва доц. О. Бочковський та його Заступник — лектор Віктор Сапідський. Але досить скоро з'ясувалося, що не лише в грошах справа, що треба змінити й методи праці Подєбрадського Культурного Осередка.

Вже 1929. р. група професорів та абсолювентів Академії подала владі на затвердження статут „Кураторії Української Політехнічної Школи кореспонденційного навчання“. Влада цей статут відкинула. Року 1932. керівні кола Академії та Т-ва Прихильників Академії рішили заснувати при Академії подібну ж школу. Дня 20. липня 1932. р. Міністерство Хліборобства дало згоду на організацію „Українського Технічно-Господарського Інституту позаочного навчання“ в Подєбрадах, скорочено УТГІ, а дня 12. листопада 1932. р. відбулося його офіційне відкриття. Навчальною працею УТГІ керувала Академія. Року 1934. було засновано Спілку Професорів УГА, скорочено — СПУГА, якій з 1. січня 1936. р. було передано керівництво навчальною працею в УТГІ. Вже в першому році 1932/33. вписалося в студенти й курсанти УТГІ 104 особи, протягом дальших шість літ вписувалося пересічно по 180 осіб річно. В р. 1939/40. число вписаних осіб упало до 135, в р. 1940/41. піднеслося до 547 осіб за рік, а за шість місяців цього академічного року воно досягло 529 осіб. За майже 10 літ усього вписів було 2.300, приступило до студій — 1.833; з того до війни вписалося 1.211, по війні — майже 1.000 осіб, та в довоєнних учнів відновило студії 101, отже нині студіює майже 1.100 осіб. Що це за люди? Молоді — до 25 літ творять 47,2%,

у віці 26—35 літ — 37,2%, старших за 35 літ — 15,6%. Разом осіб старших 25 літ — 52,8%. Зарірково чинних — 82%, уроженців західньо-українських земель — 85,8%. УТП видав 64 підручники, 14 друкується, 5 — дано до друку, — разом 83 підручники; на друковані аркуші — видано 1.400 друк. аркушів або 11.200 сторінок. Могло б бути й більше! Бо ж УТП створено виключно за українські гроші: за студійні такса студентів і курсантів та тих 330.000 корон, що за 10 літ вібрало ТПУГА. Сьогодні в Подєбрадах уже нема того буйного українського життя, що бувало в 1922—28. рр. 25% кол. навчального персоналу Академії нема вже серед живих; решта — роз'їхалася, ровсипалася по цілому світу. Лишилося в Подєбрадах яких 30 українських родин. Лише пошта та урядовці Інституту знають, які широкі й міцні зв'язки в'яжуть УТП в українським громадянством. Тихо, без галасу й рекліам, несе УТП знання всім, що прагнуть освіти, що хочуть йти вперед. Так, як сяч, сіє він розумне й добре в українську ниву на користь української нації, яка все ясніше й ясніше зарисовується на ошвиді світової історії.

Вплив У. Г. Академії та УТП на життя українського народу сьогодні ще тяжко оцінити й амалювати. Але дещо знаємо. На Закарпаттю працювало в різних ролях (переважно, як учителі народніх шкіл) понад 100 інженерів - абсольтентів Академії. В стінах Академії дістали інженерську освіту 93 уроженці Галичини, Волині, Холмщини та 1 уроженець Пряшівщини. В Галичині працювало за б. Польщі 17 агрономів-наддніпрянців, нані їх працює там 42, або $\frac{1}{2}$, всіх агрономів в У. Г. А.

Національні традиції живучі й потужні. Мов гірський потік, що спадає в гір, передається традиція від генерації до генерації, — в роду в рід, і коли на її шляху виникає якась перешкода, — вона, мов та гірська вода, намагається загату або прорвати, або обійти. Не рідко буває, що гірський потік раптом зникає десь під землею, ровгалужується там на багато-багато дрібних підземних струмочків, щоб потім десь далеко-далеко знову вийти на поверхню землі вже у вигляді великого потоку чи могутньої ріки. Оттак малюються нам і традиції української технічно-господарської освіти. Традиції, започатковані вихованцями Київсько-Могилянсько-Мазепинської Академії, на десятки літ мусіли були пірнуті в українські півлегальні громади, студентські громади, землячества й гуртки молоді, через кооперативні організації, громадську агрономію, Просвіту, тощо, вони знову вийшли на світло денне в 1917—1919. рр., скупчилися — злилися в могутню ріку, — в Українській Таємній Політехніці у Львові та в УГА в Подєбрадах.

Уможливлення ровширення й поглиблення традиції української технічно - господарської освіти було б одним із доброзичливих чинів, що міг би зміняти сучасне психологічне наставлення українців. Конкретно — довил відновити Українську Господарську Академію в тому її вигляді, якого вона набула в 1926—27. рр., міг би в значній мірі роврубати багато складних проблем Сходу Європи. Тоді старі традиції української технічно-господарської освіти швидко ожили б у повній мірі, змогутніли б, сконкретизувалися б у буйні та яскраві вогнища технічно - господарської освіти. Тоді б поновилася повнота, продуктивність і якість праці українського народу. Але не можна думати, що це справа лише професури та студентства Подєбрадських шкіл. Ні! Подєбрадський Культурний осередок творили три чинники: громадянство, професура й студентство. Участь українського громадянства в справі ровбудови технічно-господарської освіти рідного народу що далі, то мусить усе більше й більше зростати. На зміну вістарілій і немічній професурі Академії мають прийти її абсольтенти. Сьогоднішня велика фреквенція на цій Академії, ті великі дари, якими українське громадянство засипало Ювілейний Комітет, ті численні й теплі привіти, що надходять во всіх кінцях Європи, — все це говорить про те, що Подєбрадський Культурний осередок має моральний ґрунт, що він може завжди розраховувати на моральну й матеріальну підтримку з боку українського громадянства. В імені СПУГА за все це складаю цілому українському громадянству найщирішу подяку й бажаю йому здійснення спільної мети.

Р е ц е н з і я

ФЕДІР ДУДКО: ОТАМАН КРУК. Книгозбірня „Пробоем“, ч. 10, Українське Видавництво „Пробоем“, Прага, 1941, ст. 88. 16°. Обгортка й ілюстрації праці М. Михалевича.

Повище оповідання написане ще 1924. року і тут виходить другим виданням. Дія його відбувається в роках 1903—1918. над рікою Десною, в Чернігівщині. Героєм є

брат Павло, пізніше отець Нестор та ще кілька членів з описуваного монастиря, а також дві-три постаті з-поза чернечих murів — та вкінці московські бандити.

Оригінальна й цікава фабула, що має служити за матеріял до того, щоб показати, як в черців підчас національної революції можуть родитися герої, які в крісом у руці воюють з московською навалою. Жаль тільки, що автор заповільно розвивав своє оповідання, мало в ньому подій, а забагато говорення, забагато статика, а мало динаміки. Що воно так, покаже нам уже I. розділ, де автор на шістьох сторінках описує старосвітською манірою старо-козацький монастир в дуже цікавм образом. При кінці опису, на сьомій сторінці, завначає автор, що до цього образу „якийсь сивоусий Козак“ раз-у-раз підводив своїх онуків і повчав: „Глядіть, діти, це предки наші благочестиві в раю веселяться“. Яким так був й автор на взір старенького Гомера, або трошки молодшого Лессінга, вачав свій опис від отого Козака з онуками і пізніше водив його по монастирі та показував йому всі ті чуда-дива, які жертвували українські гетьмани для цього храму божого — то тоді „опис“ ожив би, а читач ще цікавіше читав би Дудкове оповідання.

Розділ II. і III. — це розмови брата Павла в дідом Гнатом; IV. розділ — наймає розмова в Левком Ткаченком, членом „Вільної Української Спілки“ — Правда — ці розмови потрібні на те авторові, щоб читачеві показати, як Павло національно освідомлювався. Та ми воліли б, щоб автор не тільки розмовами, але й іншими мистецькими засобами малював духові переміни своїх героїв.

Кінець оповідання виглядав немов скорочений, редакція вяснює, що в незаможних від неї причини кінець оповідання, де розповідалося про бої з московськими большевицькими наїздниками, — мусів скоротитися — воно було ще в першій половині 1941. року! та за те він насичений більшим напруженням і дійсно „ворушить і креше іскри в молодих серцях нова дума про нового героя — про страшного легендарного Козацького ватажка в клубу чернечім“.

Л. Гранічка.

НОВИНА!

НОВИНА!

Вже появилсь давно ожданый підручник

ШОФЕРСТВА

Івж. АНТОНА СІКОРСЬКОГО.

Перший підручник в українській мові!

120 ілюстрацій! — Ціна 3.— RM

Негайно замовляйте:

»Probojem«, Prag XIV.-65, Fach 3.

Х р о н і к а

— В „Загальній Бібліотеці“ Українського Видавництва „Проблем“ в Празі виходять збірка нарисів і статей проф. Б. Оваського під заг. „Сторінки з рамського щоденника. Том I. Італія й фашизм“, (1922—1936)*.

— Українське В-во „Проблем“ видало серію 8 листівок української жіночої поші пок. Королева-Старого.

— У видавництві Юрія Тишеня в Празі вийшла праця проф. Дм. Дорошенка „Володимир Антонович“ — короткий життєпис та огляд наукових праць видатного українського археолога та історика й політичного діяча.

— Українське Видавництво у Львові видало комедію Івана Керницького п. н. „Мітинг“ та перевидало „Гуморески“ Юрія Вухналя.

— В Гельсінках відкрито українське інформаційне бюро для Фінляндії й Скандинавії, що видає бюлетені в німецькій, шведській, фінській а також і українській мовах.

— Шведське видавництво „Седрстрем та спілка“ в Гельсінках підписало з Богданом Кентрижинським контракт на книжку про Україну в шведській мові. Частину накладу цієї книги видаватиме „Дагенс Беккер“ в Мальме в Швеції. Ця книга появиться також у фінській мові.

— У Павлограді накладом часопису „Українець“ вийшла збірка віршів Григорія Чаплі п. н. „Схід сонця“.

— У Чернігові видавництво часопису „Українське Полісся“ видало невелику збірку поезій Петра Карпенка - Кривича п. н. „Гримлять дороги“.

— Дня 28. травня харківська Міська Управа затвердила статут Харківського Українського Наукового Товариства. У відділі історично-філологічним керує Василь Дубровський, співпрацюють Д. Соловей, Ю. Шевелів, Ю. Блохін, О. Попов, Яшек та Журба. Фізично-математичним відділом керує проф. А. Сушкевич, природничих наук — проф. Кость Дубняк, медичних наук — проф. др Іван Міщенко, технічних наук — проф. Леонід Крамаренко, сл. господарських наук — проф. Михайло Ветухов, економічно-статистичних наук — кол. директор Київського кооперативного інституту Михайло Токаревський, правничих наук — знаний історик українського права й дитинського статуту проф. Микола Максимейко.

— В берлінській філії УНО дня 25. травня виступав проф. Павло Зайцев з рефератом на тему „Як творив Шевченко“, 2-го липня Борис Ольхівський читав про „Холмщину й Підляшшя“, 10-го липня Павло Богацький читав доповідь про поета Гр. Чуиринку, 17-го липня П. Зайцев говорив про „Літературний Київ 1917—20. рр.“

— У видавництві Карл Куртіус, Берлін, вийшла багато ілюстрована популярна й приступна ціною (50 пф.) книжка Ієргарда Відемора п. н. „Ukraine. Brot für Europa“.

— У березневім числі берлінського місячника „Deutsche Post aus dem Osten“ за цей рік появилася стаття Карла фон Кюгельгена про те, як більшовики вищали Україну п. н. „Большевизм та шпихлір Європи“.

— В чеській мові вийшла книжка репортажів з подорожі на Україну Кожішка (В-во Орбіс, Прага) п. н. „Море біли“. Книжка дуже багато ілюстрована, переважно також фотографіями з України.

— Відновили свою діяльність усі культурні товариства Чортківщини.

— У Сокалі Український Повітовий Комітет розгорнув широку працю в різних ділянках. Відділ культурно-освітньої праці заснував по селах Сокальщини при читальнях драматичні гуртки, хори та бібліотеки. У місті організувався театр ім. Тараса Шевченка, що має власну оркестру. Тут існує і музей „Сокальщина“, що нараховує велику скількість експонатів.

— У Дрогобацькій окрузі Український Повітовий Комітет почав культурно-освітню працю. По селах засновувано читальні „Просвіта“, при яких існують самоосвітні й драматичні гуртки. Тепер робляться пильні підготовки до відкриття читальняних бібліотек.

— В Косові (Покутському) відкривається промислова школа гуцульського мистецтва. Школа має відділ столярський, відділ гуцульської різьби й металевої орнаментики, килимарсько-ткацький і відділ ручних жіночих робіт.

— В Коломії при Українському Окружному Театрі організовано „Гуцульський Балет“ під управою балетмайстра Я. Чуперчука. Програмою цього балету в переважно народні галицькі танці. Зокрема характеристичною в „коломиїка“, на якій кожна закутана Галичина побудовує і творить своєрідні танці.